వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

సంన్యాసోపనిశత్

అవధూతోపనిషత్

సహ నావవతు - ఇతి శాన్తిః

అవధూతజిజ్ఞాసా

అథ హ సాఙ్కృతిర్భగవన్తమవధూతం దత్తాత్రేయం పరిసమేత్య ప్రపచ్ఛ
భగవన్ కోఽవధూతస్తస్య కా స్థితిః కిం లక్ష్మ కిం సంసరణమితి । తం హోవాచ
భగవో తత్తాత్రేయః పరమకారుణికః ॥ ౧ ॥

గౌణముఖ్యావధూతాలిహృదయామ్బుజవర్తి యత్ ।
తత్ త్రైపదబ్రహ్మతత్త్వం స్వమాత్రమవశిష్యతే ॥

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తేయమవధూతోపనిషత్
అవధూతచర్యాప్రకటనవ్యగ్రా నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా
విజృమ్భతే । అస్యాః సంక్షేపతో వివరణమారభ్యతే ।
సాఙ్కృతిదత్తాత్రేయప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా ।
ఆఖ్యాయికామవతారయతి - అథేతి । కిమితి - భగవన్నితి ।
సాఙ్కృతిప్రశ్నోత్తరం భగవానాహ - తమితి । భగవ ఇత్యత్ర భవ ఇతి
పారసీకారే భవతీతి భవో భగవాన్ ఇతి వ్యుత్పత్తిః ॥ ౧ ॥

అవధూతశబ్దస్యాక్షరార్థః

అక్షరత్వాద్వరేణ్యత్వాద్ధూతసంసారబన్ధనాత్ ।
తత్త్వమస్యాదిలక్ష్యత్వాదవధూత ఇతీర్యతే ॥ ౨ ॥

అవధూత ఇత్యక్షరార్థమాహ - అక్షర ఇతి ॥ ౨ ॥

గౌణావధూతచర్యా

యో విలఙ్ఘ్యాశ్రమాన్ వర్ణానాత్మన్యేవ స్థితః సదా ।
అతివర్ణాశ్రమీ యోగీ అవధూతః స కథ్యతే ॥ ౩ ॥

ముఖ్యావధూతః పరమాత్మేత్యుక్త్వా
స్వాతిరిక్తనివృత్తిప్రధానగౌణావధూతచర్యామాహ - య ఇతి ॥ ౩ ॥

ప్రియాదివృత్తేః పక్షిత్వేన వర్ణనమ్

తస్య ప్రియం శిరః కృత్వా మోదో దక్షిణపక్షకః ।
ప్రమోద ఉత్తరః పక్ష ఆనన్దో గోష్పదాయతే [ఉ, ఉ ౧. గోష్పదాకృతి] ॥ ४
॥

గోవాలసదృశం శీర్షే నాపి మధ్యే న చాప్యధః ।
బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి పుచ్ఛాకారేణ కారయేత్ ।
ఏవం చతుష్పదం కృత్వా తే యాన్తి పరమాం గతిమ్ ॥ ౫ ॥

తత్రప్రియాదివృత్తిం పక్షిత్వేన వర్ణయతి - తస్యేతి | యోఽవధూత ఇతి ఖ్యాతస్తస్య సాధనసంపత్తిజం ప్రియం హర్షం శిరః కృత్వా సమాహితావస్థాయాం యో హర్షః స మోదో దక్షిణపక్షత్వేన చిన్త్యః | అఖణ్డాకారవృత్తిజః ప్రమోద ఉత్తరపక్షత్వేన ధ్యేయః | నిర్వికల్పసమాధిజో య ఆనన్దః స ఆత్మా స ఏవ గోష్పదాయతే ప్రియమోదప్రమోదానన్దరూపేణ చతుర్ధా భిద్యతే || తత్ర శీర్షే సాధనసంపత్తిజహర్షే స్వాత్మబుద్ధిం న కుర్యాత్ | న చాప్యధః దక్షిణోత్తరపక్షోపమే సమాహితచిత్తాఖణ్డాకారవృత్తిరూపే మోదే ప్రమోదే చ స్వాత్మబుద్ధిం న కుర్యాత్ | తథా మధ్యేఽపి నిర్వికల్పకసమాధిజానన్దే స్వాత్మధియం త్యజేత్ | తథా చేదాత్మధీః కుత్ర కార్యేత్యత్ర యద్గోవాలసదృశం కించిదవశిష్టం తద్బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి పుచ్ఛాకారేణ కారయేత్ | యత్రప్రియాద్యవయవకల్పనాధికరణం తద్గతహేయాంశాపాయే యదవశిష్యతే తన్నిరధికరణం నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రం స్వావశేషధియా ధ్యాయేదిత్యర్థః | ఏవమేకం చతుర్ధా విభజ్య పునస్తదారోపాపవాదాధికరణం నిరధికరణం బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి యే జానన్తి తే తజ్జ్ఞానసమకాలం తన్మాత్రావశేషలక్షణాం పరమాం గతిం విదేహముక్తిం యాన్తి విదేహముక్తా భవన్తీత్యర్థః || ౪-౫ ||

జ్ఞానస్య ఉత్కర్షః

న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః || ౬ ||

కర్మాదిభిరపి కైవల్యమాప్తుం శక్యతే కిం క్~జానేనేత్యత ఆహ - నేతి | కర్మణా బధ్యతే జన్తుః కిం ప్రజయా కరిష్యామః మా గృధః కస్య చిద్ధనమ్ ఇతి చ శ్రుత్యనురోధేన బ్రహ్మాతిరేకేణాపహ్నూతవ్యైః కర్మప్రజాధనైః

కేఽప్యమృతత్వం నానశుః। కింత్వేతత్సర్వత్యాగేన బ్రహ్మాతిరిక్తం నేతి స్వాతిరిక్తసామాన్యసంన్యాసేన సమ్యగ్ జ్ఞానాత్మనా అమృతత్వం విదేహకైవల్యమానశుః ప్రాప్నుయురిత్యర్థః॥ ౬ ॥

అవధూతచర్యానుక్రమణమ్

స్వైరం స్వైరవిహరణం తత్సంసరణమ్। సామ్బరా వా దిగమ్బరా వా। న తేషాం ధర్మాధర్మౌ న మేధ్యామేధ్యౌ। సదా సాంగ్రహణ్యేష్ట్యాశ్వమేధమన్తర్యాగం యజతే। స మహామఖో మహాయోగః॥ ౭ ॥

అవధూతచర్యామనుక్రామతి - స్వైరమితి। శ్రుతిస్మృతిశిష్టాచారావిరోధేన స్వచ్ఛన్దం స్వైరం స్వైరవిహరణం తత్సంసరణం యదృచ్ఛయాగతభిక్షాదిదేహధారణమాత్రోపయోగిపరిగ్రహపూర్వకం స్వాజ్ఞలోకోన్మాదనప్రవృత్తినిరాసకం తత్సంసరణమటనమిత్యర్థః। కేచన అవధూతచిత్తమలాః సన్తః సామ్బరా వా దిగమ్బరా వా భవన్తి। న తేషాం ధర్మాధర్మౌ విద్యేతే ప్రవృత్తినివృత్తిహేతుస్వాజ్ఞానవైరల్యాత్। తథా తద్దృష్ట్యా న మేధ్యామేధ్యౌ భవతః కేవలబ్రహ్మమాత్రదృష్టిత్వాత్। తాదృశః కిం కరోతీత్యత్రాహ -సదేతి। బ్రహ్మైవ సర్వం బ్రహ్మాతిరిక్తం న కించిదస్తి ఇతి యయా సమ్యగ్జ్ఞానవృత్త్యా గృహ్యతే సా సంగ్రహణీ సైవ సాంగ్రహణీ। తయా సాంగ్రహణ్యేష్ట్యా జుష్టం శ్వః పరశ్వో వా స్వాతిరిక్తపశుమేధనం విశసనమపహ్నవం కర్తవ్యమిత్యత్ర యద్విలమ్బనాసహం తదేవాశ్వమేధమన్తర్యాగం విద్వాన్ యజతే సదా సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి తన్మాత్రతతయా అవతిష్ఠతే॥ ౭ ॥

మహావ్రతమ్

కృతస్నమేతచ్చిత్రం కర్మ స్వైరం న విగాయేత్ | తన్మహావ్రతమ్ | న స మూఢవల్లిప్యతే || ౮ ||

యథా రవిః సర్వరసాన్ ప్రభుఙ్క్తే హుతాశనశ్చాపి హి సర్వభక్షః |
తథైవ యోగీ విషయాన్ ప్రభుఙ్క్తే న లిప్యతే పుణ్యపాపైశ్చ శ్ద్ధః || ౯ ||

ఆపూర్యమాణమచలప్రతిష్ఠం సముద్రమాపః ప్రవిశన్తి యద్వత్ |
తద్వత్ కామా యం ప్రవిశన్తి సర్వే స శాన్తిమాప్నోతి న కామకామీ || ౧౦ ||

స ఏవ కృత్స్నమేతచ్చిత్రం కర్మ అహమేతాదృశ ఇతి యేన కేనాపి స్వైరం స్వచ్ఛన్దశీలం జాత్వపి న విగాయేత్ ఇతి యత్ తత్ మహావ్రతమ్ | యది కదాచిత్ బహిష్ఠప్రాణ్యదృష్టానురోధేన స్వశీలం విగాయేత్ తదాయం న స మూఢవల్లిప్యతే | తదేవ సదృష్టాన్తం ప్రపఞ్చయతి - యథేతి || యుగపత్ సర్వకామాశనేఽపి న వర్ధతే న హీయతే స్వయమవికృతః సన్ స్వాతిరిక్తశాన్తిం భజతీత్యాహ - ఆపూర్యమాణమితి | అపరిచ్ఛిన్నవిషయసేవయా యోగీ ముచ్యతే | న తథా కామీ పరిచ్ఛిన్నవిషయసేవయాపి హీయత ఇత్యర్థః || ౮-౧౦ ||

పరమార్థసదుపదేశః

న నిరోధో న చోత్పత్తిర్బద్ధో న హి న సాధకః |
న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా || ౧౧ ||

ఐహికాముష్మికవ్రాతసిద్ధ్యై ముక్తేశ్చ సిద్ధయే |
బహు కృత్యం పురా స్యాన్మే తత్ సర్వమధునా కృతమ్ || ౧౨ ||

తదేవ కృతకృత్యత్వం ప్రతియోగిపురఃసరమ్ ।
దు.ఖినోఽజ్ఞాః సంసరన్తు కామం పుత్రాద్యపేక్షయా ॥ ౧౩ ॥

పరమానన్దపూర్ణోఽహం సంసరామి కిమిచ్ఛయా ।
అనుతిష్ఠన్తు కర్మాణి పరలోకయియాసవః ॥ ౧౪ ॥

సర్వలోకాత్మకః కస్మాదనుతిష్ఠామి కిం కథమ్ ।
వ్యాచక్షతాం తే శాస్త్రాణి వేదానధ్యాపయన్తు వా ॥ ౧౫ ॥

యేఽత్రాధికారిణో మే తు నాధికారోఽక్రియత్వతః ।
నిద్రాభిక్షే స్నానశౌచే నేచ్ఛామి న కరోమి చ ॥ ౧౬ ॥

ద్రష్టారశ్చేత్ కల్పయన్తు కిం మే స్యాదన్యకల్పనాత్ ।
గుఞ్జాపుఞ్జాది దహ్యేత నాన్యారోపితవహ్నినా ।
నాన్యారోపితసంసారధర్మానేవమహం భజే ॥ ౧౭ ॥

యత్ పరమార్థసత్ తదుపదిశతి - నేతి । నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రే స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చోత్పత్తిప్రలయాదికం కుతః సంభవతి? బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికమవశిష్యత ఇత్యర్థః ॥ ఏవం దత్తాత్రేయముఖతః పరమార్థతత్త్వం స్వావశేషధియావగమ్య తదనుజ్ఞయాతన్నిష్ఠో భూత్వా స్వాజ్ఞలోకానుకమ్పయా సర్వవేదాన్తసిద్ధాన్తః ప్రకటయితవ్య ఇతి స్వానుభవం స్వధన్యతాం చ ప్రకాశయామాసేత్యాహ - ఐహికేతి ॥ తవ కృతార్థత్వేన సంసారానువర్తనే కా హానిరిత్యత్రాహ - దుఃఖిన ఇతి ॥ తథాపి యత్కించిత్ కర్మ త్వయా

అనుష్ఠేయమిత్యత్రాహ - అనుతిష్ఠన్త్వితి ॥ కించ - వ్యాచక్షతామితి ॥ ౧౧-

श्रवणादिविधानम्

शृण्वन्त्वज्ञाततत्वास्ते जानन् कस्माच्छृणोम्यहम् ।
मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ १८ ॥

विपर्यस्तो निदिध्यासे किं ध्यानमविपर्यये ।
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ १९ ॥

अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्प्यते ॥ २० ॥

आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
कर्मक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ २१ ॥

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।
अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन् ध्यायाम्यहं कुतः ॥ २२ ॥

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ २३ ॥

नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ।
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यशः ॥ २४ ॥

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रियो वान्यथापि वा।
ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम्॥ २५॥

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया।
शास्त्रियेणैव मार्गेण वर्तेऽहं मम का क्षतिः॥ २६॥

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः।
तारं जपतु वाक् तद्वत् पठत्वाम्नायमस्तकम्॥ २७॥

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम्।
साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये॥ २८॥

कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्यप्राप्ततया पुनः।
तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम्॥ २९॥

धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि।
धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम्॥ ३०॥

धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य।
धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि॥ ३१॥

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित्।
धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नं॥ ३२॥

धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके।

धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥ ३३ ॥

अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ।
अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥ ३४ ॥

अहो ज्ञानमहो ज्ञामहो सुखमहो सुखम् ।
अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ॥ ३५ ॥

श्रवणाद्यकर्तव्यतामप्याह - शृण्वन्त्विति । कथं वर्तसे इत्यत्राह -
స్వానుభవం ప్రకటయయ సాఙ్కృతిర్భగవతానుజ్ఞాతో భగవన్తం హృదయే
కృత్వా యథాసుఖం విచచారేత్యర్థః ॥ ౧౮-౩౫ ॥

విద్యాపఠనానుసన్ధానఫలమ్

య ఇదమధీతే సోఽపి కృతకృత్యో భవతి । సురాపానాత్ పూతో భవతి । స్వర్ణస్తేయాత్
పూతో భవతి । బ్రహ్మహత్యాత్ పూతో భవతి ।

కృత్యాకృత్యాత్ పూతో భవతి । ఏవం విదిత్వా స్వేచ్చాచారపరో భూయాత్ । ఓం సత్యమ్ ।
ఇత్యుపనిషత్ ॥ ౩౬ ॥

గ్రన్థతోఽర్థతశ్చైతద్విద్యాపఠనానుసన్ధానఫలమాహ - య ఇతి । యథావత్
ఏవం విదిత్వేతి । లోకోన్మాదననిరాసకోఽయమస్య స్వేఛాచారః తస్యాపి
ప్రాణ్యదృష్టాయత్తత్వాత్ । వస్తుతో న హ్యస్య ప్రవృత్తిః నివృత్తిర్వాస్తి ।
బ్రహ్మనిష్ఠస్య నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నత్వాత్
బ్రహ్మైవాయమిత్యర్థః । ఇత్యునిషచ్ఛబ్దః అవధూతోపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః ॥ ౩౬ ॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా ।
అవధూతోపనిషదో వ్యాఖ్యానం లిఖితం లఘు ।
అవధూతోపనిషదః పఞ్చాశద్ గ్రన్థసంయుతా ॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే
ఏకోనాశీతిసంఖ్యాపూరకమవధూతోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణమ్ ॥

ఆరుణ్యుపనిషత్

ఆప్యాయన్తు - ఇతి శాన్తిః

పారివ్రాజ్యలక్షణమ్

ఆరుణిః ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతేర్లోకం జగామ । తం గత్వోవాచ । కేన భగవన్
కర్మాణ్యశేషతో విసృజానీతి । తం హోవాచ ప్రజాపతిః । తవ పుత్రాన్ భ్రాతౄన్
బన్ధ్వాదీఞ్ఛిఖాం యజ్ఞోపవీతం యాగం సూత్రం స్వాధ్యాయం చ
భూలోకభువర్లోకస్వర్లోకమహర్లోకజనోలోకతపోలోకసత్యలోకం చ
అతలవితలసుతల-పాతాలరసాతలతలాతలమహాతలబ్రహ్మాణ్డం చ విసృజేత్ ।
దణ్డమాచ్ఛాదనం కౌపీనం చ పరిగ్రహేత్ । శేషం విసృజేత్ । ఇతి ॥ ౧ ॥

ఆరుణికాఖ్యోపనిషత్ఖ్యాత సంన్యాసినోఽమలాః ।
యత్ప్రబోధాద్యాన్తి ముక్తిం తద్రామబ్రహ్మ మే గతిః ॥

ఇహ ఖల్వారుణికోపనిషదః సామవేదప్రవిభక్తత్వేన కేనచ్ఛాన్దోగ్యయోః

విఖ్యాతోపోద్ఘాతప్రకరణమత్రాపి స్మర్తవ్యమ్ ।
ఆరుణిప్రజాపతిప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా । ఆరుణిః
ప్రజాపతిం పారివ్రాజ్యలక్షణం పృచ్ఛతీత్యాహ - ఆరుణిరితి ।
అరుణస్యాపత్యమారుణిః ప్రజాపతిశిష్యః ప్రాజాపత్యః ప్రజానాం పాలయితుః
ప్రజాపతేర్లోకం జగామ గతవాన్ । తత్రాపి తం ప్రజాపతిం గత్వా

వినయేనోపసంగమ్యోవాచ । కిమితి - హే భగవన్ ప్రజాపతే కేనోపాయేన అహం
సర్వకర్మాణ్యశేషతో విసృజాని నిఃశేషం త్యజేయమ్ । ఇత్యారుణినా పృష్టః
ప్రజాపతిః ఏవమువాచేత్యాహ - తమితి । యేన ఏవం పృష్టః కర్మాణ్యశేషతో
విసృజానీతి తం ప్రజాపతిర్హోవాచ కిల । కిమితి - తవ
పుత్రభ్రాతృశ్వశురస్యాలాదిబన్ధుజనాన్ శిఖాం అజ్ఞోపవీతం యాగం
తదుపలక్షితసర్వకర్మ స్వసూత్రగోత్రాదికం స్వాధ్యాయం స్వశాఖాదివేదాంశ్చ
భూలోకాదిమహాతలాన్తలోకవిశిష్టం బ్రహ్మాణ్డం చ స్వాతిరిక్తధియా విసృజేత్ ।
చకారాత్ స్వేన త్యాజనీయపుత్రాదిబ్రహ్మాణ్డాన్తం స్వోపభోగతయా అస్తి నాస్తీతి
విభ్రమమపి సంత్యజేదితి ద్యోత్యతే । లోకోన్మాదప్రవృత్తినిరసనాయ
స్వోపభోగార్థం వా దణ్డమ్ ఆచ్ఛాదనం కౌపీనం పరిగ్రహేత్ । తదితరత్ యద్యత్
గ్రాహ్యత్వేన మన్యతే లోకః తచ్ఛేషమశేషం విసృజేత్ । ఆవృత్త్యా యద్యత్ త్యక్తం
స్వాతిరిక్తధియా తత్తత్ స్వప్నేఽపి న పరిగ్రహేత్ ఇతి ద్యోత్యతే ॥ ౧ ॥

సంన్యస్యతః కర్తవ్యాని

గృహస్థో బ్రహ్మచారీ వానప్రస్థో వా అలౌకికాగ్నీనుదరాగ్నౌ సమారోపయేత్ ।
గాయత్రీం చ స్వవాచ్యగ్నౌ సమారోపయేత్ । ఉపవీతం భూమావప్సు వా విసృజేత్ ।
కుటీచకో బ్రహ్మచారీ కుటుమ్బం విసృజేత్ । పాత్రం విసృజేత్ । పవిత్రం విసృజేత్ ।

దణ్డాంల్లోకాగ్నీన్ విసృజేత్ ఇతి హోవాచ। అత ఊర్ధ్వమమన్త్రవదాచరేత్। ఊర్ధ్వగమనం విసృజేత్। ఔషధవదశనమాచరేత్ [ఉ ౧. ఔషధవదశనమాచరేత్ ఇతి నాస్తి]। త్రిసంధ్యాం స్నానమాచరేత్। సంధిం సమాధావాత్మన్యాచరేత్। సర్వేషు [ఉ ౧. వేదేష్వావరణ] వేదేష్వారణమావర్తయేదుపనిషదమావర్తయేదుపనిషదమావర్తయేత్। ఖల్వహం బ్రహ్మసూత్రం సూచానాత్ సూత్రం బ్రహ్మసూత్రమహమేవం విద్యాత్। త్రివృత్సూత్రం త్యజేద్విద్వాన్ య ఏవం వేద॥ ౨॥

కౌపీనయుగలం కన్థా దణ్డ ఏకః పరిగ్రహః।
యతేః పరమహంసస్య నాధికం తు విధీయతే॥

ఇత్యాదిశ్రుతేః యది పరివ్రజనాధికారీ గృహస్థో బ్రహ్మచారీ వానప్రస్థో వా భవతు తదా తే స్వస్వాశ్రమోచితాలౌకికాగ్నీన్ ఉదరాగ్నౌ సమారోపయేత్ స్వస్వాగ్నిమాత్మసమారోపణం కుర్యాత్। బ్రాహ్మణ్యాధారాం వేదమాతరం గాయత్రీం చ స్వవాచ్యగ్నౌ సమారోపయేత్। చ శబ్దః బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమే యావన్తో మన్త్రా గృహీతాః తానపి త్యజేదితి విధ్యర్థః। యజ్ఞోపవీతం యజ్ఞోపవీతం బహిర్న నివసేత్ ఇతి మన్త్రేణ భూమౌ వా అప్సు వా విసృజేత్। యది కశ్చిత్ కుటీచకో బ్రహ్మచారీ పారమహంస్యాశ్రమమారోఢుమిచ్ఛతి తదా కుటుమ్బప్రదేశం విసృజేత్। పురా పరిగృహీతజలపాత్రపవిత్రత్రిదణ్డలోకాగ్ని-परित्यजति तदा तत ऊर्ध्वः मन्त्रः संकल्पः एवमेवं भवितव्यमिति तद्विपरीतोऽमन्त्रवान् निःसंकल्पवता मनसा स्वाश्रमोचितकर्म आचरेत्। ऊर्ध्वगमनं मनोराज्यं विसृजेत्। त्रिसंध्यां प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु यथाशक्ति स्नानमाचरेत्। जीवात्मपरमात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः सा संध्या इति

नोदकैर्जायते संध्या न मात्रोच्चारणेन तु।
संधौ जीवात्मनोरैक्यं सा संध्या सद्भिरीर्यते॥

इति च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन समाधावात्मन्यन्तःकरणे प्रत्यक्परचितोः संधीमैक्यमाचरेत्। न कदापि तयोर्भेदबुद्धिं कुर्यात्। सर्वेषु वेदेषु विद्यमानमारणं सावित्रमावर्तयेत्। यद्वा तेनास्माकं किमिति? उपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति वीप्सया तदावर्तनं तदर्थविचारं विना क्षणमात्रमपि न स्थेयमिति द्योत्यते।
सर्वोपनिषदर्थब्रह्मसूत्रमहमेव खलु ब्रह्म। सूत्रार्थं श्रुतिः स्वयमेवाह। सर्वेषु वेदेषु विष्प्रतियोगिकतया ब्रह्ममात्रस्यैव सूचनात् यत् सूत्रं तदेव ब्रह्मसूत्रमहमेवेति विद्याद्य एवं वेद। स विद्वान् त्रिवृत्सूत्रं यज्ञोपवीतं तदुपलक्षितप्रपञ्चजातं स्वातिरिक्तधिया संत्यजेत् न पुनः स्मरेदित्यर्थः॥ २॥

संन्यासमन्त्रलिङ्गविध्यादि

संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वा अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्व प्रवर्तते। सखा मा गोपायोजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मंत्रेण कृतं वैणवं दण्डं कौपीन परिग्रहेत्।
औसधवदसनमाचरेदौषधवदशनं प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात्।
ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षतो हे रक्षतो हे रक्षत इति॥ ३॥

केन मन्त्रेण संन्यासः कर्तव्यः? किं वा संन्यासलिङ्गकम्?
तदनुष्ठेयविधिर्वा कीदृशः? इत्याशङ्क्याह - संन्यस्तमिति। यदि
विद्वान् सुनिस्तदा नारदपरिव्राजकोपनिषच्चतुर्थोपदेशोक्तरीत्या
कृच्छ्रपायश्चित्ताष्टश्राद्धसप्तकेशविसर्जनपूर्वकक्षौरस्नान-
తత్తత్ సర్వం వ్యాహృతిషు ప్రవేశ్య అహం వృక్షస్య యశ్చన్దసాం ఇతి
మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం దేవబ్రాహ్మణసంనిధౌ స్వయముత్తరాం
దిశమవలోకయన్ దేవబ్రాహ్మణాః యూయం శృణ్వన్తు దారేషణాయాశ్చ
ధనేషణాయాశ్చ లోకేషణాయాశ్చ వ్యుత్థితోఽహమస్మీతి విజ్ఞాప్య ఓం భూః
సంన్యస్తం మయా ఇత్యాది ప్రాతిస్వికేన వ్యాహృతిత్రయముచ్చార్యాథ కృత్స్నమపి
సంన్యస్తం మయేతి చోచ్చార్య మన్దమధ్యమతారధ్వనిభిః ఏవం నిర్భయః సన్
త్రివారోద్ఘోషణపూర్వకం అభయం సర్వభుతేభ్యో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే స్వాహా
ఇతి మనునా జలం ప్రాశ్య తతః ప్రాచ్యాం దిశి పూర్ణాఞ్జలిం ప్రక్షిప్య ఓం స్వాహా
ఇత్యవశిష్టకేశానుత్పాట్య యజ్ఞోపవీతం బహిర్న నివసేత్ ఇతి మన్త్రేణ
యజ్ఞోపవీతం ఛిత్త్వా ఓం భూః సముద్రం గచ్ఛ స్వాహా ఇత్యప్సు జుహుయాత్। తతః
పునః ప్రైషం త్రివారముచ్చరేత్। యద్యత్ స్వాతిరిక్తత్వేనాభిమతం తత్తత్ సర్వం
నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రధియా మయా సంన్యస్తం సమ్యక్ త్యక్తమ్।
ఆవృత్తిరాదరార్థా। ఏవం బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తసర్వభూతేభ్యోఽభయం మయా దత్తం
తథా సర్వభూతైరపి మహ్యమితి ప్రతిజ్ఞాయ జాతరూపధరః సన్ శతపదముదీచీం
దిశం గచ్ఛేత్। తతో గృహస్థప్రార్థనయా గురునికటమాగత్య
త్రైర్థత్తకటిసూత్రకౌపీన-శాటీకమణ్డలుదణ్డాదికం తత్తన్మంత్రోచ్చారణపూర్వకం గృహీత్వా అథ గురోః
సకాశాత్ ప్రణవమహావాక్యాదికం స్వీకృత్య స్వాశ్రమాచారపరో భవేదిత్యర్థః
। సఖా మా గోపాయ ఇతి దణ్డగ్రహణమన్త్రః। ఉక్తలక్షణలక్షితోఽయం దణ్డో
వైరాజరూపః। తదభేదేన యః స్వాంశజవ్యష్టిజీవసఖః ఇన్ద్రస్య వార్త్రఘ్నో

వజ్రోఽసి యతో మే స్వాంశజత్వేన సఖా అసి। అతస్త్వం మా మాం గోపాయ పాలయతు।
అతస్త్వం మే శర్మకృత్ భవ త్వద్ధర్శనాత్ పురా యన్మయా కృతం పాపం
తన్నివారయ ఇత్యనేన మన్త్రేణ కృతం వైణవం దణ్డం పరిగ్రహేత్।
కౌపీనపరిగ్రహణం కటిసూత్రకమణ్డలుశాట్యాద్యుపలక్షణార్థమ్। యథా యథా
మేదోవృద్ధిర్న జాయతే ప్రాణోఽపి దేహం న త్యజతి తథా తథా
ఔషధవదశనమాచరేత్ ఔషధవదేవాశనం ప్రాశ్నీయాత్। స్వాశనస్య
గృహస్థాధీనత్వేన యథాలాభమశ్నీయాత్। బాహ్యమాన్తరం చేతి ద్వివిధం
బ్రహ్మచర్యాది। తత్రాష్టాఙ్గమైథునవర్జితం బాహ్యమ్। బ్రహ్మభావమనశ్చారో
హ్యాన్తరబ్రహ్మచర్యమ్। తథా హింసాం పరస్వపీడాకరలక్షణాం చ
తద్వైవాపరిగ్రహం చ ప్రాణసంధారణేతరాపరిగ్రహమ్ బాహ్యం బ్రహ్మైవ
స్వమాత్రమితి ధియా స్వాతిరిక్తసామాన్యాపరిగ్రహమాన్తరం చ తథా సత్యం చ
ప్రాణిమాత్రప్రియకరసత్యవచన బాహ్యం స్వయమేవ సత్యం సన్మాత్రమిత్యాన్తరం
హే శిష్యాః యూయం ఏతద్బాహ్యాన్తరప్రవిభక్తబ్రహ్మ-
अप्रमादेनैवाचरणीयमित्यवधारणार्था। रक्षतेत्यर्थे रक्षतः इति प्रयोगस्तु
छान्दसः॥ ३॥

संन्यासिनां आसनादिनियमाः

अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनशयनाभ्यां भूमौ
ब्रह्मचारिणाम्। मृत्पात्रं वा अलाबुपात्रं दारुपात्रं वा।
कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पेच्छासूयाममत्वाहंकारादीनपि त्यजेत्।
वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेद् द्वावेवाचरेत् द्वावेवाचरेत्। स
खलु एवं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्। पितरं
पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपीह॥ ४॥

तेषामासनशयनपात्रनियममाह - अथेति। अथ गुरूपदेशानन्तरं यतः

संन्यासकाले मृद्वासनखट्वादिकं परित्यक्तं अतः परमहंसः

परमात्माहमस्मि इति दृढनिश्चयेन स्वातिरिक्तधिया यद्यत् भातं तत्तत् सर्वं परित्यज्य ब्रह्ममात्रपदं व्रजन्तीति परिव्राजकाः। तेषां परमहंसपरिव्राजकानां

ब्रह्मण्येव चरतां ब्रह्मभावमापन्नानां भूमावेव आसनं शयनं

च आसनशयने ताभ्यामेव देहयात्रा संभवति न

मृद्वास्तरणशययाकाङ्क्षास्ति। महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत् इति

शयया भूतलमजिनं वासः इति च श्रुतेर्भाष्यकारोक्तेश्च।

तेषामुदकाहरणार्थं कमण्डलुस्थानीयं मृत्पात्रमलाबुपात्रं

दारुपात्रं वा भवति। तत्र मृत्पात्रासंभवे अलाब्वादिपात्रं वा ग्राह्यं न

तु लोहविकारमित्यर्थः। कदाचिदपि स्वोपस्करविषये यदि प्रसक्तेयं

कामक्रोधादिवृत्तिः तन्निःशेषं संत्यजेदित्यर्थः।

प्राणिहिंसानिवृत्त्यर्थं वर्षासु चातुर्मास्यनियमपुरःसरं यतिः एकत्र

स्वयोग्यप्रदेशे ध्रुवशीलः स्थिरासनो भवेत्। शिष्टाष्टौ मासानेकाकी

यतिश्चरेत्। तद्वा - पक्षा वै चतुरो मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत् इति

श्रृत्यनुरोधेन मासचतुष्टयनियमनं विहाय यावाषाढश्रावणमासौ

तौ द्वावेवाचरेदिति। आवृत्तिः अवधारणार्था। एकत्र मासचतुष्टयवसनात्

तत्रत्यानां श्रमो भवेदिति दययेत्यर्थः। यो यद्येवं पारिव्राज्येयत्तां

विद्वान् भवति तदा सोऽयमुपनयनादूर्ध्वं उपनयनात् प्राग्वा

हस्तामलकाचार्यवज्जातमात्रेण विदिततत्त्वश्चेत् संन्यस्येत्। यदि

गार्हस्थ्यदशायां संजातविरागः संन्यस्तुमिच्छति तदानीमेव पितरं

पुत्रमग्न्युपवीतं कर्मार्थस्वीकृतकलत्रं च पुनरन्यदपि यद्यत्

स्वबन्धहेतुत्वेन द्योत्यते तदपि संत्यजेत् संन्यस्येदित्यर्थः॥ ४॥

भिक्षानियमाः

यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रम् उदरपात्रं वा ॥ ५ ॥

तेषां भिक्षानियममाह - यतय इति । यतयो भिक्षार्थमेव व्यङ्गारे

भुक्तवज्जने इति श्रुतिसिद्धयथोक्तकाले ग्रामं प्रविशन्ति न तदतिरिक्तकाले । तैः पाणिपात्रं उदरपात्रं वा शारीरस्थित्यर्थमङ्गीकृतम् । यावज्जिवं तेनैव

कालं नयन्ति ॥ ५ ॥

भिक्षानिमित्तोपस्थानमन्त्रः

ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् । विद्वान् य एवं वेद ॥ ६ ॥

भिक्षानिमित्तोपस्थानमन्त्रमाह - ओं हीति । ओं हि ओं हि ओं हि इति मन्त्रेण सूर्यमण्डलस्थात्मानुसंधानं कुर्वन् अथ ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ।

पाणिपात्रश्चरन् योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् ।

आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

तदा समः स्यात् सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

इति श्रुतेः । य एवमेतदुपनिषदं वेद यथावद्विद्वान् विन्यसेत् विद्वत्संन्यासं

कुर्यात् ॥ ६ ॥

विद्वत्संन्यासाधिकारः

पालाशं बैल्वमौदुम्बरं दण्डं मौञ्जीं मेखलां यज्ञोपवीतं च
त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद ॥ ७ ॥

किं कृत्वा संन्यसेदित्यत आह - त्यक्त्वेति। ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा क्रमेण पालाशं बैल्वमौदुम्बरं दण्डं मौञ्जीं मेखलां यज्ञोपवीतम्। च शब्दात् एतत् सर्वं त्यक्त्वा विन्यसेदिति पूर्वेणान्वयः॥ ७ ॥

उपसंहारः

तद्विष्णोः मरमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।
दिवीव चक्षुराततम्॥ ८ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते।
विष्णोर्यत् परमं पदम्॥ इति ॥ ९ ॥

एवं निर्वाणानुशासनं वेदानुशासनं वेदानुशासनम्। इत्युपनिषत्॥

य एवं वक्ष्यमाणं विष्णुपदं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेद सोऽयं स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यापह्नवीकरणदक्षत्वेन शूरो भूत्वा तन्मात्रतया अवशिष्यते इत्युपसंहरति - तदिति। तदेतन्निर्विशेषं ब्रह्म स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्वाविद्यापदतत्कार्यप्रसक्तौ तदारोपापवादाधिकरणतया विभातस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य स्वाधिष्ठेयाविद्यापदतत्कार्यापवादसापेक्षताधिकरणता संभवप्रबोधसिद्धत्वेन परमं निरधिकरणतया सर्वोत्कृष्टं

नित्यसूरिभिः ब्रह्मविद्वरिष्ठैः स्वमात्रतया पद्यत इति पदं तद्विष्णोः

परमं पदम्। राहोः शिरः इतिवत् विष्णुयाथात्म्यं सूरयो

ब्रह्मविद्वरीयांसः सदा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति पश्यन्ति।

पश्यन्तीतिव्यपदेशात् विष्णुपदस्य दृश्यत्वेन परिच्छिन्नता स्यादित्यत आह

- दिवीति। दिवि द्योतनात्मके ब्रह्मणीव चक्षुर्दृष्टिः दर्शनं

तद्गोचरज्ञान-माततमपरिच्छिन्नं तद्विष्णुपदं निष्प्रतियोगिकपूर्णम्

। स्वभेदेन सूरयः पश्यन्ति चेत् तत् परीच्छेद्यं भवितुमर्हति। न हि तथा ते पश्यन्ति। किंतु स्वयमेव विष्णुपदं पश्यन्तीत्यर्थः।

किंविशेषणविशिष्टाः सूरयः तद्दर्शनतस्तन्मात्रतया विशिष्यन्त इत्यत आह

- तदिति। विप्रासः विप्राः ब्रह्मविद्वरिष्ठाः ब्राह्मणाः विपन्यवो

विगतस्वातिरिक्तालाभप्रयुक्तमन्यवः स्वातिरिक्तस्य स्वमात्रतया लब्धत्वात्। अत एव ते जागृवांसः स्वाज्ञाननिद्रावैरल्यात् नित्यं जागरूकाः। विष्णोर्यत्

परमं पदं स्वमात्रतया पश्यन्ति तद्दर्शनसमकालम् एते

तन्मात्रावशेषतया तद्विष्णुपदं समिन्धते तन्मात्रतया अवशिष्यन्ते।

इत्येवं निर्वाणस्य कैवल्यस्य अनुशासनं वेदानुशासनम्। वेदानुशासनमिति

द्विरुक्तिरादरार्था। इत्युपनिषच्छब्दावारुणिकोपनिषत् परिसमाप्त्यर्थौ॥ ८-

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

లిఖితం స్యాద్వివరణం స్ఫుటమారుణికస్య హి।

ఆరుణికవివరణగ్రన్థస్త్రింశోత్తరం శతమ్।

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిశచ్ఛాస్త్రవివరణే షోడశసంఖ్యాపూరకమ్

ఆరుణికోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణమ్॥

కఠరుద్రోపనిషత్

సహ నావవతు - ఇతి శాన్తిః

౧దేవా హ వై భగవన్తమబ్రువన్ | అధీహి భగవన్ బ్రహ్మవిద్యామ్ | స ప్రజాపతిరబ్రవీత్ || ౧ ||

పారివ్రాజ్యధర్మపూగాలంకారా యత్పదం యయుః |
తదహం కఠవిద్యార్థరామచన్ద్రపదం భజే ||

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం కఠరుద్రోపనిషత్ పారివ్రాజ్యధర్మప్రకటనవ్యగ్రా బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా విజృమ్భతే | అస్యాః సంక్షేపతో వివరణమారభ్యతే |
దేవతాపటలప్రజాపతిప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా |
ఆఖ్యాయికామవతారయతి - దేవా ఇతి | దేవకృతప్రశ్నోత్తరం స ప్రజాపతిరబ్రవీత్ || ౧ ||

[౧. ఓం | యోఽనుక్రమేణ సంన్యసతి స సంన్యస్తో భవతి | కోఽయం సంన్యాస ఉచ్యతే | కథం సంన్యస్తో భవతి | య ఆత్మానం క్రియాభిః సుగుప్తం కరోతి మాతరం పితరం భార్యాం పుత్రాన్ సుహృదో బన్ధూననుమోదయిత్వా యే చాస్యర్త్విజస్తాన్సర్వాంశ్చ పూర్వవద్వృత్వా వైశ్వానరీమిష్టిం కుర్యాత్ | సర్వస్వం దద్యాత్ | యజమానస్యాఙ్గానృత్విజః సర్వైః పాత్రైః సమారోప్య యదాహవనీయే గార్హపత్యేఽన్వాహార్యపచనే సభ్యావసథ్యయోశ్చ ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాన్సర్వాన్ సర్వేషు సమారోపయేత్ | సశిఖాన్కేశాన్నిష్కృష్య విసృజ్య యజ్ఞోపవీతం నిష్క్రమ్య పుత్రం దృష్ట్వా

త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం సర్వమిత్యనుమన్త్రయేత్ | యద్యపుత్రో భవత్యాత్మానమేవం ధ్యాత్వానవేక్షమాణః ప్రాచిముదీచీం వా దిశం ప్రవ్రజేత్ | చతుర్షు వర్ణేషు భైక్షచర్యం చరేత్ | పాణిపాత్రేణాశనం కుర్యాదౌషధవత్ప్రాశ్నీయాద్యథాలాభమశ్నీయాత్ప్రాణసంధారణార్థం యథా మేదోవృద్ధిర్న జాయతే | కృశీభూత్వా గ్రామ ఏకరాత్రం నగరే పఞ్చరాత్రం చతురోమాసాన్వార్షికాన్గ్రామే వా నగరే వాపి వసేత్ | విశీర్ణం వస్త్రం వల్కలం వా ప్రతిగృహ్య నాన్యత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ | యద్యశక్తో భవతి యేన క్లేశసహః స తప్యతే తప ఇతి | యో వా ఏవం క్రమేణ సంన్యసతి యో వా వ్యత్తిష్ఠతి కిమస్య యజ్ఞోపవీతం కాస్య శిఖా కథం చాస్యోపస్పర్శనమితి | తాన్హోవాచ | ఇదమేవాస్య తద్యజ్ఞోపవీతం యదాత్మధ్యానం యా విద్యా సా శిఖా నీరైః సర్వత్రావస్థితైః కార్యం నివర్తయేన్నోదపాత్రే | జలతీరే నికేతనం హి బ్రహ్మవాదినో వదన్తి | అస్తమిత ఆదిత్యే కథం చాస్యోపస్పర్శనమితి | తాన్హోవాచ |

యథాహని తథా రాత్రౌ నాస్య నక్తం న వా దివా | తదప్యేతదృషిణోక్తమ్ | సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి | య ఏవం విద్వానేతేనాత్మానం సంధత్తే సంధత్తే |

దేవా హ వై సమేత్య ప్రజాపతిమబ్రువన్ | న విదామో న విదామ ఇతి | సోఽబ్రవీద్బ్రహ్మిష్ఠేభ్యః | మే తద్వదతో జ్ఞాస్యథేతి | తతో వై తే బ్రహ్మిష్ఠా న వదన్తో న వదన్త ఇత్యేతత్సర్వమ్ | దేవానాం సార్ష్టితాం సాలోక్యతాం సాయుజ్యతాం గచ్ఛతి య ఏవం వేద ||]

బ్రహ్మవిద్యాఙ్గసంన్యాసనిరూపణమ్

సశిఖాన్ కేశాన్నిష్కృష్య విసృజ్య యజ్ఞోపవీతం నిష్కృష్య తతః పుత్రం

దృష్ట్వా త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం వషట్కారస్త్వమోంకారస్త్వం స్వాహా

త్వం స్వధా త్వం ధాతా త్వం విధాతా | అథ పుత్రో వదతి | అహం బ్రహ్మాహం

యజ్ఞోఽహం వషట్కారోఽహమోంకారోఽహం స్వాహాహం స్వధాహం ధాతాహం

విధాతాహం త్వష్టాహం ప్రతిష్ఠాస్మీతి | తాన్యేతాని అనువ్రజన్నాశ్రుమాపాతయేత్ |

యదశ్రుమాపాతయేత్ ప్రజాం విచ్ఛిన్ద్యాత్ |

ప్రదక్షిణమావృత్యైతచ్చైతచ్చానవేక్షమాణః ప్రత్యాయతి [ఉ ౧ :

ప్రత్యాయన్తి] | స స్వర్గ్యో భవతి || ౨ ||

కిమితి | అత్ర బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా సంన్యాసం నిరూపయతి - సశిఖానితి | బ్రహ్మ

వేదః యజ్ఞవషట్కారాదికం మయానుష్ఠితమననుష్ఠితం వా తచ్ఛేషపూరణం

త్వదధీనమితి పిత్రోక్తస్తథేత్యాహ - అథేతి | భవతా అధీతమనధీతం వా

వేదాదికం తచ్ఛేషపూరణమహం కరోమీతి పుత్రోక్తిమాకర్ణ్య తం విసృజ్య ప్రవ్రజనకాలే తద్వియోగజాశ్రుపాతం

సన్తతివిచ్ఛేదకరం న కుర్యాత్ | తతః కిమిత్యత్ర- ప్రదక్షిణమితి | యః

సంన్యాసాదూర్ధ్వం స్వాధిష్ఠితగ్రామం స్వజనం వా ప్రదక్షిణీకృత్య

పునస్తమనవేక్షమాణః ప్రవ్రజతి స స్వర్గ్యో బ్రహ్మలోకం గతో భవతీత్యర్థః || ౨ ||

సంన్యాసక్రమః

బ్రహ్మచారి వేదమధీత్య వేదోక్తాచరితబ్రహ్మచర్యో దారానాహృత్య పుత్రానుత్పాద్య

తాననురూపోపాధిభిర్వితత్య ఇష్ట్వా చ శక్తితో యజ్ఞైస్తస్య సంన్యాసో

గురుభిరనుజ్ఞాతస్య బాన్ధవైశ్చ | సోఽరణ్యం పరేత్య ద్వాదశరాత్రం

పయసాగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ | ద్వాదశరాత్రం పయోభక్షః స్యాత్ |

ద్వాదశరాత్రస్యాన్తేఽగ్నయే వైశ్వానరాయ ప్రజాపతయే చ ప్రాజాపత్యం చరుం

వైష్ణవం త్రికపాలమగ్నిమ్ । సంస్థితాని దారుపాత్రాణ్యగ్నౌ జుహుయాత్ ।
మృన్మయాన్యప్సు జుహుయాత్ । తైజసాని గురవే దద్యాత్ । మా త్వం మామపహాయ
పరాగా నాహం త్వామపహాయ పరాగామితి గార్హపత్యదక్షిణాగ్న్యాహవనీయేషు
అరణిదేశాద్భస్మముష్టిం పిబేదిత్యేకే । సశిఖాన్ కేశాన్నిష్కృష్య విసృజ్య
యజ్ఞోపవీతం భూః స్వాహేత్యప్సు జుహుయాత్ । అత ఊర్ధ్వమనశనమపాం
ప్రవేశనమగ్నిప్రవేశనం వీరాధ్వానం మహాప్రస్థానం వృద్ధాశ్రమం వా
గచ్ఛేత్ । పయసాయం ప్రాశ్నీయాత్సోఽస్య సాయం హోమో యత్ప్రాతః సోఽయం ప్రాతః
యద్దర్శే తద్దర్శం యత్పౌర్ణమాస్యే తత్పౌర్ణమాస్యం యద్వసన్తే
కేశశ్మశ్రులోమనఖాని వాపయేత్సోఽస్యాగ్నిష్టోమః ॥ 3 ॥

బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమాచారప్రకటనపూర్వకం క్రమసంన్యాసమాహ -
బ్రహ్మచారీతి । బ్రహ్మచర్యం సమాప్యాథగుర్వనుజ్ఞయోద్వాహ్యాథ దారానాహృత్యేతి
। తదనురూపోపాధిభిః సంయోజ్యాథ

ఇష్ట్వా చేతి । అగ్నయే వైశ్వానరాయ ఇతి మన్త్రేణ సంస్థితాని దారుపాత్రాణ్యగ్నౌ
జుహుయాత్ । తత అనేన మన్త్రేణ మా త్వమితి । ఏతజ్జాబాలోపనిషది వ్యాఖ్యాతమ్ ।
సంన్యాసానన్తరముక్తలక్షణలక్షితమగ్నిష్టోమాదికం తన్మన్త్రం వా న
పునరావర్తయేదిత్యాహ - పయసేతి । ఇత్యగ్నిష్టోమలక్షణముక్తమ్ ॥ 3 ॥

సంన్యస్తస్య కర్తవ్యాని

సంన్యస్యాగ్నిం న పునరావర్తయేత్ । యన్మృత్యుర్జాయమావహమిత్యధ్యాత్మ-
तदूर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्चरेत् । भिक्षाशी यत्किंचिन्न दद्यात् ।
लवैकं नाधावयेत् जन्तुसंरक्षणार्थं वर्षवर्जम् इति । तदपि श्लोका भवन्ति

॥ ४ ॥

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा॥ ५॥

पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च।
यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः॥ ६॥

स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत्।
नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत्॥ ७॥

नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान्॥ ८॥

संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत् इत्यादि निन्दितो न शपेत् परान् इत्यन्तं कुण्डिकोपनिषदि प्रायशो व्याख्यातम्॥ ४-८॥

ब्रह्मचर्यलक्षणम्

ब्रह्मचर्येण संतिष्ठेदप्रमादेन मस्करी।
दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम्॥ ९॥

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ १०॥

विपरितं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ।

ब्रह्मचर्येण सदा स्थेयमित्याह - ब्रह्मचर्येणेति । किमिदं ब्रह्मचर्यम्
इत्यत आह - दर्शनमिति । रागेण स्त्रीदर्शनमित्यादि ॥ ९-१० ॥

ब्रह्मचर्यस्य फलम्

[१ : इत आरभ्य आग्रन्थसमाप्ति अड्यार् पुस्तकशालायां १९१२ तमे वर्षे
मुद्रिते कोशे न दृश्यते] यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतः
स्फुरत् ॥ ११ ॥

स एष जगतः साक्षी सर्वात्मा विमलाकृतिः ।
प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्यपरिष्कृतज्ञानफलात्मा कीदृश इत्यत आह - यदिति ।
प्रत्यग्रूपेण स एव जगतः साक्षी ॥ ११-१२ ॥

ब्रह्मभावापत्तेः ज्ञानायत्तता

न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि केनचित् ।
ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माप्नोत्येव मानवः ॥ १३ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावापत्तिः ज्ञानायत्तानान्यायत्तेत्याह- न कर्मणेति
॥ १३ ॥

ब्रह्मज्ञानफलम्

तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ।
संसारे च गुहावाच्ये मायाज्ञानादिसंज्ञके ॥ १४ ॥

निहितं ब्रह्म यो वेद परमे व्योम्नि संज्ञिते ।
सोऽश्नुते सकलान् कामानक्रमेण द्विजोत्तमः ॥ १५ ॥

प्रत्यगात्मानमज्ञानमायाशक्तेश्च साक्षिणम् ।
एकं ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मभूतात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात् ।
अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो रज्जुसर्पवत् ॥ १७ ॥

आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपञ्चीकृतः पुनः ।
वायोरग्निस्तथा चाग्नेराप अद्भ्यो वसुन्धरा ॥ १८ ॥

तानि सर्वाणि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्येश्वरस्तदा ।
तेभ्य एव विसृष्टं तद् ब्रह्माण्डादि शिवेन ह ॥ १९ ॥

ब्रह्माण्डस्योदरे देवा दानवा यक्षकिन्नराः ।
मनुष्याः पशुपक्ष्याद्यास्तत्तत्कर्मानुसारतः ॥ २० ॥

अस्थिस्नायवादिरूपोऽयं शरीरं भाति देहिनाम् ।
योऽयमन्नमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणः ॥ २१ ॥

ततः प्राणमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरस्थितः।
ततो मनोमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरस्थितः॥ २२॥

ततो विज्ञान आत्मा तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः।
आनन्दमय आत्मा तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः॥ २३॥

योऽयमन्नमयः सोऽयं पूर्णः प्राणमयेन तु।
मनोमयेन प्राणोऽपि तथा पूर्णः स्वभावत॥ २४॥

ततो मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञानमयेन तु।
आनन्देन सदा पूर्णः सदा ज्ञानमयः सुखी॥ २५॥

तथानन्दमयश्चापि ब्रह्मणान्येन साक्षिणा।
सर्वान्तरेण पूर्णश्च ब्रह्म नान्येन केनचित्॥ २६॥

यदिदं ब्रह्म पुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम्।
सारमेव रसं लब्ध्वा साक्षाद् देही सनातनम्॥ २७॥

सुखी भवति सर्वत्र अन्यथा सुखिता कुतः।
असत्यस्मिन् परानन्दे स्वात्मभूतेऽखिलात्मनाम्॥ २८॥

को जीवति नरो जातु को वा नित्यं विचेष्टते।
तस्मात् सर्वात्मना चित्ते भासमानो ह्यसौ नरः॥ २९॥

आनन्दयति दुःखाढ्यं जीवात्मानं सदा जनः।
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे॥ ३०॥

निर्भेदं परमाद्वैतं विन्दते च महायतिः।
तदेवाभयमित्यन्तं कल्याणं परमामृतम्॥ ३१॥

सद्रूपं परमं ब्रह्म त्रिपरिच्छेदवर्जितम्।
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः॥ ३२॥

विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः।
अस्यैवानन्दकोशेन स्तम्बान्ता विष्णुपूर्वकाः॥ ३३॥

भवन्ति सुखिनो नित्यं तारतम्यक्रमेण तु।
तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसादिनः॥ ३४॥

स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति पदे यथा।
निमित्तं किञ्चिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते॥ ३५॥

यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः।
निर्विशेषपरानन्दे कथं शब्दः प्रवर्तते॥ ३६॥

तस्मादेतन्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम्।
यस्माच्छ्रोत्रत्वगक्ष्यादिखादिकर्मेन्द्रियाणि च॥ ३७॥

व्यावृत्तानि परं प्राप्तुं न समर्थानि तानि तु।

तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् ॥ ३८ ॥

विदित्वा स्वात्मरूपेण न बिभेति कुतश्चन ।
एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरुपदेशतः ॥ ३९ ॥

स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति प्रभुः ।
तप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् ॥ ४० ॥

प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ।

कीदृशं ब्रह्मेत्यत्र तद्विद्याविषयं ब्रह्म इत्यादिना आनन्दवल्ल्यर्थं स्पष्टीकरोति । ब्रह्मविदाप्नोति परम् इति वाक्यं न कर्मणा इति वाक्येन स्पष्टीकृतम् । तद्वृत्तिस्थानीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति वाक्यमपि तद्विद्याविषयं ब्रह्म इति वाक्येन स्पष्टीकृत्य यो वेद निहितं गुहायाम् इत्यादि संसारे च इति वाक्यैः स्पष्टीकरोति - संसार इत्यादिना । यज्जगद्भासकं भानम् इत्यादि ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् इत्यन्तं आनन्दवल्लीव्याख्यानेनैव व्याख्यातं स्यादिति मन्तव्यम् ॥ १४-४० ॥

एकस्यैव निर्विशेषब्रह्मणः सप्तधा भेदः

शुद्धमीश्वरचैतन्यं जीवचैतन्यमेव च ॥ ४१ ॥

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं च फलं तथा ।
इति सप्तविधं प्रोक्तं भिद्यते व्यवहारतः ॥ ४२ ॥

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते।
मायासंबन्धतश्चेशो जीवोऽविधावशस्तथा॥ ४३॥

अन्तःकरण संबन्धात् पमातेत्यभिधीयते।
तथा तद्वृत्तिसंबन्धात् प्रमाणमिति कथ्यते॥ ४४॥

अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते।
तथा ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते॥ ४५॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वात्मानं भावयेत्सुधीः।

एकस्यैव निर्विशेषब्रह्मणः सप्तधा भेदः स्वाज्ञदृष्टिविकल्पित इत्याह -
స్వాతిరేకేణ మాయా నాస్తీతి విభ్రమాసంభవప్రబోధసిద్ధం
శుద్ధమిత్యభిధీయతే। స్వాజ్ఞానతానవతారతమ్యానురోధేన
సర్వోపాధివినిర్ముక్తమ్॥ ౪౧-౪౫॥

విద్యాఫలమ్

ఏవం యో వేద తత్త్వేన బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥ ౪౬॥

సర్వవేదాన్తసిద్ధాన్తసారం వచ్మి యథార్థతః।
స్వయం మృత్వా స్వయం భూత్వా స్వయమేవావశిష్యతే॥ ౪౭॥

ఇత్యుపనిషత్।

విద్యాఫలమాహ - ఏవమితి । స మునిర్బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే ।
సర్వవేదాన్తసిధాన్తసారం ప్రకటయన్నుపసంహరతి- సర్వేతి । కిం తత్ ఇత్యత
ఆహ- స్వయమితి । స్వదేహాదౌ రూఢమూలం స్వంభావమహంభావం మృత్వా
మృతీః నీత్వా స్వాత్మని విలాప్య తద్విలాపనాధికరణం స్వయం భూత్వా
అధిష్ఠేయసాపేక్షాధికరణతాపాయే నిష్ప్రతియోగికం నిరధికరణతయా
స్వయమేవావశిష్యతే ఇత్యత్ర-

స్వాత్మన్యారోపితాశేషాభాసవస్తునిరాసతః ।
స్వయమేవ పరం బ్రహ్మ పూర్ణమద్వయమక్రియమ్ ॥

ఇతి । ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః కఠోపనిషత్సమాప్త్యర్థః ॥ ౪౬-౪౭ ॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా ।
లిఖితం స్యాద్వివరణం కఠోపనిషదో లఘు ।
కఠోపనిషదో వ్యాఖ్యా ద్విషష్టిగ్రన్థసంయుతా ॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే త్ర్యశీతిసంఖ్యాపూరకం
కఠోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణమ్ ॥

కుణ్డికోపనిషత్

ఆప్యాయన్తు - ఇతి శాన్తిః

సంన్యాసపరిగ్రహాత్పూర్వం కర్తవ్యానాం అనుక్రమణమ్

౧బ్రహ్మచర్యాశ్రమేఽక్షీణే గురుశుశ్రూషణే రతః।
వేదానధీత్యానుజ్ఞాత ఉచ్యతే గురుణాశ్రమీ ॥౧॥

దారమాహృత్య సదృశమగ్నిమాధాయ శక్తితః।
బ్రాహ్మీమిష్టిం యజేత్తాసామహోరాత్రేణ నిర్వపేత్ ॥౨॥

[౧ : అడ్యార్ పుస్తకశాలాయాం ౧౯౧౨ తమే వర్షే ముద్రితే సంన్యాసోపనిషత్కోశే
అధోనిర్దిష్టమధికం దృశ్యతే- ఓం అథాహితాగ్నిర్మ్రియేత ప్రేతస్య మన్త్రైః
సంస్కారోపతిష్ఠతే। స్వస్థో వాశ్రమపారం గచ్ఛేయమిత్యేతాన్పితృమేధి-
प्रातरेवाग्नीनुपसमाधाय पितृभ्यः श्राद्धतर्पणं कृत्वा ब्राह्मेष्टिं
निर्वपेत्॥

स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्यैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पते॥

इत्येवम्। अत ऊर्ध्वम्

यद्ब्रह्माभ्युदयद्दिवं च लोकमिदममुं च सर्वम्।
सर्वमभिजन्युः सर्वश्रियं दधतु सुमनस्यमाना॥

ब्रह्म जज्ञानं (प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमन्तः सुरुचो वेन आवः।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः॥) इति।

ब्रह्मणेऽथर्वणे प्रजापत्येऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति हुत्वा

यज्ञ यज्ञं गच्छ (यज्ञपतिं गछ।

स्वां योनिं गच्छ स्वाहा॥

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः।

सुवीर्यः स्वाहा॥)

इत्यग्नावरणी हुत्वा

ओ चित्सखायं (सख्या ववृत्यां..............................

....

....वित्तं मे अस्य रोदसी॥)

इति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात्। तैरेवोपतिष्ठते। अथ

मययग्रे अग्निं (गृह्णामि सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन।

मयि प्रजां मययायुर्धधामि स्वाहा मययग्निम्॥)

इति च द्वावग्नी समारोअयेत्। व्रतवान्स्यादतन्द्रित इति। तत्र श्लोकाः।

संविभज्य सुतानर्थे ग्राम्यकामान् विसृज्य च।

संचरन्वनमार्गेण शुचौ देशे परिभ्रमन्॥ ३॥

वायुभक्षोम्बुभक्षो वा विहितैः कन्दमूलकैः।

स्वशीरे समाप्याथ पृथिव्यां नाश्रु पातयेत्॥ ४॥

कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिव्राजकसन्ततिः।

यत्र विश्रान्तिमगमत्तद्रामपदमाश्रये ॥

इह खलु सामवेदप्रविभक्तेयं कुण्डिकोपनिषत् पारिव्राज्यधर्मप्रकटन-
వివరణమారభ్యతే । ఆఖ్యాయికాం వినా శ్రుతేరవాన్తరతయా
ప్రవృత్తిర్విద్యాస్తుత్యర్థా । బ్రహ్మచర్యేతి । సత్కులప్రసూతో
ద్విజాతిర్బ్రహ్మచర్యాశ్రమస్వీకరణార్థం స్వగుర్వభిమతశుశ్రూషణే రతః సన్
గురుకులవాసం కృత్వాథ గురుణోపనీతస్తన్ముఖతోఽశేషవేదానధీత్య
సర్వవేదార్థరహస్యమప్యవగమ్య గురోః ప్రసాదతః అక్షీణే అక్షయే
ద్వివిధబ్రహ్మచర్యాస్పదబ్రహ్మచర్యాశ్రమే లబ్ధేఽపి సతి బ్రహ్మచర్యం సమాప్య
గృహీ భవేత్ । గృహాద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ యతిః శ్రుత్యర్థమాననాయ ।

అధీత్యానుజ్ఞాత ఇత్యత్ర ఛాన్దసత్వాదకారలుప్తః పాఠోఽపి వర్తతే అధీత్యనుజ్ఞాత
ఇతి । ఉత్తరాశ్రమస్వీకరణార్థం గురుణా అనుజ్ఞాతః సన్ అయమాశ్రమీ బ్రహ్మచారీ
స్వసదృశం స్వకులానురూపం దారమాహృత్యోద్వాహ్య తయా సాకం
గార్హస్థ్యోచితధర్మానుష్ఠానం కుర్వన్నుషిత్వా వానప్రస్థాశ్రమం జిగమిషుః
శక్తితో ధైర్యతోఽగ్నిమాధాయ వానప్రస్థాశ్రమాఙ్గత్వేన తాసాం
బ్రహ్మాదిదేవతానాం సంతుష్ట్యర్థం బ్రాహ్మీం బ్రహ్మదేవతాకామిష్టిం యజేత్ ।
కత్యహని కర్తవ్యేయమిష్టిః ఇత్యత్ర తాసామహోరాత్రేణ నిర్వపేత్ । తతః స్వార్జితార్థే
పిత్రార్జితార్థే వా గోధనాత్మకే యథాయోగం సంవిభజ్య తవేదమస్తు తవేదమస్తు ఇతి
సుతాన్ ప్రతి దత్త్వా నిఃశేషీకృతపరికరో గ్రామ్యకామాన్ విసృజ్య శుచౌ దేశే
సంచరన్ వనమార్గేణ వన్యాశ్రమోక్తవిధినా వాయుభక్షోఽమ్బుభక్షో వా
పరిభ్రమన్ తదాశ్రమం సమాపయేత్ । యది వాయవాదిభక్షణాతృప్తస్తదా విహితైః
నిర్దుష్టైః కన్దమూలైరపక్వైః పక్వైర్వా శరీరయాత్రాం కుర్యాత్ । ఏవం
స్వశరీరమాత్రే సర్వసంసారం సమాప్యాథ పూర్వానుభూతస్వపరికరం స్మృత్వా

పృథివ్యామశ్రుపాతం న కుర్యాదిత్యర్థః ॥ ౧-౪ ॥

విదారస్యైవ సంన్యాసాధికారః

సహ తేనైవ పురుషః కథం సంన్యస్త ఉచ్యతే ।
సనామధేయో యస్మింస్తు కథం సంన్యస్త ఉచ్యతే ॥ ౫ ॥

తస్మాత్ఫలవిశుద్ధాఙ్గీ సంన్యాసం సంహితాత్మనామ్ ।
అగ్నివర్ణం వినిష్క్రమ్య వానప్రస్థం ప్రపద్యతే ॥ ౬ ॥

లోకవద్భార్యయా సక్తో వనం గచ్ఛతి సంయతః ।

సంన్యాసస్య క్రమప్రాప్తతయా విదారః సదారో వా సంన్యసేదిత్యత ఆహ - సహేతి ।
విదారేణ సంన్యాసః కర్తవ్యః ఖలు సంన్యాసస్య దారాద్యేషణాత్యాగపూర్వ-
भवेदित्युच्यते । यस्मिंस्तु सदारे सति सदारो वनीति नामधेयेन सहितः
सनामधेयो भवति । स कथं संन्यस्तो भवतीत्युच्यते । यस्मात् सदारस्य न
संन्यासाधिकारः तस्मात् सम्यक् स्वहितात्मनां संहितात्मनां वानप्रस्थधर्माणामीश्व-
స్వకృతధర్మఫలార్పణ-సంతుష్టేశ్వరప్రసాదాసాదితవిశుద్ధచిత్తో
విదారో మునిః సర్వకర్మ-సంన్యాసం కుర్యాత్ । తాదృశచిత్తశుద్ధ్యభావే
బ్రహ్మచర్యతః చిత్తశుద్ధిహేతు-
वनं गच्छतीत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

जन्मनिवृत्त्यर्थं संन्यासपरिग्रहः

संत्यक्त्वा संसृतिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा ॥ ७ ॥

किं वा दुःखमनुस्मृत्य भोगांस्त्यजति चोच्छ्रितान् [उ १ : उज्झृतान्]

।

गर्भवासभयाद्भितः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ।

गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥ ८ ॥ इति ।

किमर्थं संसारदुःखं विहाय वनी भवतीत्याशङ्क्य जन्मादिभिया सर्वं
त्यक्त्वा वनी भिक्षुर्वा भवतीत्याह- संत्यक्त्वेति । विपुलं
संसारभवसुखं संत्यज्य मुधा वनाद्वनमटति दारपुत्रादियोगज-
స్రక్చన్దనాదిభోగాం-స్త్యజతీతి ప్రాప్తే సాంసారికదుఃఖప్రాయసుఖాభాసస్య
క్షణభఙ్గురత్వేఽప్య-నన్తకోటికల్పపర్యన్తం
జననమరణాదిదుఃఖపరమ్పరాహేతుత్వేన ప్రతిగృహి-
त्वया मे यत् कर्तव्यं तत्सर्वं कृतं पुत्रनिकटमेत्य तपश्चरन्ती
ब्रह्मलोकं व्रज इदानीमहं शीतोष्णादिबहुदुःखास्पदगर्भवासभयात्
भीतः सन् यत्परमपदसाधनं गुह्यं निर्विशेषब्रह्मनिष्ठानुकूल-
సంన్యాసం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౭-౮ ॥

సంన్యస్తస్య న శ్రౌతస్మార్తాగ్ని సేవనమ్

సంన్యస్యాగ్నిమపునరావర్తనమ్ ॥ ౯ ॥

కృతోఽపి సంన్యాసే ముక్తిహేతవే ఇతోఽధికచిత్తశుద్ధ్యర్థం వా శ్రౌతస్మార్తాగ్ని-
ह्युत्तीर्णसरित्पारो नौकां शिरसा वहति तथा संप्राप्तसत्त्वशुद्धेः
संन्यासिनः कृतकृत्यस्य न हि कर्मानुष्ठानापेक्षास्ति तस्य निरग्नित्वात् ।
यत एवमतः संन्यस्य पुनः श्रौतं स्मार्तं वाग्निं कदापि न सेवेत ।

एवमग्निसेवाभावेऽपि यथोक्तकाले वचसा मनसा वापि प्रधानमन्त्रस्य कृत्स्नस्य वा न कदाप्यावर्तनमाम्रेडनं स्मरणं वा कुर्यात् ॥ ९ ॥

अग्निसेवने प्रत्यवायः

यन्मृत्युर्जायमावहम् इति ॥ १० ॥

एवं कृते का हानिरित्यत्राह - यदिति । योऽहं वर्णाश्रमव्यवस्थापक- జాయం జాయమానం వా పరాపరవిషయకబ్రహ్మజ్ఞానమావహం ప్రవిశేయం మృత్యుః ప్రమాదః తదస్మరణం ఇత్థంభూతమృత్యుగ్రస్తం జ్ఞానమాభాస- कदाप्यस्ति नास्तीति वा न हि स्मरेदित्यर्थः ॥ १० ॥

चित्तशुद्ध्यर्थं प्रणवादिमहावाक्यानामावर्तनम्

अथाध्यात्ममन्त्राञ्जपेत् ॥ ११ ॥

उत्पन्नचित्तशुद्धेः प्रयोजनाभावात् कर्म मास्तु । यद्यचित्तशुद्धः संन्यस्यति तदा तच्चितशुद्धये कर्म विना किं ते अस्तीत्याशङ्क्य तस्यापि न कर्मास्ति ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि प्रैषादिमन्त्रपूर्वकं सर्वकर्मणां त्यक्तत्वात् । यद्यशुद्धचित्तस्तदा स्वाश्रमानुष्ठानमविहाय स्वचित्तशुद्धये प्रणवमाहावाक्यजातमावर्तयेदित्याह- अथेति ।

अथ विविदिषासंन्यासानन्तरमध्यात्ममन्त्रान् प्रणवमहावाक्यानि ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदो वा स्वचित्तशुद्धये जपेत् ॥ ११ ॥

दीक्षानियमाः

दीक्षामुपेयात्। काषायवासाः। कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेत्। [उ १ : ऊर्ध्वगो बाहुः] ऊर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवति। अनिकेतश्चरेत्। भिक्षाशी निदिध्यासनं दध्यात्। पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणार्थम्॥ १२॥

तदपि श्लोका भवन्ति -

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा॥ १३॥

पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च।
अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः॥ १४॥

नदीपुलिनशायी स्याद् देवागारेषु बाह्यतः।
नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत्॥ १५॥

स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान्॥ १६॥

भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमवारितम्।
एवं वृत्तिमुपासीनो यतेन्द्रियो जपेत् सदा॥ १७॥

[उ १ : विश्वायं] विश्वायमनुसंयोगं मनसा भावयेत् सुधीः॥ १८॥

आदेहपातं द्विविधब्रह्मचर्यादीक्षामुपेयात्। तन्नियमस्तु काषायवस्त्र-
ఊర్ధ్వబాహుః ప్రాచీముదీచీం వా దిశం ప్రవ్రజేత్। వ్యావిద్ధపూర్వాచరిత-
यतिश्चरेत् इति श्रुत्यनुरोधेनानिकेतश्चरेत्। एकान्नत्याग-पूर्वकं
माधूकरादिवृत्त्या भिक्षाशी। यदि श्रवणाद्यधिकारी तदा
अबाधकसत्सेवितपुण्यस्थले वसन् संशयादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं
सर्ववेदान्तश्रवणमननं निदिध्यासनं च कुर्वन् तत्फलीभूतार्थं
सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति दध्यात् ध्यायेत्।
जन्तुसंरक्षणार्थम् सर्व खल्विदं ब्रह्म व्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति इति
श्रुत्यनुरोधेन सर्वात्मभावनासिद्धये पवित्रं परिशुद्धं
निर्विशेषज्ञानं धारयेत् पवित्रं ज्ञानमुच्यते इति श्रुतेः। ब्राह्मणेन
योऽर्थोऽभिहितः तमेतमर्थं मन्त्रा अप्यनुवदन्तीत्याह - तदपीति। परैः
स्तूयमानः। कुण्डिकां कमण्डलुं चमसं नारिकेलकपालार्धं
त्रिविष्टपं त्रैलोक्यं मन्त्रौषधमहिम्ना तत्संचारक्षमावुपानहौ
पादत्राणकरौ। उत्तरासङ्गं वेदान्तविचारासक्तिः। भिक्षाद्याधारतया
वैदलं पत्रग्रथितपर्णपात्रम् अवारितमावश्यकं स्नानद्रव्यं मृत्तिका।
अयं धर्मः कुटीचकादीनां समः। कुटीचकस्य तु चमसोपानहपवित्र-
తాం వృత్తిం యతేన్ద్రియో భూత్వోపాసీనః సదా అధ్యాత్మమన్త్రాన్ జపేత్। తతః
యద్విశ్వారోపాపవాదాధికరణం విశ్వాయం విశ్వాయతనం తద్యేన మీయతే స
మనుః ప్రణవః తయోః పరాపరబ్రహ్మణోః సంయోగమైక్యం మనసా
ప్రణవార్థం బ్రహ్మాహమస్మి ఇతి సదా భావయేత్॥ ౧౭-౧౮॥

విశ్వాధిష్ఠానాత్ పఞ్చభూతానాం భేదః

ఆకాశాద్వాయుర్వాయోర్జ్యోతిర్జ్యోతిష ఆపోఽద్భ్యః పృథివీ। ఏతేషాం భూతానాం బ్రహ్మ

ప్రపద్యేఽజరమమరమక్షరం ప్రపద్యే ॥ ౧౯ ॥

యద్విశ్వాధిష్ఠానం తతః పఞ్చభూతాని భిద్యన్త ఇత్యత ఆహ- ఆకాశ ఇతి।
తత్సకాశాదాకాశః। ఆకాశాదిపఞ్చభూతానాం బ్రహ్మకార్యత్వేన
కార్యకారణయోరేకత్వాత్

ఏతేషాం భూతానాం యదారోపాపవాదాధిష్ఠానం తత్ బ్రహ్మేతి ప్రపద్యే।
అధిష్ఠేయసాపేక్షతోఽధిష్ఠానమపి జీర్యన్మ్రియత ఇత్యత ఆహ-
అజరమమరమక్షరం ప్రపద్య ఇతి। అధిష్ఠేయస్యాకాశాదేః స్వాజ్ఞాన-
हि जीर्यते नापि म्रियत इत्यर्थः॥ १९॥

यतेः स्वानुभवप्रकटनम्

मययखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात्॥ २०॥

न मे देहेन संबन्धो मेघेनेव विहायसः।
अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु॥ २१॥

आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम्।
अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम्॥ २२॥

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीश्वरः।
अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः॥

विश्वायमनुसंयोगध्याता यतिः स्वानुभवं प्रकटयति- मयीति।
ममाकाशवत् कल्पनास्पृष्टत्वात्। मेरोः केनापि हर्तुमशक्यत्वात्
मेरुवदचलोऽस्मीत्यर्थः। एवं नित्यानुसंधानतो निर्विकल्पं मनो भवति तेन
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः॥ २०-२३॥

योगाभ्यासेन ब्रह्मसाक्षात्कारः

तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य।
वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत्।
संदश्य शनकैर्जिह्वां यवमात्रविनिर्गतम्॥ २४॥

माषमात्रीं तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि।
श्रवणे नासिके गन्धायतत्वं न च संश्रयेत्॥ २५॥

अथ शैवं पदं यत्र तद् ब्रह्म ब्रह्म तत् परम्।
तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मना॥ २६॥

यद्येवं ज्ञानं नोदेति तदा योगाभ्यासेन प्राणापानैक्यं कृत्वा
षण्मुखीकरणेन कुण्डल्युद्बोधनं कृत्वा तया
ग्रन्थित्रयात्मकषडाधारं भित्त्वा सहस्रारे ब्रह्मसाक्षात्कारं
कुर्यादित्याह- तदभ्यासेनेति। योगाभ्यासेन
प्राणापानसंयमनपूर्वकं कुण्डलिन्या सुषुम्नां भेदयेत् इत्यत्र
वक्ष्यमाणमन्त्रा भवन्तीत्याह- वृषणेति। वृषणापानमध्यं
करद्वयेन संपीड्य। जिह्वाबन्धन-पूर्वकं

माषमात्रलक्ष्यानुसन्धानपूर्वकं दृष्टिं श्रोत्राकाशे भुवि पदद्वये च संस्थाप्य। श्रवणनासिकागन्धग्रहणं पञ्चज्ञानेन्द्रियतद्विषयपञ्चकोपलक्षणार्थम्। श्रवणादि-ఇన్ద్రియేన్ద్రియార్థసంబన్ధం మనఃసంకల్పసంబన్ధం చ న కుర్యాదిత్యర్థః। ఏవం కృతే ప్రాణాపానైక్యం భవతి। తతః కుణ్డలినీ సుషుమ్నాం భిత్త్వా అథ సహస్రారచక్రం ప్రవిశ్య లీయతే। తయా సాకం దృఙ్మనః ప్రాణాగ్నయోఽపి శైవపదం యత్ర విరాజతే తత్రైవ లీయన్తే। తల్లయాధికరణం బ్రహ్మైవ తల్లయ-। एवमभ्यासः सफलो भवतीत्याह- तदभ्यासेनेति। योऽयं ज्ञानयोगोऽभिहितः पूर्वजन्मन्यार्जितः अभ्यस्त आत्मा स्वरूपं यस्य तेन पूर्वजन्मार्जितात्मना तदभ्यासेन योगिपटलभावनानुरूपं परापरे ब्रह्मणि लभ्येत। तत्र निर्विशेषज्ञानी स्वात्तज्ञानसमकालमेव ब्रह्मैव भवतीत्युक्तम्॥ २४-२६॥

सविशेषज्ञानिनः क्रममुक्तिः

संभूतैर्वायुसंश्राव्य हृदयं तप उच्यते।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम्॥ २७॥

स्वदेहस्य तु मूर्धानं ये प्राप्य परमां गतिम्।
भूयस्ते न निवर्तन्ते परापरविदो जनाः॥ २८॥

अथ सविशेषज्ञानिनः क्रममुक्तिमाचष्टे- संभूतैरिति। सम्यक् भवन्तीति संभूतानि बाह्यान्तःकरणानि। तैः साकं यत् सविशेषज्ञानाग्निना तप्यते दीप्यते प्रकाशते इति तप इत्युच्यते। हृदयं प्रविऽऽय तत्रत्यवायुं

प्राणवायुं संश्राव्य ब्रह्मरन्ध्रभेदनसमर्थमिति श्रुत्वा तं
प्राणमवष्टभ्य सुषुम्नाद्वारेण देहादूर्ध्वं मूर्धानं भित्त्वा
यदपरं ब्रह्माव्ययं तदेव प्रपद्यते। तत् प्राप्य पुनः निवर्तन्त इत्यत्र-
నివర్తన్తే పరాపరవిదో జనా ఇతి శబలబ్రహ్మోపాసకాః సుషుమ్నామార్గేణ
బ్రహ్మరన్ధ్రం భిత్త్వా సూర్యద్వారేణ బ్రహ్మలోకం ప్రవిశ్య తత్ర
నిర్విశేషబ్రహ్మాన్వేషణం కుర్వన్తో యావదాభూతసంప్లవం తత్రోషిత్వాథ
వాసనాక్షయతో బ్రహ్మణా సహ కైవల్యమేత్య కదాపి న హి పునరావర్తన్త ఇత్యర్థః॥
౨౭; ౨౮॥

నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానినాం మోక్షః

న సాక్షిణం సాక్ష్యధర్మాః సంస్పృశన్తి విలక్షణమ్।
అవికారముదాసీనం గృహధర్మాః ప్రదీపవత్॥ ౨౯॥

జలే వాపి స్థలే వాపి లుఠత్వేష జడాత్మకః।
నాహం విలిప్యే తద్ధర్మైర్ఘటధర్మైర్నభో యథా॥ ౩౦॥

నిష్క్రియోఽస్మ్యవికారోఽస్మి నిష్కలోఽస్మి నిరాకృతిః।
నిర్వికల్పోఽస్మి నిత్యోఽస్మి నిరాలమ్బోఽస్మి నిర్ద్వయః॥ ౩౧॥

సర్వాత్మకోఽహం సర్వోఽహం సర్వాతీతోఽహమద్వయః।
కేవలాఖణ్డబోధోఽహం స్వానన్దోఽహం నిరన్తరః॥ ౩౨॥

స్వమేవ సర్వతః పశ్యన్ మన్యమానః స్వమద్వయమ్।
స్వానన్దమనుభుఞ్జానో నిర్వికల్పో భవామ్యహమ్॥ ౩౩॥

గచ్ఛంస్తిష్ఠన్నుపవిశఞ్ఛయానో వాన్యథాపి వా।
యథేచ్ఛయా వసేద్విద్వానాత్మారామః సదా మునిః॥ ౩౪॥

ఇత్యుపనిషత్।

కేచనాత్రైవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విదిత్వా కృతకృత్యా భవన్తి ఇత్యత్ర ఆభాసతోఽపి యద్యస్తి స్వాతిరిక్తకలనా తదా తత్సాక్షిణో భూత్వా ముక్తా భవన్తీత్యాహ- న సాక్షిణమితి।
స్వదేహతదన్యత్రాత్మాత్మీయాభిమతిముత్సృజ్యానవరతబ్రహ్మానుసంధాన-
कृतकृत्यो विदेहमुक्तो भवेदित्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः
कुण्डिकोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः॥ २९-३४॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिश्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
कुण्डिकोपनिषद्व्याख्या लिखिता स्वात्मबोधिनी।
कुण्डिकोपनिषद्व्याख्याग्रन्थजातं शतं स्मृतम्॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
चतुःसप्ततिसंख्यापूरकं कुण्डिकोपनिषद्विरणं संपूर्णम्॥

जाबालोपनिषत्

पूर्णमदः - इति शान्तिः

प्रथमः खण्डः

अविमुक्तोपासनम्

बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम्। यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। तस्माद्यत्र क्वचन गच्छति तदेव [उ १ : मन्यते] मन्येतेति [उ २ : इति इत्यस्य स्थाने तदविमुक्तमेव इति दृश्यते]। इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति। तमसदविमुक्तमेव निषेवेता-विमुक्तं न विमुञ्चेत्। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य एवमेवैतद्भगवन् इति वै याज्ञवल्क्येति॥ १॥

जाबालोपनिषत्ख्यातसंन्यासज्ञानगोचरम्।
वस्तुतस्त्रैपदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते॥

शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतजाबालशाख्यायां कर्मादिकाण्डत्रयं विद्यते। तत्र सकामिनां कर्मकाण्डानुष्ठानतः चन्द्रलोकाप्तिः। निष्कामिनां कर्मोपासना-

काण्डसमुच्चयानुष्ठानतो ब्रह्मलोकाप्तिः। काण्डद्वयार्थविरक्तानां ब्रह्ममात्राप्तिहेतुशतरुद्रीयजपसर्वकर्मसंन्याससाधनसंपन्नानां ब्रह्ममात्राप्तिसाधनभूतेयं ज्ञानकाण्डात्मिका जाबालोप-
విద్యాస్తుత్యర్థా। మిథిలోపవనప్రాన్తే వాదేన బ్రాహ్మణాన్ జిత్వా

స్వాత్మపరబ్రహ్మవిద్యయా జనకం బోధయిత్వా స్వశిష్యగణేన సహ యాజ్ఞవల్క్యః

పునః మిథిలోపవనే కంచిత్కాలమాసాంచక్రే। యః సర్వజ్ఞకల్పస్తం

యాజ్ఞవల్క్యమ్ అవిముక్తేయత్తాం జిజ్ఞాసుర్బృహస్పతిరువాచ సర్వక్షేత్రాదపి యదను

ప్రసిద్ధమ్। కుత్సితం పాపకర్మ రౌతీతి కురుః। తస్య క్షేపణపూర్వకం

స్వగతజనత్రాణనాత్ కురుక్షేత్రమ్। యద్వా- కుః పృథివీ తస్యాం రౌతి శబ్దం

కరోతీతి కురుః ప్రాణః తదావాసహేతుశరీరం కురుక్షేత్రం

తత్రత్యదేవతానామిన్ద్రియాణాం ప్రవృత్తినిమిత్తదేవస్య ప్రత్యక్చిద్ధాతోర్యజనం

[ఉ పూజాకారణమ్] పూజాకరణమ్। అత్ర హీన్ద్రియాణి స్వోచితవిషయోపహారై-

ब्रह्मसदनं ब्रह्माप्तिस्थानम्। यथा देवयजनसाधनं कुरुक्षेत्रं तथा

विशेषणद्वयविशिष्टमान्तरं कुरुक्षेत्रमिति बृहस्पतिप्रश्नानुरोधं

मुनिराह- अविमुक्तमिति। यत्स्वरूपं स्वाविद्याकामकर्मविमुक्तं

तदविमुक्तं ब्रह्म यत्रोपलभ्यते तदेव [उः तदेव नास्ति]

भ्रूमध्य-गताज्ञाचक्रं कुरुक्षेत्रम्। देवनामित्याद्युक्तार्थम्।

यस्मादेवं तस्माद्यत्र क्वचन गङ्गाप्रयागादिस्थले तद्विपरीते वा गच्छति

तदेवाविमुक्तमिति मन्येत जानीयात्। इति अनेन प्रकारेण। इदं वै मया प्राप्तमेव

ब्रह्म। कुरुक्षेत्रमित्याद्युक्तार्थम्। क्षेत्रसामान्यस्य क्षेत्रज्ञविकल्पितत्वात्

तदतिरेकेण न किंचिदस्तीत्यर्थः। अत्राविमुक्तरूपे कुरुक्षेत्रे ब्रह्मेति विज्ञाते

तद्विज्ञानानुरोधेन जन्तोः प्राणिमात्रस्य प्राणेषूत्क्रममाणेषु।

स्वज्ञानरुजं द्रावयति नाशयतीति रुद्रः परमेश्वरः संसारतारकं

ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणं व्याचष्टे कथयति। येन तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि

इत्युपदेशेन असौ जीवोऽमृतीभूत्वा स्वातिरिक्तभ्रमतो मोक्षीभवति

स्वातिरिक्तापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिक-ब्रह्ममात्रतयावशिष्यते।

यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्ममात्रज्ञानोत्पत्तेः प्रागविमुक्तं

भ्रूमध्यगतज्योतिर्लिङ्गमेव निषेवेत ज्योतिर्लिङ्गमस्मि इत्यनुसंधानं

कुर्यात् ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत् सदा यतिः इति श्रुतेः।
यावद्ब्रह्ममात्रज्ञानं नोदेति तावदविमुक्तं [उः प्रपञ्चम्]
प्रत्यञ्चमात्मानमीश्वरं वा न विमुञ्चेत्। याज्ञवल्क्येनैवमुक्तो
बृहस्पतिस्तदुक्तमङ्गीचकारेत्याह- एवमेवेति॥ १॥

इति प्रथमः खण्डः॥

द्वितीयः खण्डः

अविमुक्तस्वरूपजिज्ञासा

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्। य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं
कथमहं विजानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽविमुक्त उपास्यो य
एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति॥ १॥

कथं पुनः अविमुक्तात्मोपासितुं शक्यस्तस्याव्यक्तत्वादित्यविमुक्तयाथा-
బృహస్పతిప్రశ్ననిర్ణయానన్తరం కిలైనం యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మపుత్రోఽత్రిః
పప్రచ్ఛ। కిమితి। యస్తారకబ్రహ్మేత్యుక్త ఏషోఽనన్తః పరిచ్ఛేదత్రయవిరలోఽవ్యక్త
ఆత్మా తముక్తలక్షణమాత్మానం కథమహం విజానీయామవగచ్ఛేయమితి।
అత్రిప్రశ్నోత్తరం స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః బృహస్పతిం ప్రతి। తారకత్వేన య ఉక్తః
సోఽవిముక్తః ప్రత్యగభేదేనోపాస్యః। తత్ర హేతుః భవతా పృష్టో య
ఏషోఽనన్తోఽవ్యక్త ఆత్మా వ్యాఖ్యాతమ్। సోఽవిముక్తే సోపాధికేశ్వరే ప్రతిష్ఠిత ఇతి తస్య
నిరావృతత్వాత్ తస్మిన్నవ్యక్తోఽనన్తాత్మోపలభ్యతే॥ ౧॥

అవిముక్తోపలబ్ధిసాధనమ్

సోఽవిముక్తః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి । వరణాయాం నాస్యాం చ మధ్యే ప్రతిష్ఠిత ఇతి ।

కా వై వరణా కా చ నాసీతి । సర్వానిన్ద్రియకృతాన్ దోషాన్ వారయతీతి తేన [ఉ: తేన నాస్తి] వరణా భవతి । సర్వానిన్ద్రియకృతాన్

పాపాన్ నాశయతీతి తేన నాసీ భవతీతి । కతమచ్చాస్య స్థానం భవతీతి ।

భ్రువోర్ఘ్రాణస్య చ యః సంధిః స ఏష ద్యౌర్లోకస్య పరస్య చ సంధిర్భవతీతి ।

ఏతద్వై సంధిం సంధ్యాం బ్రహ్మవిద ఉపాసత ఇతి । సోఽవిముక్త ఉపాస్య ఇతి ।

సోఽవిముక్తం జ్ఞానమాచష్టే యో వై తదేవం వేదేతి ॥ ౨ ॥

తదుపలబ్ధిస్థానం పృచ్ఛతి- సోఽవిముక్తః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ।

సోఽయమీశ్వరః కుత్ర సంనిహిత ఇతి పృష్ట ఉత్తరమాహ- వరణాయాం నాస్యాం చ

మధ్యే ప్రతిష్ఠిత ఇతి । వరణానాస్యోర్మధ్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః ।

వరణానాసీప్రదేశౌ శ్రుతిర్వ్యా-కరిష్యతీతి న వ్యాఖ్యాతమ్ ।

వరణానాసీస్వరూపం పృచ్ఛతి- కా వై వరణా కా చ నాసీతి । తత్ర

వరణాశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి- సర్వానితి । సర్వాన్ జ్ఞానకర్మేన్ద్రియకృతాన్

దోషాన్ వారయతి నివారయతీతి । తేన వరణా భవతీతి । సర్వానిన్ద్రియకృతాన్ పాపాన్

పాపాని నాశయతీతి । తేన నాసీ నాశీ భవతి । సకారః శకారార్థః । వరణాయా

నాస్యాశ్చ మధ్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్త్యా నాసాభ్రూసన్ధిః ప్రతీయతే । తథాపి

తత్రప్రదేశం పృచ్ఛతి- కతమచ్చాస్య స్థానం భవతీతి ।

అస్యావిముక్తస్యేత్యర్థః । సర్వత్రేతిశబ్దః ప్రశ్నపరిసమాప్త్యర్థః ।

భ్రువోర్ఘ్రాణస్య చ యః ప్రసిద్ధః సన్ధిః స ఏష ప్రసిద్ధః

బ్రహ్మకపాలస్థానీయద్యులోకస్య చుబుకావసానస్థానీయస్య చ పరస్య చ

భూలోకస్యాపి సన్ధిర్భవతి । లోకద్వయసముచ్చయార్థశ్చకారః । ఏతద్వై ఏతమేవ ।

స సంధీయతే అస్మిన్నవిముక్తమితి సన్ధిః స్వాత్మా । తం సంధిం స్వాత్మానం సంధ్యాం భ్రూఘ్రాణసంధౌ బ్రహ్మవిద ఉపాసతే తత్రత్యజ్యోతిర్లిఙ్గధ్యానపరా భవన్తి । సోఽవిముక్త ఉపాస్య ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । తజ్జ్ఞానఫలమాహ- యో వా ఇతి । యో వై విద్వాన్ అవిముక్తయాథాత్మ్యం వేద తద్గత హేయాంశమపోహ్య నిర్విశేషాత్మానం జానాతి స విద్వాన్ సోఽవిముక్తం తత్సాక్షాత్కారహేతుం జ్ఞానమాచష్టే స్వయమీశ్వరభావమేత్య స్వభక్తపటలచరమదశయాం తారకజ్ఞానోపదేశం కరోతి । స్వయం నిర్విశేషబ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః ॥ ౧ ॥

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః ॥

తృతీయః ఖణ్డః

అవిముక్తజ్ఞానోపాయః

అథ హైనం బ్రహ్మచారిణ ఊచుః । కింజప్యేనామృతత్వం బ్రూహీతి । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః । శతరుద్రీయేణేతి । ఏతాన్యేవ హ వా అమృతస్య నామధేయాని । ఏతైర్హ వా అమృతో భవతీతి ॥ ౧ ॥

అవముక్తయాథాత్మ్యజ్ఞానోపాయం బ్రహ్మచారిణః పృచ్ఛన్తీత్యాహ- అథేతి । అథ అత్రిప్రశ్ననిర్ణయానన్తరం హ కిల ఏనం యాజ్ఞవల్క్యం తచ్ఛిష్యా బ్రహ్మచారిణ ఊచుః । కింజప్యేనామృతత్వం కేన జప్యేనామృతత్వసాధనజ్ఞానం జాయతే తద్ బ్రూహి భగవన్నితి । తైః పృష్టః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః । కిమితి । కైవల్యాదిపఞ్చరుద్రేణ రుద్రాధ్యాయేన వేతి అమృతత్వసాధనజ్ఞానం జాయతే తతోఽమృతత్వమిత్యేతాని శతరుద్రాభిధానాని

అమృతస్వరూపరుద్రనామధేయాని భవన్తి | ఏతైః శతరుద్రీయజపైః చిత్తశుద్ధిప్రాప్యజ్ఞానద్వారా శతరుద్రజాపీ మునిరమృతో భవతి | ఇతిశబ్దః ఖణ్డసమాప్త్యర్థః || ౧ ||

ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ||

చతుర్థః ఖణ్డః

సర్వకర్మసంన్యాసజ్ఞానజిజ్ఞాసా

అథ జనకో హ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యముపసమేత్యోవాచ | భగవన్ సంన్యాసమనుబ్రూహీతి | స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః | బ్రహ్మచర్యం సమాప్య [ఉః పరిసమాప్య]

గృహీ భవేత్ | గృహీ భూత్వా వనీ భవేత్ | వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ | యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్ గృహాద్వా వనాద్వా | అథ పునరవ్రతీ వా వ్రతీ వా స్నాతకో వాస్నాతకో వా ఉత్సన్నాగ్నిరగ్నికో వా యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్ || ౧ ||

సర్వకర్మసంన్యాసజ్ఞానబుభుత్సయా జనకో మునిం పృచ్ఛతీత్యాఖ్యాయికామవతారయతి అథేతి | అథ బ్రహ్మచారిప్రశ్నానన్తరం నామతో జనకో హ వైదేహో విదేహరాజో యాజ్ఞవల్క్యముప సమీపమేత్యోవాచ | కిమితి | హే భగవన్ సర్వకర్మసంన్యాసమనుబ్రూహీత్యుక్తః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః | కిమితి | అవిరక్తదృష్టిమాశ్రిత్యాశ్రమవ్యవస్థామాహ బ్రహ్మచర్యమితి |

విద్యాగ్రహణనిమిత్తబ్రహ్మచర్యం తేనైవ కాలం నయేత్ యద్యవిరక్తస్తదా తత్ సమాప్య గృహీ భవేత్ | తత్ర యావచ్ఛక్తి నిష్కామబుద్ధ్యా సత్కర్మానుష్ఠానం కుర్వన్ కాలం నయేత్ తత్ర విరక్తిశ్చేత్తదా గృహాద్వనీ సాగ్నిర్నిరగ్నిర్వా భూత్వా తత్రైవ కాలం నయేత్ | యద్యలంబుద్ధిస్తదా ప్రవ్రజేత్ చతుర్థాశ్రమం గచ్ఛేత్ | ఏవం క్రమేణ సంన్యాసః కర్తవ్యో న విపర్యయే ఇత్యత ఆహ యది వేతి | యది వేతి పక్షాన్తరే వికల్పః | యదా తీవ్రతరవైరాగ్యం జాయతే తదాధీతవేదాన్తో విద్వాన్ ప్రాథమికబ్రహ్మచర్యాశ్రమాదేవ ప్రవ్రజేత్ పారమహంస్యాశ్రమం గచ్ఛేత్ | బ్రహ్మచర్యసమాప్త్యనన్తరం కుటీచకాదిక్రమేణ పారివ్రాజ్యం గ్రాహ్యమితి చేన్న తత్క్రమస్య మన్దవిరాగివిషయత్వాత్ | వైరాగ్యసాకల్యే పారమహంస్యమేవ స్వీకర్తుం శక్యమిత్యర్థః | యది గృఅహస్థాశ్రమే విరతిర్జాయతే తదా గృహాద్వా ప్రవ్రజేత్ వనాద్వా | ప్రవ్రజనస్య వైరాగ్యనిమిత్తత్వాత్ న క్రమాకాఙ్క్షాస్తీత్యర్థః | యదా విరక్తిర్జాయతే తదాశ్రమత్రయాన్తరాలేఽపి న్యాసో యుజ్యత ఇత్యాహ | అథేతి వైరాగ్యానన్తర్యార్థః | వనస్థదీక్షాసమాప్తావపి కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్ సంన్యాసో న లభ్యతే తదానీం తదవస్థితిః ద్విధా భవతి జపో ధ్యానం చేతి | తదేవ హి తద్వ్రతమ్ | తదస్యాస్తితి వ్రతీ | న వ్రతీ అవ్రతీ వా యద్వా వ్రతీ వా అధీతసాఙ్గస్వాధ్యాయీ స్నాతకః యత్కించిద్వేదాధ్యాయయస్నాతకో వా | గృహస్థోఽపి ద్వేధానాశ్రమీ భవతి | ఏకః స్వీకృతాగ్నిః కలత్రమరణాదుత్సన్నాగ్నిః కలత్రే సత్యపి కశ్చిత్ నిరగ్నిః అసంస్కృతత్వాత్ యేనాగ్నిర్న గృహీతః సోఽయమనగ్నికో వా విరక్తిర్జాతా చేత్ పరివ్రజేదితి సర్వత్రానుషజ్యతే | కిం బహునా |

నాత్ర కాలకృతనియమోఽస్తీత్యాహ - యదితి | యస్మిన్నేవాహని విరజేత్ వైరాగ్యం ప్రాప్నుయాత్ తస్మిన్నేవ అహని ప్రవ్రజేత్ సంన్యసేత్ || ౧ ||

ఆహితాగ్నిసంన్యాసవిధిః

తద్ధైకే ప్రాజాపత్యామేవేష్టిం కుర్వన్తి | తదు తథా న కుర్యాత్ | ఆగ్నేయీమేవ కుర్యాత్ | అగ్నిర్హి వై ప్రాణః | ప్రాణమేవైతయా కరోతి | త్రైధాతవీయామేవ కుర్యాత్ | ఏతయైవ త్రయో ధాతవో యదుత సత్త్వం రజస్తమ ఇతి |

అయం తే యోనిర్-ఋత్వియో యతో జాతో అరోచథాః |
తం జానన్నగ్న ఆరోహాథా నో వర్ధయా రయిమ్ ||

ఇత్యనేన మన్త్రేణాగ్నిమాజిఘ్రేత్ | [ఉ: ఏష వా] ఏష హ వా అగ్నేర్యోనిర్యః ప్రాణః | ప్రాణం గచ్ఛ స్వాహేత్యేవమేవైతదాహ || ౨ ||

యదా ఆహితాగ్నిః సంన్యస్యతి తదా తస్యేష్టివిశేషమాహ- తదితి | తద్ధైకే కేచనాచార్యాః ప్రజాపతిదేవతాకాం ప్రాజాప్రత్యామేవేష్టిం కుర్వన్తి తదు | తేషాముక్తమపి న కుర్యాత్ | కిం కర్తవ్యమిత్యత్ర అగ్నిదేవతాకామాగ్నేయీమిష్టిమేవ కుర్యాత్ తత్రేయముపపత్తిః అగ్నిర్హి ప్రాణః అగ్నేర్దేవప్రధానత్వేన సూత్రరూపత్వాత్ | యస్మాదేవం తస్మాదేతయా ఆగ్నేయయేష్ట్యా ప్రాణమేవ కరోతి తతః త్రైధాతవీయామేవేన్ద్ర దేవతాకామేవేష్టిం యాజ్ఞికప్రసిద్ధాం కుర్యాత్ | తత్రోపపత్తిః | ఏతయైవేష్ట్యా త్రయో ధాతవో యదుతాగ్నేయం రూపత్రయం సత్త్వం శుక్లం రజో రోహితం తమః కృష్ణమ్ | ఇతి శబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః | పురోక్తరీత్యా యథాశాస్త్రమిష్టిం కృత్వా అనేన మన్త్రేణ అగ్న్యాఘ్రాణం కుర్యాదిత్యాహ- అయమితి | హే అగ్నే అయం ప్రాణస్తే తవ యోనిః ముఖ్యప్రాణస్య విరాడ్యోనిత్వాత్ | ఋత్వియః సంవత్సరాత్మనో ఋత్వవయవిత్వాద్యతః సూత్రాజ్జాతః సన్నరోచథాః దీప్తిం కృతవానసి | యస్తవ కారణం తమాత్మానం జానన్నారోహ స్వకారణీభూతప్రాణమాత్రోభవేత్యర్థః |

అథ స్వకారణప్రవేశానన్తరం నోఽస్మాకం రయిం స్వాత్మజ్ఞానధనమభివర్ధయ । మన్త్రసమాప్తావితిశబ్దః । అనేన మన్త్రేణాగ్నిమాజిఘ్రేత్ । మన్త్రార్థం శ్రుతిరనువదతి । ఏష వా అగ్నేర్యోనిర్యః ప్రాణ ఇతి । స్పష్టమ్ । ప్రాణం స్వకారణం గచ్ఛ । స్వాహాశబ్దః కార్యకారణైకత్వద్యోతకః । ఏవమేవ మన్త్రోఽప్యాహ హి ॥ ౨ ॥

నిరగ్నికసంన్యాసవిధిః

గ్రామాదగ్నిమాహృత్య పూర్వవదగ్నిమాఘ్రాపయేత్ । యదగ్నిం న విన్దేదప్సు జుహుయాత్ । ఆపో వై సర్వా దేవతాః । సర్వాభ్యో దేవతాభ్యో జుహోమి స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నీయాత్ సాజ్యం హవిరనామయమ్ । మోక్షమన్త్రస్త్రయయేవం విన్దేత్ [ఉ: వదేత్] । [ఉ: ఏతద్బ్రహ్మ ఏతదుపాసితవ్యమ్] తద్బ్రహ్మ తదుపాసితవ్యమ్ । ఏవమేవైతద్భగవన్నితి వై యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౩ ॥

ఇదానీం నిరగ్నికానాం సంన్యాసవిధిమాహ- గ్రామాదితి । గ్రామే శ్రోత్రియాగారాదగ్నిమాహృత్య పూర్వవదిష్టివ్యతిరిక్తవిరజాహోమమన్త్రపురుషసూక్తాభ్యాం పూర్ణాహుత్యన్తం హుత్వా అయం తే ఇతి మన్త్రేణ సంన్యాసాధ్వర్యురగ్నిమాఘ్రాపయేత్ । పక్షాన్తరం యదగ్నిం న విన్దేదప్సు జుహుయాత్ । తత్రోపపత్తిః- ఆపో వై సర్వా దేవతాః । ఓంకారప్రభవేభ్యః సర్వాభ్యో దేవతాభ్యో జుహోమి స్వాహా ఇత్యనేన మన్త్రేణ హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నీయాత్ సాజ్యం హవిరనామయమ్ । హుతశేషమన్నం నిరామయహేతుత్వాత్ తదానీం యజ్జప్యం తదుచ్యతే స్వాజ్ఞానమోక్షహేతుమన్త్రః ప్రణవస్తస్య త్రయీరూపత్వాత్ । ఏవం విన్దేత్ యత్ ప్రణవార్థరూపం తదస్మీతి విద్యాత్ ।

యత్ సత్యజ్ఞానాదిలక్షణం తత్ బ్రహ్మ ప్రణవార్థత్వేనోపాసితవ్యమ్ | ఏవం యాజ్ఞవల్క్యోక్తం జనకోఽఙ్గీచకార | కిమితి | ఏవమేవైతద్భగవన్నితి వై యాజ్ఞవల్క్యేతి | ఏష ఇతి పాఠే సంన్యాసః || ౩ ||

ఇతి చతుర్థ ఖణ్డః

పఞ్చమః ఖణ్డః

బ్రాహ్మణస్య సంన్యాసేఽధికారః

అథ హైనమత్రిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యమ్ | పృచ్ఛామి త్వా యాజ్ఞవల్క్యాయజ్ఞోపవీతీ కథం బ్రాహ్మణ ఇతి | స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః | ఇదమేవాస్య యజ్ఞోపవీతం య ఆత్మా | అపః ప్రాశ్యాచమ్య | అయం విధిః ప్రవ్రాజినామ్ [ఉ: పరివ్రాజకానామ్] || ౧ ||

జనకేన యత్ ప్రష్టవ్యం తదనుజ్ఞయా అత్రిః పప్రచ్ఛేత్యాహ శ్రుతిః - అథేతి | అథ హ జనకప్రశ్నానన్తరం ఏనం యాజ్ఞవల్క్యం జనకచోదితోఽత్రిః పప్రచ్ఛ | కిమితి | హే యాజ్ఞవల్క్య త్వా త్వాం పృచ్ఛామి | క్రియాఙ్గయజ్ఞోపవీతి బ్రాహ్మణః ఇతి లోకప్రసిద్ధిః | అయం తు అయజ్ఞోపవీతీ కథం బ్రాహ్మణో భవతీతి పృష్టః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః | ఇదం బ్రహ్మజ్ఞానమేవాస్య సంన్యాసినో యజ్ఞోపవీతం యజ్ఞరూపవిష్ణుప్రాపకత్వాత్ యః స్వయం ప్రకాశాత్మా సోఽహమస్మీతి నిశ్చిత్య | అపః ప్రాశ్య ఇత్యనేన సంన్యాసవిధిరుక్తః | తత్ కథం ప్రైషానన్తరం సముద్రం గచ్ఛ స్వాహా ఇత్యనేన మన్త్రేణ జలే శిఖాయజ్ఞోపవీతప్రక్షేపణపూర్వకం త్రిరాచమ్య | అయం విధిః పరివ్రాజినామ్ || ౧ ||

సంన్యాసేऽనధికృతానాం కర్తవ్యనిరూపణమ్

వీరాధ్వానే వానాశకే వాపాం ప్రవేశే వాగ్నిప్రవేశే వా మహాప్రస్థానే వా । అథ పరివ్రాడ్ వివర్ణవాసా ముణ్డోऽపరిగ్రహః శుచిరద్రోహీ [ఉః భైక్షాణో] భైక్షమాణో బ్రహ్మభూయాయ భవతి । యద్యాతురః స్యాన్మనసా వాచా సంన్యసేత్ । ఏష పన్థా బ్రహ్మణా హానువిత్తస్తేనైతి సంన్యాసీ బ్రహ్మవిదితి । ఏవమేవైష భగవన్నితి వై యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨ ॥

క్షత్రియాదేః పారివ్రాజ్యానధికారాదాశ్రమభ్రష్టానామసాధ్యచికిత్సా-इत्याह- वीरेति । संग्रामानिवर्तिवीराणां योऽध्वा तस्मिन् वीराध्वाने वा न विद्यते अशनं यस्य तदनाशकं तस्मिन्ननाशके वा गङ्गाद्यपां प्रवेशे वा जाज्वल्यमानाग्निप्रवेशे वा यावच्छरीरपातगमने महाप्रस्थाने वा तनुं त्यजेदिति पञ्चप्रकारेऽपि योज्यम् । यद्ययं श्रवणाधिकारी तदा शुक्लेतरकाषायवासाः सशिखकेशश्मश्रुराहित्यान्मुण्डः । न विद्यते देहमात्रधारणातिरिक्तपरिग्रहो यस्य सोऽयमपरिग्रहः । बाह्याभ्यन्तरशौचतः शुचिः मनोवाक्कायकर्मभिः प्राणिमात्राद्रोही प्राणसंधारणार्थं भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय भवति । पक्षान्तरं चोरव्याघ्ररोगाद्यभिभूतस्य संन्यासाङ्गकर्म कर्तुमशक्यत्वात् । सोऽयं वक्तुं शक्तश्चेत् मनोयुक्तवाच प्रैषोच्चरणपूर्वकं संन्यसेत् । यदि तत्राप्यशक्तस्तदा मनसैव वा संन्यसेत् संकल्पयेत् । एष ज्ञानहेतुः पन्था ब्रह्मणाधिकारिणा हानुवित्तो लब्धः तेनोक्तेन पथा ब्रह्मवित्पथा संन्यासी स्वात्तबोधानुरूपं ब्रह्मैति यदि निर्विशेषज्ञानी तदा विदेहकवल्यमेतीति मुनिनोक्तमत्रिरङ्गीचकार

एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

षष्ठः खण्डः

पारमहंस्यपूगस्य सर्वोत्कृष्टता

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वास-ऋभुनिदाघ-
ఉన్మత్తవదాచరన్తః ॥ ౧ ॥

ఇదానీం యాజ్ఞవల్క్యో మునిః శ్రోతృశ్రద్ధాభివృద్ధయే త్రైరపృష్టోఽపి పారమహంస్యధర్మపూగస్య మహద్భిరాశ్రితత్వేన సర్వోత్కృష్టతాం ప్రకటయతి - తత్రేతి । తత్ర కుటీచకాదిషు శ్రుత్యుక్తేషు తుర్యాశ్రమతుర్యభేదానుష్ఠాయినః పరమహంసా నామ వక్ష్యమాణాః ప్రసిద్ధా హి ।

కే తే ఇత్యత్ర సంవర్తకాదిరైవతకప్రభృతయః నవసంఖ్యాకాః శ్రుతిపఠితాః అవ్యక్తలిఙ్గాద్యాచరన్త ఇత్యన్తం సంవర్తకాదీనాం విశేషణమ్ । వ్రతికామివనిలిఙ్గాని యేషాం న సన్తి తే అవ్యక్తలిఙ్గాః । యదాచారో లోకైర్న దృశ్యతే తే అవ్యక్తాచారాః । అనున్మత్తాః ఉన్మాదహేతుమోహవైరల్యాదున్మత్తవదాచరన్తః బ్రహ్మాకారపరిణతచిత్తత్వాత్ పరబోధితాః యత్కించిత్ కుర్వన్త ఇవ దృశ్యతే తత్కరణమపి లోకోన్మాదననివృత్తికరమేవ భవతి ।

పార్శ్వస్థబోధితాః సన్తః పూర్వాచారక్రమాగతమ్ ।

ఆచారమాచరన్త్యేవ సుప్తబుద్ధవదుత్థితాః ||

ఇతి శ్రుతేః || ౧ ||

సామ్బరపరమహంసలక్షణమ్

త్రిదణ్డం కమణ్డలుం శిక్యం పాత్రం జలపవిత్రం శిఖాం యజ్ఞోపవీతం
చేత్యేతత్ సర్వం భూః స్వాహేత్యప్సు పరిత్యజ్యాత్మానమన్విచ్ఛేత్ || ౨ ||

పూర్వం కేవలపారమహంస్యముక్తమ్ | ఇదానీం కుటీచకాదిలిఙ్గపరిత్యాగపూర్వకం
పారమహంస్యం ప్రకటయతి - త్రిదణ్డమితి | వైణవదణ్డత్రయం
మృద్దార్వలాబ్వాదికమణ్డలుం మౌఞ్జ్యాదిరచితం శిక్యం భిక్షాధారపాత్రం
దార్వాదివికారం వితస్తిమాత్రం జలపవిత్రం శిఖాం యజ్ఞోపవీతమ్ | చకారః
సర్వధర్మపరిత్యాగసముచ్చయార్థః | పఞ్చముద్రాగాయత్ర్యాదికమేతత్ సర్వం భూః
స్వాహా ఇత్యనేన మన్త్రేణ అప్సు పరిత్యజ్య దేశికముపసృత్య
వేదాన్తశ్రవణాదిభిరాత్మానమన్విచ్ఛేత్ || ౨ ||

దిగమ్బరపరమహంసలక్షణమ్

యథాజాతరూపధరో నిర్ద్వన్ద్వో [ఉ: నిర్గ్రన్థః]నిష్పరిగ్రహః [ఉ:
తత్త్వబ్రహ్మ]తత్త్వబ్రహ్మమార్గే సమ్యక్ సంపన్నః శుద్ధమానసః
ప్రాణసంధారణార్థం యథోక్తకాలే విముక్తో భైక్షమాచరన్నుదరపాత్రేణ
[ఉ: లాభాలాభయోః సమః]లాభాలాభౌ సమౌ భూత్వా
శూన్యాగారదేవగృహ-

తృణకూటవల్మీకవృక్షమూలకులాలశాలాగ్నిహోత్రశాలానదీపులినగిరికుహర-
शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः
संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम। इत्युपनिषत्॥ ३॥

साम्बरपरमहंसलक्षणमुक्त्वा दिगम्बरपरमहंसलक्षणमाह-
यथेति। यथाजातरूपधरः दिगम्बरः निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिसमधीः।
देहधारणोपयोगिकौपीनाच्छादनभिक्षाश्रयणसाधनपरिग्रहेतर-
తత్ప్రాపకమార్గస్తజ్ఞానం తస్మిన్ తత్త్వబ్రహ్మమార్గే సమ్యక్ సంపన్నః
తన్నిష్ఠ ఇత్యర్థః। తత్రోపాయమాహ - శుద్ధమానస ఇతి। నిఃసంకల్పత్వాత్
ప్రాణసంధారణమాత్రం విధూమాద్యుపలక్షితయథోక్తకాలే
స్వాజ్ఞానతత్కార్యవిముక్తో యథానురూపముదరపాత్రేణ భైక్షమాచరన్
ముఖవ్యాదానం కుర్వన్ భిక్షాదిలాభాలాభౌ సమౌ భూత్వా
హర్షవిషాదావకుర్వన్ కాలం నయేదిత్యర్థః। ఇదానీం తన్నివాసస్థలాన్యాహ-
శూన్యాగారేత్యాదినా। జనశూన్యాగారం విష్ణ్వాదిదేవతాగృహం
కుతశ్చిన్నిమిత్తసంజాతతృణకూటం పిపీలికాదికృతవల్మీకం
వటాశ్వత్థాదివృక్షమూలమ్ ఆమపాత్రనిక్షేపకులాలశాలా
త్రిపఞ్చాగ్నిహోత్రశాలా మహానదీతీరపులినం గిరిరుహవేణ్వాదినిబిడదేశో
గిరికుహరం గిరిగుహాస్థలం కన్దరం వృక్షాన్తఃసుషిరం కోటరం
ఉదకస్రావప్రదేశో నిర్ఝరః విశుద్ధభూప్రదేశః స్థణ్డిలం నిరావరణం
శూన్యాగారాది స్థణ్డిలాన్తమ్। తేషు యథాసంభవం అనికేతవాసీ
నానావిధోపకరణే అప్రయత్నః స్వాతిరిక్తవస్తుషు నిర్మమః శుక్లతేజో బ్రహ్మ
నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి పర్యవసన్నః శుక్లధ్యానపరాయణః
శుక్లతేజోమయం బ్రహ్మ ఇతి శ్రుతేః। ఆత్మమాత్రమధికృత్య భవతీయధ్యాత్మం
తన్మాత్రజ్ఞానం తన్నిష్ఠః శుభాశుభస్థానీయనిష్కామసకామకర్మ-

संन्यस्यामीति यस्तद्देहाभिमतित्यागं करोति सोऽयं विद्वान् परमहंसः प्रत्यक्परविभागसहः परमात्मा नाम निश्चितम्। इत्युपनिषच्छब्दौ शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थौ॥ ३॥

इति षष्ठः खण्डः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
लिखितं स्याद्विवरणं जाबालोपनिषत्स्फुटम्।
जाबालोपनिषद्व्याख्या दशोनद्विशतं स्मृता॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे त्रयोदशसंख्यापूरकं जाबालोपनिषद्विवरणं संपूर्णं॥

तुरीयातीतावधूतोपनिषत्

पूर्णमदः - इति शान्तिः

तुरीयातीतावधूतचर्या निष्ठा च

अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति सर्वलोकपितामहो भगवन्तं पितरमादिनारायणं परिसमेत्योवाच। तमाह भगवान् नारायणः। योऽयमवधूतमार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतः स एव वैराग्यमूर्तिः स एव ज्ञानाकारः स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते। महापुरुषो यस्तच्चित्तं मययेवावतिष्ठते। अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः। सोऽयमादौ तावत् क्रमेण कुटिचको बहूदकत्वं

प्राप्य बहूदको हंसत्वमवलम्ब्य हंसः परमहंसो भूत्वा

स्वरूपानुसंधानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा

दण्डकमण्डलुकटिसूत्रकौपीनाच्छादनस्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्सु

संन्यस्य दिगम्बरो भूत्वा विवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रहमपि संत्यज्य

तदूर्ध्वममन्त्रवदाचरन् क्षौराभ्यङ्गस्नानोर्ध्वपुण्ड्रादिकं विहाय

[उ १ : लौकीकवैदिक] वैदिकलौकिकमप्युपसंहृत्य सर्वत्र

पुण्यापुण्यविवर्जितः ज्ञानाज्ञानमपि विहाय

शीतोष्णसुखदुःखमानावमानं निर्जित्य देहादिवासनात्रयपूर्वकं

निन्दानिन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषकामक्रोधलोभमोह-

పశ్యన్ అప్రయత్నేనానియమేన లాభాలాభౌ సమౌ కృత్వా గోవృత్త్యా

ప్రాణసంధారణం కుర్వన్ యత్ ప్రాప్తం తేనైవ నిర్లోలుపః

సర్వవిద్యాపాణ్డిత్యప్రపఞ్చం భస్మీకృత్య స్వరూపం గోపయిత్వా

జ్యేష్ఠాజ్యేష్ఠత్వాపలాపకః సర్వోత్కృష్టత్వసర్వాత్మకత్వాద్వైతం కల్పయిత్వా

మత్తో వ్యతిరిక్తః కశ్చిన్నాన్యోఽస్తీతి భావయన్

దేవగుహ్యాదిధనమాత్మన్యుపసంహృత్య దుఃఖేన నోద్విగ్నః సుఖేన

నానుమోదకః రాగే నిఃస్పృహః సర్వత్రశుభాశుభయోరనభిస్నేహః

సర్వేన్ద్రియోపరమః స్వపూర్వాపన్నాశ్రమాచారవిద్యాధర్మప్రాభవమనను-

सर्वदा संचारशीलः देहमात्रावशिष्टः जलस्थलकमण्डलुः

सर्वदानुन्मत्तो बालोन्मत्तपिशाचवदेकाकी संचरन् असंभाषणपरः

स्वरूपध्यानेन निरालम्बमवलम्ब्य स्वात्मनिष्ठानुकूल्येन सर्वं

विस्मृत्य तुरीयातीतोऽवधूतवेषेणाद्वैतनिष्ठापरः प्रणवात्मकत्वेन

देहत्यागं करोति यः सोऽवधूतः स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ १ ॥

तुर्यातीताख्योपनिषद्वेद्यं यत् परमाक्षरम्।
तत्तुर्यातीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम्॥

इह खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं तुरीयातीतावधूतोपनिषत् गौणमुख्यावधूतचर्याप्रकटनव्यग्रा ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते। अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते। शिष्याचार्य రూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆఖ్యాయికామవతారయతి- అథేతి। యే తుర్యాశ్రమప్రవిభక్తకుటీచకబహూదకహంసపరమహంసచర్యాం యథావదవగమ్య అథ దుర్యసంఖ్యాపూరకం పారమహంస్యం తదతీతాస్తుర్యాతీతాశ్చ తే

యో విలఙ్ఘ్యాశ్రమాన్ వర్ణానాత్మన్యేవ స్థితః సదా।
అతివర్ణాశ్రమీ యోగీ అవధూతః స కథ్యతే॥

అక్షరత్వాద్వరేణ్యత్వాద్ధూతసంసారబన్ధనాత్।
తత్త్వమస్యాదిలక్ష్యత్వాదవధూత ఇతీర్యతే॥

ఇతి గౌణముఖ్యావధూతాశ్చ ఇతి తురీయాతీతావధూతాః। తేషాం మహానుభావానాం కోఽయం మార్గ ఇత్యనేన తైరాచరణీయచర్యా అవగమ్యతే। కా స్థితిః ఇత్యనేన నిష్ఠా చాపి జ్ఞాతవ్యేతి। తత్రప్రశ్నమఙ్గీకృత్య తమాహ భగవాన్ నారాయణః। కిం తత్ ఇత్యత్ర తన్మార్గస్యాతిదుర్లభతయా తానాదౌ స్తౌతి- యోఽయమితి। నిత్యపూతః [ఉః నిత్యపూతే] మయి మద్భావమేత్య స్థితత్వాత్ మద్భావాపన్నజ్ఞానినో మన్యన్తే। అత ఏవాయం మహాపురుషః। కథమస్య మహాపురుషత్వమ్? ఇత్యత్ర యతో యస్తచ్చిత్తం మయయేవావతిష్ఠతే మదతిరిక్తచిన్తావైరల్యాత్। త్వం కుత్రావస్థిత ఇత్యత్ర- అహం చ తస్మిన్నేవావస్థిత ఇతి। కుటీచకాదిధర్మా

నారదపరివ్రాజకోపనిషది సమ్యక్ వ్యాఖ్యాతాః। తత్రాయం పరమహంసః సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి। స్వరూపానుసంధానేన సర్వప్రపఞ్చం స్వాతిరిక్తం [ఉ: స్వాతిరిక్తమ్ ఇతి నాస్తి] నేతీతి విదిత్వా తద్వేదనసమకాలమేవ పారమహంస్యలిఙ్గం త్యాజ్యమితి మనీషయా తత్రాపి సంసారధియా తత్త్యాగ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః। తదూర్ధ్వం పారమహంస్యాశ్రమత్యాగానన్తరం కర్తవ్యకర్మాభావాద్దేహాదిచేష్టాయాం [ఉ: చేష్టాయై] మన్త్రానాకాఙ్క్షత్వాత్ అమన్త్రవదాచరన్। ఇదం కర్తవ్యమితీచ్ఛయా క్షౌరాదికం విహాయ తథా వైదికలౌకికమప్యుపసంహృత్య మనోవృత్తిత్వసామాన్యాత్ జ్ఞానాజ్ఞానమపి విహాయ దేహాభిమానత్యాగాదినా శీతోష్ణసుఖదుఃఖమానావమానం నిర్జిత్య దేహాదివాసనాత్రయపూర్వకమ్ అహం ఏతాదృశ ఇత్యప్రకటనపూర్వకం స్వరూపం స్వశీలం గోపయిత్వా అయం మే జ్యేష్ఠః అం మే కనిష్ఠః ఇతి జ్యస్.ఏతాజ్యేష్ఠత్వాపలాపకః అద్వైతాతిరిక్తం ద్వైతం నాస్తీతి భావయిత్వా దేవగుహ్యాత్ దేవరహస్యాత్ యత్తదేవ భావనం తత్ ఇన్ధనం బ్రహ్మమాత్రాగ్నినా దాహ్యత్వాత్ బ్రహ్మాకారవృత్తేరపి ఇన్ధనత్వం తదప్యాత్మమాత్రధియా ఆత్మన్యుపసంహృత్య యది పునః స్వాతిరిక్తాభాసావలమ్బనతో దుఃఖాదిప్రసక్తౌ దుఃఖేన నోద్విగ్నః ఇత్యాతి। ప్రాభవం ప్రభావమ్। అనుస్మరన్ మద్విదితవిద్యాఫలమేవం పర్యవసన్నమితి వస్తుతస్తదపి నానుసంధేయమ్। స్వేన పాదప్రక్షాలనాద్య-జలస్థలकमण्डल्वपेक्षा युज्यत एवेत्यर्थः। येन केनापि असंभाषणपरः। स्वातिरिक्तप्रपञ्चजातं सर्वं विस्मृत्य अद्वैतनिष्ठापरः अद्वैतात्मपरायणो भूत्वा सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम् इति श्रुतिसिद्धप्रणवात्मकत्वेन प्रणवार्थतुर्यतुर्यात्मना देहत्यागं करोति देहतन्निर्वर्त्यजाग्रज्जाग्रदादि-
-వికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తకలనాత్యాగమపహ్నవం కరోతి। యస్య

పారమహంస్యధర్మాలంకృతస్య [ఉ: అలఙ్కారస్య] యతేరాభాసతోఽపి నిర్వర్త్యస్యాతిరిక్తమస్తి ఇతి భ్రాన్తిః సోఽయం గౌణావధూతో భవతి। యస్య పునః బ్రహ్మమాత్రం నిష్ప్రతియోగికం తదతిరేకేణాపహ్నోతవ్యవిషయాభావజ్ఞాన-

यस्य स्वात्मातिरेकेण निर्वर्त्यं प्रतिभाति सः।
गौणावधूतो भवति स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमात्॥

ब्रह्ममात्रधिया यस्य निर्वर्त्यासंभवो भवेत्।
मुख्यावधूतः स मुनिः स्वमात्रमवशिष्यते॥

इति स्मृतेः। इत्युपनिपच्छब्दः प्रकृतोपनिषत्समाप्त्यर्थः॥ १॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
लिखितं स्याद्विवरणं तुर्यातीतस्य सुस्फुटम्।
तुर्यातीतग्रन्थजातं चत्वारिंशत् समीरितम्॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुषष्टिसंख्यापूरकं तुरीयातीतावधूतोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्॥

नारदपरिव्राजकोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः - इति शान्तिः

प्रथमोपदेशः

नारदं प्रति शौनकादीनां प्रश्नः

अथ कदाचित् परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूर्व-
శాన్తః దాన్తః సర్వతో నిర్వేదమాసాద్య స్వరూపానుసంధానమను-సంధాయ
నియమానన్దవిశేషగణ్యం మునిజనైరుపసంకీర్ణం నైమిశారణ్యం
పుణ్యస్థలమలోక్య సరిగమపధనిసంజ్ఞైర్వైరాగ్య-బోధకరైః
స్వరవిశేషైః ప్రాపఞ్చికపరాఙ్ముఖైర్హరికథాలాపైః
స్థావరజఙ్గమనామకైర్భగవద్భక్తివిశేషైర్నరమృగకింపురుషామరకిం#
నారదమవలోక్య ద్వాదశవర్షసత్రయాగోపస్థితాః శ్రుతాధ్యయనసంపన్నాః
సర్వజ్ఞాస్తపోనిష్ఠాపరాశ్చ జ్ఞానవైరాగ్యసంపన్నాః శౌనకాదిమహర్షయః
ప్రత్యుత్థానం కృత్వా నత్వా యథోచితాతిథ్యపూర్వకముపవేశయిత్వా స్వయం
సర్వేఽప్యుపదిష్టా భో భగవన్ బ్రహ్మపుత్ర కథం ముక్త్యుపాయః? అస్మాకం
వక్తవ్యమ్ ॥ ౧ ॥

పారివ్రాజ్యధర్మపూగాలంకారా యత్ప్రబోధతః ।
దశప్రణవలక్ష్యార్థం యాన్తి తం రామమాశ్రయే ॥

ఇహ ఖలు అథర్వవేదప్రవిభక్తేయం నారదపరివ్రాజకోపనిషత్
వ్రత్యాదిస్వాశ్రమాచారప్రకటనపూర్వకం కుటీచకబహూదకహంస-
विवरणमारभ्यते । शौनकादिमुनिवृन्दनारदनारदपितामहप्रश्न-
శ్రుతిరాఖ్యాయికామవతారయతి- అథేత్యాదినా । అథశబ్దః ఆరమ్భార్థః ।
కదాచిత్ పరివ్రాజకశిరోమణిః నారదః కృత్స్నలోకసంచారం కుర్వన్
స్వపాదన్యాసతః పుణ్యస్థలాని పుణ్యతీర్థాని చ తీర్థీకుర్వన్
స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చజాతం మిథ్యాత్వేనావలోక్య తతశ్చిత్తశుద్ధిం ప్రాప్య

సర్వాత్మైకత్వభావనయా నిర్వైరః సంకల్పాదివృత్తితః శాన్తో బాహ్యవృత్తితో
దాన్తః సర్వతః సర్వత్ర నిర్వేదం వైరాగ్యమాసాద్య
స్వస్వరూపానుసంధానమనుసంధాయ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం
నైమిశారణ్యమవలోక్య స్వాగమనకాలే స్వకరభూషణవీణా-
श्रृण्वद्ग्राह्यवैराग्यबोधकैः भगवद्भक्तिप्रेमान्वितहरिकथालापैः
नरमृगादिप्रपञ्चजातं संमोहयन्नागतं नारदं
शौनकादिमहर्षयोऽवलोक्य प्रत्युत्थानादिसपर्यां कृत्वा दिव्यासने तं
निवेश्य तद्दर्शनमात्रतो यत् परमार्थतत्त्वं तत् स्वयं सर्वेऽप्युपदिष्टा अपि
लोकानुग्रहहेतोः तं पृच्छन्तीत्याह- भो भगवन्निति। हे ब्रह्मपुत्र
भगवद्भक्तिकानामस्माकं कथं स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमतो मुक्तिः स्यात्? को
वा तदाप्त्युपायः? वक्तव्य इति ॥ १ ॥

विदेहमुक्तिलाभोपायोपदेशः

इत्युक्तस्तान् स होवाच नारदः। सत्कुलभवोपनीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं
चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः स्वाभिमतैकगुरुसमीपे स्वशाखाध्ययन-
ద్వాదశవర్షశుశ్రూషాపూర్వకబ్రహ్మ-చర్యం పఞ్చవింశతివత్సరం
గార్హస్థ్యం పఞ్చవింశతివత్సరం వానప్రస్థాశ్రమం తద్విధివత్ క్రమాన్నిర్వర్త్య
చతుర్విధబ్రహ్మచర్యం షడ్విధగార్హస్థ్యం
చాతుర్విధ్యవానప్రస్థధర్మం సమ్యగభ్యస్య తదుచితం కర్మ సర్వం నిర్వర్త్య
సాధనచతుష్టయసంపన్నః సర్వసంసారోపరి మనోవాక్కాయకర్మభిర్యథా-
परमहंसाश्रमेणास्खलितस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति
स मुक्तो भवति। इत्युपनिषत् ॥ २ ॥

तैरेवं पृष्टो देवर्षिराह- इत्युक्त इति। इत्येवं शौनकादिभिः उक्तः स

होवाच नारदः। किं तत्? सत्कुले भवतीति यः कश्चन द्विजातिः सत्कुलभवः
विधिवदुपनीतः चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः। चत्वारिंशत्संस्कराः
कीदृशा इत्यत्र गौतमधर्मे आम्नायते। तद्यथा-
गर्भाधानपुंसवन-
వేదవ్రతాని స్నానం సహధర్మచారిణీసంయోగః పఞ్చానాం
యజ్ఞానామనుష్ఠానం దేవపితృమనుష్యభూతబ్రహ్మణామేతేషాం పఞ్చకమ్
అష్టకా పార్వణః శ్రాద్ధం శ్రావణ్యాగ్రహాయణీ చైత్ర్యాశ్వయుజీతి సప్త
పాకయజ్ఞసంస్థాః అగ్న్యాధేయమగ్నిహోత్రం దర్శపూర్ణమాసావాగ్రయణం
చాతుర్మాస్యాని నిరూఢపశుబన్ధః సౌత్రామణీతి సప్త హవిర్యజ్ఞసంస్థాః
అగ్నిష్టోమోఽత్యగ్నిష్టోమ ఉక్థ్యః షోడశీ వాజపేయోఽతిరాత్రోఽప్తోర్యామ ఇతి సప్త
సోమసంస్థా ఇత్యేతే చత్వారింశత్సంస్కారాః। అష్టావాత్మగుణాదయా సర్వభూతేషు
క్షాన్తిరనసూయా శౌచమనాయాసో మఙ్గలకార్పణ్యమస్పృహేతి। యస్యైతే
చత్వారింశత్సంస్కారా న చాష్టావాత్మగుణాః న స బ్రహ్మణః సాయుజ్యం
సాలోక్యం చ గచ్ఛతి। యస్య తు ఖలు సంస్కారాణామేకదేశోఽపి అష్టావాత్మగుణాః
అథ స బ్రహ్మణః సాయుజ్యం సాలోక్యం చ గచ్ఛతీత్యుక్తసంస్కారసంపన్నో
భూత్వా ఆచార్యో వేదసంపన్నో విష్ణుభక్తో విమత్సరః
ఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధేనోక్తలక్షణలక్షితస్వాభిమతైకగురునికటే ఆదౌ
స్వశాఖాధ్యయనపూర్వకం సర్వవిద్యామభ్యస్య ద్వాదశవర్షశుశ్రూషా-
पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं गार्हस्थ्योचितधर्मानुष्ठानं कृत्वा अथ
तथा पञ्च-

विंशतिवत्सरपर्यन्तं वानप्रस्थाश्रमोचितधर्मजातं विधिवत्
क्रमान्निर्वर्त्य अथ सप्तत्यूर्ध्वं संन्यस्येदित्यर्थः।

ब्रह्मचर्यादिधर्माः कतिविधा इत्यत आह- चतुर्विधब्रह्मचर्यमिति। अस्मिन्नर्थे काण्वायनस्मृतिरर्थतोऽनुक्रम्यते। तद्यथा- गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारि चतुर्विधः। अस्यार्थः- तत्रोपनयनादूर्ध्वं यस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः। यस्तु वेदस्य आ ग्रहणात् ब्रह्मचर्यं चरति स ब्राह्मः। संवत्सरं वेदव्रतकृत् प्राजापत्यः। आमरणं गुरुकुलवासी नैष्ठिको बृहन्नित्युच्यते।

गार्हस्थ्यं कतिविधमित्यत आह- षड्विधगार्हस्थ्यमिति। तथा च गृहस्था अपि षड्विधाः। तद्यथा- वार्ताकः शालीनो यायावरो घोरसंन्यासिकः उञ्छवृत्तिः अयाचितश्चेति। तत्र कृषिगोरक्षादिकृतया वैश्यवृत्त्या जीवन्नित्यादिक्रियापरो वार्ताकवृत्तिः। शालीनस्तु षट्कर्मनिरतो याजनादिवृत्तिः। यायावरस्तु शिष्टगृहेषु किंचित् किंचित् स्वकुटुम्बभरणोपयोगितण्डुल-संग्रही। घोरसंन्यासिकस्तु उद्धृतपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन् अहन्यहनि शिष्टजनतः तण्डुलपरिग्रही। उञ्छस्तु सिलोञ्छवृत्तिः। अयाचितस्तु यदृच्छालब्धोपजीवी।

वानप्रस्थः कतिविध इत्यत आह- चातुर्विध्यमिति। वनस्था अपि चतुर्विधाः। तद्यथा- वैखानस औदुम्बरो वालखिल्यः फेनपाश्चेति। तत्र अकृष्टपच्यौषधीभिः ग्रामबहिष्कृताभिः अग्निहोत्रादि कुर्वन् वैखानस इत्युच्यते। यस्तु प्रातरुत्थाय यां यां दिशं पश्यति तत्रत्यौदुम्बरी- అష్టౌ మాసాన్ వృత్త్యుపార్జనకృచ్చాతుర్మాస్యే గృహీతాశీ కార్తిక్యాం సంగృహీతపుష్పఫలత్యాగీ స వాలఖిల్యః। ఫేనపాస్తు శీర్ణపర్ణఫలవృత్తయః యత్ర క్వచిద్వసన్తః కర్మపరా ఇతి॥

ఏవం బ్రహ్మచర్యాదివానప్రస్థాన్తధర్మజాతం నిర్వర్త్య

నిత్యాదిసాధనచతుష్టయసంపన్నో భూత్వా సంసృతివాసనైషణాత్రయత్యాగ-
स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रममुक्तो विदेहमुक्तो भवति। आवृत्तिरादराथां।

इत्युपनिषच्छब्दः प्रथमोपदेशसमाप्त्यर्थः॥ २॥

इति प्रथमोपदेशः

द्वितीयोपदेशः

पारिव्राज्यक्रमः

अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्

संन्यासविधिं नो ब्रूहीति। तानवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं

पितामहमुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह

सत्यलोकं गत्वा विधिवद् ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं नत्वा स्तुत्वा

यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः पितामहमुवाच। गुरुस्त्वं

जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वम्। अतो मदिष्टं रहस्यमेकं

वक्तव्यम्। त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः। किमिति चेत्

पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः

सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्ति-

మత్తుప్రత్ర పురుషసూక్తోపనిషద్రహస్య ప్రకారనిరతిశయాకారావలమ్బినా

విరాట్పురుషేణోపదిష్టం రహస్యం తే వివిచ్యోచ్యతే। తత్రక్రమమతిరహస్యం

బాఢమవహితో భూత్వా శ్రూయతామ్।

భో నారద విధివదాదావనుపనీతోపనయనానన్తరం తత్సత్కులప్రసూతః

పితృమాతృవిధేయః పితృసమీపాదన్యత్ర సత్సంప్రదాయస్థం శ్రద్ధావన్తం
సత్కులభవం శ్రోత్రియం శాస్త్రవాత్సల్యం గుణవన్తమకుటిలం సద్గురుమాసాద్య నత్వా
యథోపయోగశుశ్రూషాపూర్వకం స్వాభిమతం విజ్ఞాప్య
ద్వాదశవర్షసేవాపురఃసరం సర్వవిద్యాభ్యాసం కృత్వా తదనుజ్ఞయా
స్వకులానురూపామభిమతకన్యాం వివాహ్య పఞ్చవింశతివత్సరం గురుకులవాసం
కృత్వాథ గుర్వనుజ్ఞయా గృహస్థోచితకర్మ కుర్వన్ దౌర్బ్రాహ్మణ్యనివృత్తిమేత్య
స్వవంశవృద్ధికామః పుత్రమేకమాసాద్య
గార్హస్థ్యోచితపఞ్చవింశతివత్సరం తీర్త్వా తతః పఞ్చవింశతివత్సరపర్యన్తం
త్రిషవణముదకస్పర్శనపూర్వకం
చతుర్థకాలమేకవారమాహారమాహరన్నయమేక ఏవ వనస్థో భూత్వా
పురగ్రామప్రాక్తనసంచారం విహాయ నికిరవిరహితతదాశ్రితకర్మోచితకృత్యం
నిర్వర్త్య దృష్టశ్రవణవిషయవైతృష్ణ్యమేత్య చత్వారిశత్సంస్కారసంపన్నః
సర్వతో విరక్తశ్చిత్తశుద్ధిమేత్యాశాసూయేర్ష్యాహంకారం దగ్ధ్వా సాధన-

एवं नारदेनोपदिष्टाः शौनकादिमुनयः पुनर्विशेषबुभुत्सया नारदं
पृच्छन्ति। सोऽपि भवद्भिर्यत् पृष्टं तत् पितामहमुखेन
ज्ञातव्यमित्युक्त्वा प्रकृतयागसमाप्त्यनन्तरं तैः साकं सत्यलोकं गत्वा
पितामहं विधिवदुपसंगम्य नारदः पारिव्राज्यधर्मं
पृष्टवानित्याह- अथेति। ब्रह्मनिष्ठापरं स्वातिरिक्तसर्वापह्नवसिद्धं
ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति या अनवरतभावना सैव ब्रह्मनिष्ठा
तत्परं तन्निष्ठं तेन परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठिनम्। नारदः
पितामहमुवाच। किमिति। सर्वेषां मम च गुरुस्त्वमिति। नारदेनैवं
पृष्ठः परमेष्ठी दिव्यज्ञानेन तदागमनप्रयोजनं ज्ञात्वा त्वया यत्
पृष्ठं तन्मे विराट्पुरुषेणोपदिष्टम्। तदुच्यते। शृण्वेतदित्याह-

नारदेनेति। किं तदित्यत्र भो नारदेति तं स्वाभिमुखीकृत क्रमेण

संन्यासविधिमुपदिशतीत्याह- भो इति। सत्संप्रदायस्थम्

इत्याद्याचार्यविशेषणम्। श्रोत्रियम् अधीतसाङ्गोपाङ्गस्वाध्यायतदर्थम्।

पञ्चविंशतिवत्सरं सदारो गुरुकुलवासं कृत्वा। त्रिषवण- मुदकोपस्पर्शी चतुर्थकालपानभक्तः स्यात् इति श्रुतेः। निकिरविरहितेत्यत्र

नितरां किरं बीजावापनं यत्र तन्निकिरं गोधूमशालीश्यामाकादि

तद्विरहितं नीवारतृणतण्डुलादितदाश्रितकर्मोचितकृत्यं

देवपित्राद्युद्देशेन हव्यकव्यादिकं दृष्टमैहिकं श्रावणमामुष्मिकं

तत्र वैतृष्ण्यमिहामुत्रभोगवितृष्णत्वम्। चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्न

इत्याद्युक्तार्थम्। शिष्टं स्पष्टम्। इत्युपनिषच्छब्दो

द्वितीयोपदेशसमाप्त्यर्थः॥१॥

इति द्वितीयोपदेशः।

तृतीयोपदेशः

संन्यासाधिकारि

अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ। भगवन् केन संन्यासः

संन्यासाधिकारी वेति। एवमादौ संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्

संन्यासविधिरुच्यते। अवहितः शृणु। अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो

बधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ

भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः।

संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः। पूर्वसंन्यासी

परमहंसाधिकारि॥१॥

परेणैवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा।
अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतिः॥ २॥

षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी।
पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ॥ ३॥

चक्री लिङ्गी च पाषण्डी शिपिविष्टोऽप्यनग्निकः।
द्वित्रिवारेण सण्यस्तो भृतका यापकोऽपि च।
एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम्॥ ४॥

साधनचतुष्टयसंपन्नः संन्यस्तुमर्हतीति पितामहेनैवमुपदिष्टो नारदः संन्यासस्वरूपं तदधिकारिस्वरूपं च विविच्य ज्ञातव्यमिति स्वपितरं पप्रच्छेत्याह- अथेति। कोऽयं संन्यासः को वा संन्यासाधिकारीति प्रश्नोत्तरम् एवमिति। आदौ तावत् संन्यासानधिकारिणं निरूपयति- अथेति। शिपिविष्टो विकसितशेफ इत्यर्थः। उक्तार्थवैपरीत्येन यः सर्वभूताभयदः यस्य सर्वाणि भूतान्यभयं दास्यन्ति सोऽयं संन्यासाधिकारीत्याह- पूर्वेति। केयं स्मृतिः इत्यत्र

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥

इति स्मृत्यनुरोधेन साध्यसाधनेषणापरित्यागपूर्वकं निष्कामकर्मानुष्ठाता द्विजः पूर्वसंन्यासी। सोऽयं

परमहंसाश्रमाधिकारी। तद्विपरीतानधिकार्यपि श्रूयते मन्द्रद्वयेन षण्ड इति ॥ १-४ ॥

आतुरसंन्यासः

आतुरकालः कथमार्यसंमतः।

प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञकः।
नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तनः ॥ ५ ॥

आतुरसंन्यासः कथं विद्वत्संमतो भवति इत्याक्षिप्य तत्राष्टश्राधादि-
విద్వత్సంమతో భవతీత్యాహ- ఆతురకాల ఇతి। ప్రాణస్యోత్క్రమణాసన్నకాలః
ప్రాణోత్క్రమణపూర్వభావికాల ఏవేత్యర్థః ॥ ౫ ॥

ఆతురసంన్యాసవిధిః

ఆతురేఽపి చ సంన్యాసే తత్తన్మన్త్రపురఃసరమ్।
మన్త్రావృత్తిం చ కృత్వైవ సంన్యసేద్విధివద్ బుధః ॥ ౬ ॥

ఆతురేఽపి క్రమే చాపి ప్రైషభేదో న కుత్రచిత్।
న మన్త్రం కర్మరహితం కర్మ మన్త్రమపేక్షతే ॥ ౭ ॥

అకర్మ మన్త్రరహితం నాతో మంత్రం పరిత్యజేత్।
మన్త్రం వినా కర్మ కుర్యాద్భస్మన్యాహుతివద్భవేత్ ॥ ౮ ॥

విధ్యుక్తకర్మసంక్షేపాత్ సంన్యాసస్త్వాతురః స్మృతః।
తస్మాదాతురసంన్యాసే మన్త్రావృత్తివిధిర్మునే॥౯॥

ఆతురసంన్యాసవిధిమాచష్టే- ఆతురేఽపి చేతి।క్రమాతురయోః ప్రైషభేదః స్యాదిత్యత ఆహ- ఆతురేఽపీతి।కర్మణో మన్త్రాధీనత్వం కేవలకర్మణో నిష్ఫలత్వం చాహ- న మన్త్రమితి।న మన్త్రం కర్మరహితమ్ ఇత్యత్ర విభక్తివ్యత్యయః।కేవలమన్త్రప్రాధాన్యేన యత్ర కర్మలోపః సోఽయమాతురసంన్యాస ఇత్యాహ- విధ్యుక్తేతి।యస్మాదేవం తస్మాత్॥౬-౯॥

దేశాన్తరస్థాహితాగ్నేః సంన్యాసవిధిః

ఆహితాగ్నిర్విరక్తశ్చేద్ దేశాన్తరగతో యది।
ప్రాజాపత్యేష్టిమప్స్వేవ నిర్వృత్యైవాథ సంన్యసేత్॥౧౦॥

మనసా వాథ విధ్యుక్తమన్త్రావృత్త్యాథవా జలే।
శ్రుత్యనుష్ఠానమార్గేణ కర్మానుష్ఠానమేవ వా।
సమాప్య సంన్యసేద్విద్వాన్నో చేత్ పాతిత్యమాప్నుయాత్॥౧౧॥

యద్యాహితాగ్నిర్విరక్తో దూరదేశం గతో భవతి తస్య సంన్యాసః కథమిత్యాకాఙ్క్షాయాం మనసా వచసా కర్మణా వాప్సు ప్రాజాపత్యేష్టిం కృత్వైవ సంన్యసేత్ నో చేత్ పతితో భవతీత్యాహ- ఆహితాగ్నిరితి।దేశాన్తరగతో యది తదా॥౧౦-౧౧॥

సతృష్ణస్య సంన్యాసపరిగ్రహే నరకప్రాప్తిః

యదా మనసి సంజాతం వైతృష్ణ్యం సర్వవస్తుషు |
తదా సంన్యాసమిచ్ఛన్తి పతితః స్యాద్విపర్యయే || ౧౨ ||

విరక్తః ప్రవ్రజేద్ధీమాన్ సరక్తస్తు గృహే వసేత్ |
సరాగో నరకం యాతి ప్రవ్రజన్ హి ద్విజాధమః || ౧౩ ||

స్వాతిరిక్తవస్తువైతృష్ణ్యం సంన్యాసహేతుః | యత్ర కుత్రాపి సతృష్ణో యది సంన్యస్యతి తస్య నరకపాతః స్యాదిత్యాహ- యదేతి || ౧౨-౧౩ ||

వైతృష్ణ్యమేవ సంన్యాసపరిగ్రహే హేతుః

యస్యైతాని సుగుప్తాని జిహ్వోపస్థోదరం కరః |
సంన్యసేదకృతోద్వాహో బ్రాహ్మణో బ్రహ్మచర్యవాన్ || ౧౪ ||

సంసారమేవ నిఃసారం దృష్ట్వా సారదిదృక్షయా |
ప్రవ్రజన్త్యకృతోద్వాహాః పరం వైరాగ్యమాశ్రితాః || ౧౫ ||

ప్రవృత్తిలక్షణం కర్మ జ్ఞానం సంన్యాసలక్షణమ్ |
తస్మాజ్జ్ఞానం పురస్కృత్యం సంన్యసేదిహ బుద్ధిమాన్ || ౧౬ ||

యస్య జిహ్వాదికం స్వవశే వర్తతే ఇతః పరమలమితి యస్య సంసారవిరక్తిరుదేతి యస్య చ జ్ఞానం కైవల్యసాధనం భవతి సోఽయం వ్రతీ గృహీ వనీ వా సంన్యసేదిత్యాహ- యస్యేతి | యస్మాదేవం తస్మాత్ || ౧౪-౧౬ ||

విద్వత్సంన్యాసః

యదా తు విదితం తత్త్వం పరం బ్రహ్మ సనాతనమ్ ।
తదైకదణ్డం సంగృహ్య సోపవీతం శిఖాం త్యజేత్ ॥ ౧౭ ॥

పరమాత్మని యో రక్తో విరక్తోఽపరమాత్మని ।
సర్వైషణావినిర్ముక్తః స భైక్షం భోక్తుమర్హతి ॥ ౧౮ ॥

పూజితో వన్దితశ్చైవ సుప్రసన్నో యథా భవేత్ ।
తథా చేత్ తాడ్యమానస్తు తదా భవతి భైక్షభుక్ ॥ ౧౯ ॥

అహమేవాక్షరం బ్రహ్మ వాసుదేవాఖ్యమద్వయమ్ ।
ఇతి భావో ధ్రువో యస్య తదా భవతి భైక్షభుక్ ॥ ౨౦ ॥

యస్మిఞ్శాన్తిః శమః శౌచం సత్యం సంతోష ఆర్జవమ్ ।
అకించనమదమ్భశ్చ స కైవల్యాశ్రమే భవేత్ ॥ ౨౧ ॥

యదా న కురుతే భావం సర్వభూతేషు పాపకమ్ ।
కర్మణా మనసా వాచా తదా భవతి భైక్షభుక్ ॥ ౨౨ ॥

దశలక్షణకం ధర్మమనుతిష్ఠన్ సమాహితః ।
వేదాన్తాన్ విధివచ్ఛ్రుత్వా సంన్యసేదనృణో ద్విజః ॥ ౨3 ॥

ధృతిః క్షమా దమోఽస్తేయం శౌచమిన్ద్రియనిగ్రహః ।
హ్రీర్విద్యా సత్యమక్రోధో దశకం ధర్మలక్షణమ్ ॥ ౨౪ ॥

అతీతాన్న స్మరేద్భోగాన్న తథానాగతానపి ।
ప్రాప్తాంశ్చ నాభినన్దేద్యః స కైవల్యాశ్రమే వసేత్ ॥ ౨౫ ॥

అన్తఃస్థానీన్ద్రియాప్యన్తర్బహిష్ఠాన్ విషయాన్ బహిః ।
శక్నోతి యః సదా కర్తుం స కైవల్యాశ్రమే వసేత్ ॥ ౨౬ ॥

ప్రాణే గతే యథా దేహః సుఖదుఃఖం [ఉ: సుఖదు.ఖం ఇత్యారభ్య విసృజ్య
ధ్యానయోగేన (౨౭-౫౧) ఇత్యన్తం మూలం వ్యాఖ్యానం చ న దృశ్యేతే
|] న విన్దతి ।
తథా చేత్ ప్రాణయుక్తోఽపి స కైవల్యాశ్రమే వసేత్ ॥ ౨౭ ॥

విద్వత్సంన్యాసమాహ - యదేతి । యస్య స్వానురక్తిస్వాతిరిక్తవిరక్తిసమత్వాదికమ్
నైజం భవతి స యతితామర్హతీత్యాహ - పరమాత్మనీత్యాదినా । అకించనం
స్వాతిరేకేణ కించిదస్తీతి యన్మనో న మనుతే తదకించనమ్ । కించ యదేతి ।
పునర్భఙ్గ్యన్తరేణ విద్వత్ సంన్యాస ఉచ్యతే - దశేతి । అనృణః
బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో

యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఏష వా అనృణః ఇతి శ్రుతేః ।
దశలక్షణకం ధర్మమిత్యంశం శ్రుతిరేవ వ్యాకరోతి- ధృతిరితి ।
భూతాదికాలత్రయావచ్ఛిన్న-భోగానిచ్ఛుర్మోక్షాశ్రమే వసేదిత్యాహ-
అతీతానితి । నిగృహీతాన్తర్బాహ్య-వృత్తిర్మోక్షాశ్రమే వసేదిత్యాహ- అన్తరితి ।
కిం బహునా ప్రాణ ఇతి ॥ ౧౭-౨౭ ॥

అవైధపరిగ్రహే ప్రత్యవాయః

కౌపీనయుగలం కన్థా దణ్డ ఏకః పరిగ్రహః ।
యతేః పరమహంసస్య నాధికం తు విధీయతే ॥ ౨౮ ॥

యది వా కురుతే రాగాదధికస్య పరిగ్రహమ్ ।
రౌరవం నరకం గత్వా తిర్యగ్యోనిషు జాయతే ॥ ౨౯ ॥

విశీర్ణాన్యమలాన్యేవ చేలాని గ్రథితాని తు ।
కృత్వా కన్థాం బహిర్వాసో ధారయేద్ధాతురఞ్జితమ్ ॥ ౩౦ ॥

ఏకవాసా అవాసా వా ఏకదృష్టిరలోలుపః ।
ఏక ఏవ చరేన్నిత్యం వర్షాస్వేకత్ర సంవసేత్ ॥ ౩౧ ॥

కుటుమ్బం పుత్రదారాంశ్చ వేదాఙ్గాని చ సర్వశః ।
యజ్ఞం యజ్ఞోపవీతం చ త్యక్త్వా గూఢం చరేద్యతిః ॥ ౩౨ ॥

యతేర్దేహధారణస్వాచారోపయోగిపరిగ్రహం వినాన్యత్ర న హి పరిగ్రహవిధిరస్తి । యది కరోతి తదా ప్రత్యవైతీత్యాహ- కౌపీనేతి । యది శీతభీతిస్తదా విశీర్ణానీతి । సామ్బరా దిగమ్బరా వా- శ్రవణమనననిదిధ్యాసనవ్యాపృతివిరలా యది తదా తేషాం గ్రామైకరాత్రసంచారో విధీయత ఇత్యాహ- ఏకేతి ॥ ౨౮-౩౨ ॥

పరివ్రాజకానాం ధర్మాః

కామః క్రోధస్తథా దర్పో లోభమోహాదయశ్చ యే ।
తాంస్తు దోషాన్ పరిత్యజ్య పరివ్రాణ్నిర్మమో భవేత్ ॥ ౩౩ ॥

రాగద్వేషవియుక్తాత్మా సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః।
ప్రాణిహింసానివృత్తశ్చ మునిః స్యాత్ సర్వనిఃస్పృహః॥ ౩౪॥

దమ్భాహంకారనిర్ముక్తో హింసాపైశున్యవర్జితః।
ఆత్మజ్ఞానగుణోపేతో యతిర్మోక్షమవాప్నుయాత్॥ ౩౫॥

ఇన్ద్రియాణాం ప్రసఙ్గేన దోషమృచ్ఛత్యసంశయః।
సంనియమ్య తు తాన్యేవ తతః సిద్ధిం నిగచ్ఛతి॥ ౩౬॥

న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి।
హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే॥ ౩౭॥

శ్రుత్వా స్పృష్ట్వా చ భుక్త్వా చ దృష్ట్వా ఘ్రాత్వా చ యో నరః।
న హృష్యతి గ్లాయతి వా స విజ్ఞేయో జితేన్ద్రియః॥ ౩౮॥

యస్య వాఙ్మనసీ శుద్ధే సమ్యగ్గుప్తే చ సర్వదా।
స వై సర్వమవాప్నోతి వేదాన్తోపగతం ఫలమ్॥ ౩౯॥

సంమానాద్ బ్రాహ్మణో నిత్యముద్విజేత్ విషాదివ।
అమృతస్యేవ చాకాఙ్క్షేదవమానస్య సర్వదా॥ ౪౦॥

సుఖం హ్యవమతః శేతే సుఖం చ ప్రతిబుధ్యతే।
సుఖం చరతి లోకేఽస్మిన్నవమన్తా వినశ్యతి॥ ౪౧॥

అతివాదాంస్తితిక్షేత నావమన్యేత కంచన ।
న చేమం దేహమాశ్రిత్య వైరం కుర్వీత కేనచిత్ ॥ ४२ ॥

క్రుధ్యన్తం న ప్రతిక్రుధ్యేదాక్రుష్టః కుశలం వదేత్ ।
సప్తద్వారావకీర్ణాం చ న వాచమనృతాం వదేత్ ॥ ४३ ॥

అధ్యాత్మరతిరాసీనో నిరపేక్షో నిరాశిషః ।
ఆత్మనైవ సహాయేన సుఖార్థీ విచరేదిహ ॥ ४४ ॥

ఇన్ద్రియాణాం నిరోధేన రాగద్వేషక్షయేణ చ ।
అహింసయా చ భూతానామమృతత్వాయ కల్పతే ॥ ४५ ॥

అస్థిస్థూణం స్నాయుబద్ధం మాంసశోణితలేపితమ్ ।
చర్మావబద్ధం దుర్గన్ధి పూర్ణం మూత్రపురీషయోః ॥ ४६ ॥

జరాశోకసమావిష్టం రోగాయతనమాతురమ్ ।
రజస్వలమనిత్యం చ భూతావాసమిమం త్యజేత్ ॥ ४७ ॥

మాంసాసృక్పూయవిణ్మూత్రస్నాయుమజ్జాస్థిసంహతౌ ।
దేహే చేత్ ప్రీతిమాన్మూఢో భవితా నరకేఽపి సః ॥ ४८ ॥

సా కాలసూత్రపదవీ సా మహావీచివాగురా ।
సాసిపత్రవనశ్రేణీ యా దేహేఽహమితి స్థితిః ॥ ४९ ॥

సా త్యాజ్యా సర్వయత్నేన సర్వనాశేఽప్యుపస్థితే ।

స్ప్రష్టవ్యా సా న భవ్యేన సశ్వమాంసేవ పుల్కసీ || ౫౦ ||

ప్రియేషు స్వేషు సుకృతమప్రియేషు చ దుష్కృతమ్ |
విసృజ్య ధ్యానయోగేన బ్రహ్మాప్యేతి సనాతనమ్ || ౫౧ ||

అనేన విధినా సర్వాంస్త్యక్త్వా సఙ్గాఞ్ఛనైఃశనైః |
సర్వద్వన్ద్వైర్వినిర్ముక్తో బ్రహ్మణ్యేవావతిష్ఠతే || ౫౨ ||

ఏక ఏవ చరేన్నిత్యం సిద్ధ్యర్థమసహాయకః |
సిద్ధిమేకస్య పశ్యన్ హి న జహాతి న హీయతే || ౫౩ ||

పరివ్రాజకధర్మానుపన్యస్యతి- కామ ఇత్యాదినా | నిర్మమో భవేత్
స్వదేహతదన్యత్ర నాహంమమాభిమానీ భవేదిత్యర్థః | మునిః మననశీలః |
ఇన్ద్రియైరిన్ద్రియార్థస్పర్శాస్పర్శాభ్యాం బన్ధమోక్షౌ భవత ఇత్యాహ-
ఇన్ద్రియాణామితి | కామోపభోగతః

కామశాన్తిః స్యాదిత్యత ఆహ- నేతి | ఏవం చేత్ జితేన్ద్రియత్వం కథమిత్యత ఆహ-
सम्यग्गुप्ते तनुभावं गते | यतिः संमानमनादृत्यावमानमेव
काङ्क्षेदित्याह- संमानादिति | किंच अतिवादान् परकृताधिक्षेपान् तितिक्षेत् |
नावमन्येत कंचन स्वात्मधिया | सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः इति
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् | सप्तमद्वारभूतां सदा
अध्यात्मरतिः | किंच इन्द्रियाणामिति | स्वाधिष्ठितदेहरूढामहंधियं
स्वानर्थकरीमुत्सृज्य ब्रह्मात्मनि बुद्धिं कुर्यादित्याह- अस्थीति |
शुक्लशोणितयोगजं रजस्वलम् | भूतावासाभिमतौ दोषं विशिनष्टि-

मांसेति। देहगताहंमतिमहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मण्येव कुर्यादित्यर्थः।
एवं ब्रह्मानुसंधानपरस्यापि शरीरयोगप्रभवसुकृतदुष्कृत-
బ్రహ్మాప్తిప్రతిబన్ధకసుకృతదుష్కృతయోః ప్రియాప్రియజనాపహృతత్వాదయం
నిష్ప్రతియోగికం బ్రహ్మ స్వమాత్రధియైతీత్యర్థః। ప్రియాప్రియేష్వపి అనేనేతి॥ ३३-

यतिचर्या तत्फलं च

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलाज्यसहायता।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्॥ ५४॥

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः।
एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत्॥ ५५॥

एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद् द्वावेव मिथुनं स्मृतम्।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते॥ ५६॥

नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामं वा मिथुनं तथा।
एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः॥ ५७॥

राजवार्त्तादि तेषां स्याद्भिक्षावर्ता परस्परम्।
स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं संनिकर्षान्न संशयः॥ ५८॥

एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत्।
दद्यान्नारायणेत्येव प्रतिवाक्यं सदा यतिः॥ ५९॥

एकाकी चिन्तयेद् ब्रह्म मनोवाक्कायकर्मभिः।
मृत्युं च नाभिनन्देत जीवितं वा कथंचन॥ ६०॥

कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्॥
कालमेकं प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा॥ ६१॥

अजिह्वः पण्डकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च।
मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः॥ ६२॥

पुनर्यतिचर्यां तत्फलं चाचष्टे- कपालमित्यादिना। येन वाक्कायमनांसि दण्ड्यन्ते मौनस्वल्पाशनप्राणायामोपायत इति स त्रिदण्डी महायतिः।

वाग्दण्डः कायदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः॥

इति श्रुतेः। एकब्रह्मावशेषेण सर्वत्र रमत इति एकारामः। कथं तत् राजवार्तादीति। यस्मादेवं तस्मात् एकाकीति। एकाकिना किं कर्तव्यमित्यत आह- एकाकी चिन्तयेदिति। अजिह्वादिवृत्तिमान् यतिः स्वातिरिक्तभ्रमतो विमुच्यत इत्याह-

అజిహ్వాదీనాం లక్షణమ్

ఇదం మృష్టమిదం నేతి యోఽశ్నన్నపి న సజ్జతి।
హితం సత్యం మితం వక్తి తమజిహ్వం ప్రచక్షతే॥ ౬౩॥

అద్య జాతాం యథా నారీం తథా షోడశవార్షికీమ్ ।
శతవర్షాం చ యో దృష్ట్వా నిర్వికారః స పణ్డకః ॥ ౬౪ ॥

ప్. ౭3)

భిక్షార్థమటనం యస్య విణ్మూత్రకరణాయ చ ।
యోజనాన్న పరం యాతి సర్వథా పఙ్గురేవ సః ॥ ౬౫ ॥

తిష్ఠతో వ్రజతో వాపి యస్య చక్షుర్న దూరగమ్ ।
చతుర్యుగాం భువం ముక్త్వా పరివ్రాట్ సోఽన్ధ ఉచ్యతే ॥ ౬౬ ॥

హితాహితం మనోరామం వచః శోకావహం చ యత్ ।
శ్రుత్వాపి న శృణోతీవ బధిరః స ప్రకీర్తితః ॥ ౬౭ ॥

సాంనిధ్యే విషయాణాం యః సమర్థోఽవికలేన్ద్రియః ।
సుప్తవద్వర్తతే నిత్యం స భిక్షుర్ముగ్ధ ఉచ్యతే ॥ ౬౮ ॥

సూత్రభూతం వాక్యం శ్రుతిరేవ క్రమేణ వ్యాచ ష్టే । తత్రాజిహ్వశబ్దార్థమాహ -
भिक्षार्थमिति । अन्धशब्दार्थमाह- तिष्ठत इति । बधिरशब्दं
व्याचष्टे- हितेति । मुग्धशब्दार्थं विशदयति- सान्निध्य इति ॥ ६३-

యతీనాం వర్జనీయాని

నటాదిప్రేక్షణం ద్యూతం ప్రమదాసుహృదం తథా ।

భక్ష్యం భోజ్యముదక్యాం చ షణ్ణ పశ్యేత్ కదాచన ॥ ౬౯ ॥

రాగం ద్వేషం మదం మాయాం ద్రోహం మోహం పరాత్మసు ।
షడేతాని యతిర్నిత్యం మనసాపి న చిన్తయేత్ ॥ ౭౦ ॥

మఞ్చకం శుక్లవస్త్రం చ స్త్రీకథా లౌల్యమేవ చ ।
దివా స్వాపం చ యానం చ యతీనాం పాతకాని షట్ ॥ ౭౧ ॥

దూరయాత్రాం ప్రయత్నేన వర్జయేదాత్మచిన్తకః ।

యతిభిః యద్యత్ త్యాజ్యం తదేకదేశం ప్రదర్శయతి- నటాదీత్యాదినా ॥ ౬౯-

यतिभिः अनुष्ठेयानि

सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहैतुकीम् ॥ ७२ ॥

न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥

अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत् ।
इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ७४ ॥

क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः ।
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥ ७५ ॥

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निराशिषः।
विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र संशयः॥ ७६॥

इति॥

यदनुष्ठेयं तदाह्- सदेति। अपापं पापपुण्यतत्फलविमुखम् अशठं साधुजनसेव्यब्रह्मगोचरम्। अजिह्वं मौनमित्यर्थः। इति शब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः॥ ७२-७६॥

आश्रमानुसारेण पारिव्राज्यम्

अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेत्य ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेद् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्। तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। अथवा न कुर्यात्। आग्नेययामेव कुर्यात्। अग्निर्हि प्राणः। प्राणमेवैतया करोति। तस्मात् त्रैधातवीयामेव कुर्यात्। एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति॥ ७७।

अयं ते योनिर्-ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम्॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ

स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह। आहवनीयादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत्। यदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्। आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य तदुदकं प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयं मोक्षदमिति। शिखां यज्ञोपवीतं पितरं पुत्रं कलत्रं कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिव्रजत्यात्मवित्। मोक्षमन्त्रैस्त्रैधातवीयैर्विन्देत्। तद् ब्रह्म तदुपासितव्यम्। एवमेवैतदिति॥ ७८॥

यथोक्तलक्षितवृत्त्यादेर्यदहरेव वान्ताशनमूत्रपुरीषादिवत् स्वातिरिक्तप्रपञ्चविरतिरुदेति तदा तदहरेव प्रव्रजेत् यदि विरतिर्मन्दा तदाश्रमक्रमानुसारेण परिव्रजेदित्याह- अप्रमत्त इति। यदि स्वात्ताश्रमपरिग्रहे मन्दविरक्त्या तत्र मुख्यवृत्तिका चेत् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्। यदि वा इतरथा तीव्रतरविरतिरुदेति तदा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्। विरजेत् तीर्वतरविरागी स्यात्। यस्मादेवं तस्मात्। ब्रह्मचर्यं समाप्य इत्यारभ्य तद् ब्रह्म तदुपासितव्यम् इत्यन्तं जाबालोपनिषदि चतुर्थखण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे प्रायशः प्रतिपदं व्याख्यातम्॥ ७७- ७८॥

यतेरेव मुख्यं ब्राह्मण्यम्

पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः। कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण इति। तमाह पितामहः॥ ७९॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत्॥ ८०॥

सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम्।
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः॥ ८१॥

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मनिगणा इव।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः॥ ८२॥

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः।
धारणात् तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत्॥ ८३॥

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम्।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः॥ ८४॥

ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते॥ ८५॥

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा।
स शिखीत्युच्यते विद्वान् नेतरे केशधारिणः॥ ८६॥

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः।
तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम्॥ ८७॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः॥ ८८॥

इति ॥

संन्यासस्य शिखायज्ञोपवीतत्यागपूर्वकत्वात् कथमयं ब्राह्मणपदमर्हतीति नारदः पितामहं पृच्छतीत्याह श्रुतिः- पितामहमिति । तमाह पितामहः । किमिति- सशिखमिति सशिखम् इत्यादि ब्रह्मविदो विदुः इत्यन्तं ब्रह्मोपनिषदि पदशो व्याख्यातम् ॥ ७९-८८ ॥

परमहंसस्य अवधूताश्रमस्य वा परिग्रहः

तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परिव्राडेकशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशासहिष्णुश्चेत् । अथवा यथाविधिश्चेज्जातरूपधरो भूत्वा स्वपुत्रमित्रकलत्राप्तबन्ध्वादीनि स्वाध्यायं सत्कर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्यक्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षडूर्मिवर्जितः निन्दाहंकारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्या- శవాకారమివ స్మృత్వా స్వవ్యతిరిక్తమన్తర్బహిరమన్యమానః కస్యాపి వన్దనమకృత్వా న స్వాహాకారో న స్వధాకారో న నిన్దాస్తుతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్ । యదృచ్ఛాలాభసంతుష్టః సువర్ణాదీన్న పరిగ్రహేత్ । నావాహనం న విసర్జనం న మన్త్రం నామన్త్రం న ధ్యానం నోపాసనం న లక్ష్యం న పృథగ్ నాపృథగ్ న త్వన్యత్ర అనికేతః స్థిరమతిః శూన్యాగారవృక్షమూలదేవ- -कन्दरनिर्झरस्थण्डिलेषु वने वा श्वेतकेतु-ऋभुनिदाघ-ऋषभदुर्वासः संवर्तकदत्तात्रेयरैवतकवदव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवदनुन्मत्तोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिक्यं पात्रं कमण्डलुं कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्य ॥ ८९ ॥

कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुम्।

सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेत्॥ ९०॥

आत्मानमन्विच्छेत्। यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्म-

యథోక్తకాలే కరపాత్రేణాన్యేన వాయాచితాహారమాహరన్ లాభాలాభౌ సమౌ భూత్వా

నిర్మమః శుక్లధ్యానపరాయణోఽధ్యాత్మనిష్ఠః

శుభాశుభకర్మనిర్మూలనపరః సంన్యస్య పూర్ణానన్దైకబోధస్తద్బ్రహ్మ-

शरीरत्रयमुत्सृज्य संन्यासेनैव देहत्यागं करोति। स कृतकृत्यो भवति।

इत्युपनिषत्॥ ९१॥

यतेरेव मुख्यं ब्राह्मण्यं विदित्वा परिव्रज्य पारमहंस्यमवधूता-

శ్రవణాదిసత్కర్మాణి। శీతోష్ణాదిద్వన్ద్వసహిష్ణుః। అశనాయాదిః షడూర్మిః।

స్వయమేవాన్తరమబాహ్యం బ్రహ్మేతి భావనయా స్వవ్యతిరిక్తమన్తర్బహిరమన్య-

याद्दच्छिको भवेत् स्वातन्त्र्येणैकाकि संचरेदित्यर्थः।

यद्दच्छालाभसंतुष्टः स्वप्रयोजनाभावात्। न मन्त्रं नामन्त्रम्

प्रथमार्थे द्वितीया। स्वातिरेकेणावाहनविसर्जनमन्त्रामन्त्रध्यानोपासन-

స్థిరమతిః। అవధూతస్య కృతకృత్యత్వేన

శ్రవణాదికర్తవ్యాభావాదనికేతస్థిర-మతిత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః। తేషాం నివాసస్థలమాహ-
శూన్యేతి। ప్రశస్తావధూతపూగనామ

నిర్దిశతి- శ్వేతకేత్వితి। యః కోఽప్యవ్యక్తలిఙ్గః అస్ఖలితస్వస్వరూపాను-

तदा त्रिदण्डमिति। यदि परमहंसस्तदा कटिसूत्रं चेति। ततः किम्?

इत्यत्र- आत्ममात्रमिदं सर्वमात्मनोऽन्यन्न किंचन इति श्रुत्यनुरोधेन

आत्मानमन्विच्छेत्। तत्त्वब्रह्ममार्गे तत्प्रापकज्ञानवर्त्मनि।

करपात्रेणान्येन वा आस्याहारेणेत्यर्थः। अयाचिताहारमाहरन् तत्रापि

लाभालाभौ समौ भूत्वा निर्ममः। शुक्लतेजोमयं ब्रह्म इति

श्रुत्यनुरोधेन शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः स्वातिरिक्तप्रपञ्चनि-

సంన్యస్య పూర్ణానన్దైకబోధః

యజ్జాగ్రజ్జాగ్రదాదిచతుష్పఞ్చదశకలనాపహ్నవ-సిద్ధం

తద్బ్రహ్మాహమస్మీతి బ్రహ్మప్రణవమనుస్మరన్ భ్రమరకీటన్యాయేన

శరీరత్రయతన్నిరూపితాత్మాత్మీయాభిమతిముత్సృజ్య యః స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమ-

इत्युपनिषच्छब्दः तृतीयोपदेशसमाप्त्यर्थः॥ ८९-९१॥

इति तृतीयोपदेशः

चतुर्थोपदेशः

यतिधर्माणां तत्फलस्य चोपन्यासः

त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयाणीन्द्रियाणि च।

आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम्॥ १॥

नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम्।

वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः॥ २॥

न संभाषेत् स्त्रियं कांचित् पूर्वदृष्टां च न स्मरेत्।

कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपि॥ ३॥

एतच्चतुष्टयं मोहात् स्त्रीणामाचरतो यतेः।

चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात् प्रणश्यति॥ ४॥

तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये।
शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागः परिग्रहः॥ ५॥

अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम्।
प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः।
प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः॥ ६॥

आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा।
संमाननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः॥ ७॥

प्रतिग्रहं न गृह्णीयान्नैव चान्यं प्रदापयेत्।
प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन॥ ८॥

जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम्।
श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत् शोकमोहौ त्यजेद्यतिः॥ ९॥

अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः।
अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्यमार्जवम्॥ १०॥

अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः।
उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा॥ ११॥

ह्रीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम्॥ १२॥

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ।
तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः ॥ १३ ॥

एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥ १४ ॥

द्विरात्रं न वसेद् ग्रामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ।
रागादयः प्रसज्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् ॥ १५ ॥

ग्रामान्ते निर्जने देशे नियतात्मानिकेतनः ।
पर्यटेत् कीटवद् भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १६ ॥

एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
अदूषयन् सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् ॥ १७ ॥

शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन् वसुधातलम् ॥ १८ ॥

न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटन् ।
न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च ॥ १९ ॥

एकरात्रं वसेद् ग्रामे पत्तने तु दिनत्रयम् ।
पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ॥
वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत स्थाने पुण्यजलावृते ॥ २० ॥

आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यन् भिक्षुश्चरेन्महीम्।
अन्धवज्जडवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत्॥ २१॥

स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः।
हंसे तु सकृदेव स्यात् परहंसे न विद्यते॥ २२॥

मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता।
निःस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम्॥ २३॥

परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः।
अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत्॥ २४॥

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ।
विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम्॥ २५॥

क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः।
क्व चाङ्गशोभासौभाग्यकमनीयादयो गुणाः॥ २६॥

मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ।
देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः॥ २७॥

स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च।
अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्चते॥ २८॥

चर्मखण्डं द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितम्।
ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम्॥ २९॥

न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः।
निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वोऽवर्णभोजनः॥ ३०॥

मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः।
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ ३१॥

लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम्।
निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः॥ ३२॥

यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः॥ ३३॥

तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मव्रतमनुव्रतम्।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञानचरितं चरेत्॥ ३४॥

संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः।
अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्॥ ३५॥

तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः।
लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम्॥ ३६॥

इति॥

ब्रह्मातिरिक्तास्तिताहेतुधर्मपूगत्यागपूर्वकं ब्रह्ममात्रसिद्धिताहेतु-

ఇత్యన్తేన। కదాచిత్ కేనచిదపి స్వస్య నామగోత్రాదివరణమ్। స్వపతనహేతుభూతం

రాగతః స్త్రీసంభాషణస్మరణతత్కథాలాపచిత్రస్థవనితాదర్శనాదికం యతినా

త్యాజ్యమిత్యాహ- నేతి। కించ ఇదం మే స్యాత్ ఇదం మా భూత్ ఇతి తృష్ణా। మాయా

పరవఞ్చనా। అనాత్మశాస్త్రవ్యాఖ్యానయోగశ్చ। ఆరామాలయాది-

स्वनिकटमागतम् आगच्छेति। कदापि प्रतिग्रहं न गृह्णीयात्। यदि कदाचित्

जायादीनां शुभाशुभं श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत्। तद्विषयकशोकमोहौ

त्यजेद्यतिः। यतेः स्वधर्ममाह- अहिंसेति। क्षान्तिः सहनम्। यदृच्छया

लघ्वशनम्। एवं धर्मपूगसंस्कृतो योगी नारायणो भवतीत्याह-

निर्द्वन्द्व इति। यदि श्रवणध्यानादिव्यापृत्युपरतस्तदा एकरात्रमिति।

ग्रामैकरात्रस्थितावपि ग्रामान्त इति। परमहंसोऽवधूतो वा

यथेच्छाचरणतः सन्मार्गदूषणं न कुर्यात् इत्याह- एकवासा इति।

अलोलुपः सर्वत्र लौल्यवर्जितः। प्राण्यहिंसार्थं वीक्षयन्निति।

संचारप्रतिषेध-कालदेशावाह- नेति। शून्ये निर्मानुष्ये। ग्रामादौ

वासकालमाह- एकरात्रमिति। चातुर्मास्यानन्तरम् आत्मवदिति। यथा

अन्धादिः रूपादिभेदं न पश्यति तथेत्यर्थः। वन्यादीनां स्नाननियममाह- स्नानमिति। परमहंससेवनीयध्र्मः क इत्यत्र-

मौनमित्यादि। वागादिकरणव्यापृतिराहित्यमेव मौनम्। योगानुकूल-

పరహంసేతి। స్నానం మనోమలత్యాగః ఇతి శ్రుతేః। దేహరతేః కృమిసామ్యమాహ-

स्त्रीणामिति। लिङ्गाद्यपेक्षया ज्ञानस्य प्राधान्यं विदुषः कृतकृत्यतां

चाह- न तस्येति। ब्रह्ममात्रदृष्टेः

ब्राह्मणादिवर्णाश्रमभेदानुपलम्भात् अभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं

सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणं कुर्यात् इति च श्रुतेः। अलिङ्गस्य

ब्राह्मणत्वमाचष्टे- यमिति। कश्चिल्लोकः यं मुनिं सत्त्वेनासत्त्वेन विद्वत्त्वेनाविद्वत्त्वेन सुवृत्तत्वेन दुर्वृत्तत्वेन वा न वेद। एवं वेदनलिङ्गदर्शनात् स ब्राह्मणः। यद्वा यः कश्चित् योगी यमात्मानं देहत्रयात्मना सन्तं प्रत्यग्रूपेण न चासन्तं स्वाज्ञादिदृष्ट्या कदापि नाश्रुतं न बहु श्रुतं वृत्तप्रकटनहेत्वन्तःकरणाभावान्न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं तत्सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्वमात्रधिया वेद स मुनिः वेदनसमकालं ब्राह्मणो ब्रह्मविद्वरिष्ठो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः - य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति।

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः।
य आस्ते कपिशार्दूल ब्रह्म न ब्रह्मवित् स्वयम्॥

इति॥

यस्मात् अलिङ्गस्यावधूतस्वातिरिक्तप्रपञ्चदृष्टेः ब्राह्मणत्वमभिहितं तस्मात्। तं दृष्ट्वा स्वातिरिक्तकलनाशान्तमनसं तदा कदा भविष्याम इति स्पृहयन्ति दिवौकसः। स्वातिरिक्तास्तित्वलिङ्गं यदा न प्रतिभाति तदैव कैवल्यमिति ब्रह्मा नारदमनुशास्तीत्यर्थः॥ १-३६॥

क्रमसंन्यासविधिनिरूपणम्

अथ नारदः पितामहं संन्यासविधिं नो ब्रूहीति पप्रच्छ। पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं

कृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्यात्

देवर्षिदिव्यमनुष्यभूत-पीतृमात्रात्मेत्यष्ट श्राद्धानि कुर्यात्।
प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान् विश्वान् देवान् देवश्राद्धे
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ऋषिश्राद्धे देवर्षि-क्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन्
दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्यरूपान् मनुष्यश्राद्धे
सनकसनन्दनसनत्कुमारसनत्सुजातान् भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्च-
పితృపితామహప్రపితామహాన్ మాతుః శ్రాద్ధే మాతృపితామహీప్రపితామహీః
ఆత్మశ్రాద్ధే ఆత్మపితృపితామహాన్ జీవత్పితృకశ్చేత్ పితరం త్యక్త్వా
ఆత్మపితామహప్రపితామహానితి। సర్వత్ర యుగ్మక్లప్త్యా బ్రాహ్మణానర్చయేత్।
ఏకాధ్వరపక్షేఽష్టాధ్వరపక్షే వా స్వశాఖానుగతమన్త్రైరష్ట
శ్రాద్ధాన్యష్టదినేషు వా ఏకదినే వా పితృయాగోక్తవిధానేన
బ్రాహ్మణానభ్యర్చ్య భుక్త్యన్తం యథావిధి నిర్వర్త్య పిణ్డప్రదానాని నిర్వర్త్య
దక్షిణాతామ్బూలైస్తోషయిత్వా బ్రాహ్మణాన్ ప్రేషయిత్వా శేషకర్మసిద్ధ్యర్థం సప్త
కేశాన్ విసృజ్య శేషకర్మసిద్ధ్యర్థం శాన్ సప్తాష్ట వా ద్విజః సంక్షిప్య
వాపయేత్ కేశశ్మశ్రునఖాని చేతి సప్త కేశాన్ సంరక్ష్య కక్షోపస్థవర్జం
క్షౌరపూర్వకం స్నాత్వా సాయం సంధ్యావన్దనం నిర్వర్త్య సహస్రగాయత్రీం
జప్త్వా బ్రహ్మయజ్ఞం నిర్వర్త్య స్వాధీనాగ్నిముపస్థాప్య స్వశాఖోప-
आहुतिविधिं समाप्य आत्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वा
आचमनपूर्वकमग्निं संरक्ष्य स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा
पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा चतुर्थयामान्ते स्नात्वा तदग्नौ
चरुं श्रपयित्वा पुरुषसूक्तेनान्नं षोडशाहुतीर्हुत्वा विरजाहोमं

कृत्वा अथाचम्य सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णं पात्रं धेनुं दत्त्वा समाप्य
ब्रह्मोद्वासनं कृत्वा

सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः ।
सं मायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायुष्मन्तं करोतु मा ॥

इति

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् ।
अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि ॥

यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिम् ।
जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि ॥

इत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य ध्यात्वाग्निं प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वक-
కృత్వా నాభిదఘ్నోదకముపవిశ్య అష్టదిక్పాలకార్ఘ్యపూర్వకం
గాయత్ర్యుద్వాసనం కృత్వా సావిత్రీం వ్యాహృతిషు ప్రవేశయిత్వా అహం వృక్షస్య
రేరివా । కీర్తిః పృష్ఠం గిరేరివ । ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవ స్వమృతమస్మి ।
ద్రవిణం సవర్చసమ్ । సుమేధా అమృతోఽక్షితః । ఇతి త్రిశఙ్కోర్వేదానువచనమ్
యశ్ఛన్దసామృషభో విశ్వరూపః । ఛన్దోభ్యోఽధ్యమృతాత్ సంబభూవ । స
మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు । అమృతస్య దేవ ధారణో భూయాసమ్ । శరీరం మే
విచర్షణమ్ । జిహ్వా మే మధుమత్తమా । కర్ణాభ్యాం భూరి విశ్రవమ్ । బ్రహ్మణః
కోశోఽసి మేధయాపిహితః । శ్రుతం మే గోపాయ ।

దారేషణాయాశ్చ ధనేషణాయాశ్చ లోకేషణాయాశ్చ వ్యుత్థితోఽహమ్ ఓం భూః
సంన్యస్తం మయా ఓం భువః సంన్యస్తం మయా ఓం సువః సంన్యస్తం మయా ఓం
భూర్భువఃసువః సంన్యస్తం మయా ఇతి మన్త్రమధ్యతారధ్వనిభిర్మనసా

వాచోచ్చార్య అభయం సర్వబూతేభ్యో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే స్వాహా ఇత్యనేన జలం ప్రాశ్య ప్రాచ్యాం దిశి పూర్ణాఞ్జలిం ప్రక్షిప్య ఓం స్వాహా ఇతి శిఖాముత్పాట్య

యజ్ఞోపవీతం పరమం పవిత్రం ప్రజాపతేర్యత్ సహజం పురస్తాత్ ।
ఆయుష్యమగ్ర్యం ప్రతిముఞ్చ శుభ్రం యజ్ఞోపవీతం బలమస్తు తేజః ॥

యజ్ఞోపవీతం బహిర్న నివసేత్ త్వమన్తః ప్రవిశ్య మధ్యే హ్యజస్రమ్ ।
పరమం పవిత్రం యశో బలం జ్ఞానవైరాగ్యం మేధాం ప్రయచ్ఛ ॥

ఇతి యజ్ఞోపఈతం ఛిత్వా ఉదకాఞ్జలినా సహ ఓం భూః సముద్రం గచ్ఛ స్వాహా ఇత్యప్సు జుహుయాత్ । ఓం భూః సంన్యస్తం మయా ఓం భువః సంన్యస్తం మయా ఓం సువః సంన్యస్తం మయా ఇతి త్రిరుక్త్వా త్రివారమభిమన్త్ర్య తజ్జలం ప్రాశ్యాచమ్య ఓం భూః స్వాహా ఇత్యప్సు వస్త్రం కటిసూత్రమపి విసృజ్య సర్వకర్మనివర్తకోఽహమితి స్మృత్వా జాతరూపధరో భూత్వా స్వరూపానుసంధానపూర్వకమూర్ధ్వబాహురుదీచీం గచ్చేత్ ॥ ३२ ॥

పూర్వవద్విద్వత్సంన్యాసీ చేత్ గురోః ప్రణవమహావాక్యోపదేశం ప్రాప్య యథాసుఖం విహరన్ మత్తః కశ్చిన్నాన్యో వ్యతిరిక్త ఇతి ఫలపత్రోదకాహారః పర్వతవనదేవతాలయేషు సంచరేత్ । సంన్యస్యాథ దిగమ్బరః సకలసంచారకం సర్వదానన్దస్వానుభవైకపూర్ణహృదయః కర్మాతిదూరలాభః ప్రాణధారణ-
स्मरंस्तारकम् ॥ ३८ ॥

विविदिषासंन्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिर्विप्रैः तिष्ठ तिष्ठ महाभाग दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं गृहाण प्रणवमहावाक्य-
శాటీమేకాం కమణ్డలుం పాదాదిమస్తకప్రమాణమవ్రణం సమం

సౌమ్యమకాకపృష్ఠం సలక్షణం వైణవదణ్డమేకమాచనపూర్వకమ్ సఖా
మా గోపాయౌజః సఖా యోఽసీన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నః శర్మ మే భవ యత్ పాపం
తన్నివారయ ఇతి దణ్డం పరిగ్రహేత్ । జగజ్జీవనం జీవనాధారభూతం మాతే మా
మన్త్రయస్వ సర్వదా సర్వసౌమ్య ఇతి ప్రణవపూర్వకం కమణ్డలుం పరిగృహ్య
కౌపీనాధారం కటిసూత్రమోమ్ ఇతి గుహ్యాచ్ఛాదకం కౌపీనమోమ్ ఇతి
శీతవాతోష్ణత్రాణకరం దేహైకరక్షణం వస్త్రమోమ్ ఇతి కటిసూత్రకౌపీన-
स्वाश्रमाचारपरो भवेत् । इत्युपनिषत् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मणैवमनुशासितो नारदः क्रमसंन्यासविधिबुभुत्सया पितामहं
पृच्छतीत्याह- अथेति । पितामहस्तु नारदप्रश्नमङ्गीकृत्य
प्रतिवचनमाह- तथेति ।
प्राजापत्यादिकृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्यात् । अष्ट
श्राद्धानि कानि? इत्यत्र- देवर्षीति । देवादिश्राद्धे
विश्वेदेवादिवरणक्रम-माह- प्रथममिति ।
सायंसन्ध्यादिशेषकर्मसिद्ध्यर्थम् । वक्ष्यमाण-मन्त्रद्वयेन
प्रकृताग्न्यात्मसमारोपणं कुर्यादित्याह- सं मा सिञ्चन्त्वित्यादिना ।
अहं वृक्षस्येत्यादिमन्त्रद्वयं

पठित्वा प्रेषोच्चारणं कुर्यादित्याह- अहमिति । अहं वृक्षस्येति
मन्द्रद्वयं पठित्वा अथ दारेषणायाश्चेति । यदि पूर्ववत् विद्वत्संन्यासी चेत्
तदा गुरोरिति । अहमेव परमात्मा । मत्तः कश्चिन्नान्यो व्यतिरिक्तः । ततः किम्-
దిగమ్బరః సకలలోకసంచారకం తద్భ్రమముత్సృజ్య సర్వదానన్దస్వాను-
सर्वकर्मत्यागलब्धहर्षः केवलप्राणधारणपरायणः । ततो विमुक्तो
भवतीत्यत्र-

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥

इति स्मृतेः। यद्ययं विविदिषासंन्यासीति। सखा मा गोपाय- इति मन्त्रेण दण्डं परिग्रहेत्। कटिसूत्रकौपीनवस्त्रमाचमनपूर्वकं स्वीकृत्य गुरुनिकटं अत्वा तन्मुखात् प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य स्वाश्रमोचिताचारं कुर्वन् संशयादिपञ्चदोषनिवृत्त्यन्तं सर्ववेदान्त-
చతుర్థోపదేశసమాప్త్యర్థోఽయమిత్యుపనిషచ్ఛబ్దః॥ ३८-३९॥

ఇతి చతుర్థోపదేశః

పఞ్చమోపదేశః

కర్మసంన్యాసస్వాశ్రమాచరణయోరవిరోధః

అథ హైనం పితామహం నారదః పప్రచ్ఛ। భగవన్ సర్వకర్మనివర్తకః సంన్యాస ఇతి త్వయైవోక్తః। పునః స్వాశ్రమాచారపరో భవేదిత్యుచ్యతే। తతః పితామహ ఉవాచ। సశరీరస్య దేహినో జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తితుర్యావస్థాః సన్తి। తదధీనాః కర్మజ్ఞానవైరాగ్యప్రవర్తకాః పురుషా జన్తవస్తదనుకూలా-

तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति।
तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन॥ १॥

कर्मत्यागकर्माचरणयोः विरोधं मन्यामानो नारदः पृच्छतीत्याह-

अथेति। पितामहं नारदः पप्रच्छ। किमिति- भगवन्निति। नारदेनैवं पृष्ठः सन् प्रश्नोत्तरं भगवानाह- तत इति। ततः पितामह उवाच। किमित्यत्र- सशरीरस्येति। देहत्रयावच्छिन्नजीवस्य जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयवत्त्वेन कर्मभक्तिवैराग्यज्ञानसंभवात्। एवमवस्थाचतुष्टयावच्छिन्नप्राणिनः तदनुकूलाचारा भवन्तीति स्वाश्रमाचारपरोभवेदित्युक्तम्। स्वाश्रमाचारसंपत्तिस्तु व्रतिगृहिवनिसेव्यश्रौतस्मार्तकर्मसामान्यसंन्यासपूर्वकं प्राणधारणोपयोगिपरिग्रहश्रवणादिसाधनसंपत्तिरित्यर्थः। एकस्यैव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं स्वाश्रमाचारपरत्वमुपपद्यते। नारदेन यत् पृष्टं तत् तथेत्यङ्गीकृत्य तं प्रति पितामहेनैवमुक्तम्॥ १॥

संन्यासचातुर्विध्यम्

संन्यासभेदैराचारभेदः कथमिति चेत् तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः अज्ञानेनाशक्तिवशात् कर्मलोपतश्च त्रैविध्यमेत्य वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपागतः॥ २॥

किमिति- संन्यासभेदैः आचारभेदः कथमिति चेत् इत्येवं मन्यसे यदि तदा शृण्वेतत्। स केन भिद्यत इत्यत्र- अज्ञानेनेति। त्रैविध्यमेत्य वर्तते विद्वद्वि-विदिषातुरभेदात्। स पुनश्चातुर्विध्यमुपगत इत्याह- वैराग्येति॥ २॥

वैराग्यसंन्यासः

तद्यथेति। दुष्टमदनाभावाच्चेति विषयवैतृष्ण्यमेत्य
प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी॥ ३॥

तथैव प्रतिपाद्यते। सर्वानर्थहेतुदुष्टमदनाभावाच्चेति। चशब्दतस्तत्-
సంన్యస్తః స వైరాగ్యసంన్యాసీ। స్వాతిరిక్తనశ్వరహేయబుద్ధ్యా యః సర్వత్యాగః
స వైరాగ్యసంన్యాస ఇత్యర్థః॥ ౩॥

జ్ఞానసంన్యాసః

శాస్త్రజ్ఞానాత్ పాపపుణ్యలోకానుభవశ్రవణాత్ ప్రపఞ్చోపరతః
క్రోధేర్ష్యాసూయాహంకారాభిమానాత్మకసర్వసంసారం నిర్వర్త్య
దారైషణాధనైషణాలోకైషణాత్మకదేహవాసనాం శాస్త్రవాసనాం
లోకవాసనాం చ త్యక్త్వా వమనాన్నమివ ప్రాకృతికం సర్వమిదం హేయం మత్వా
సాధనచతుష్టయసంపన్నో యః సంన్యస్యతి స ఏవ జ్ఞానసంన్యాసీ॥ ౪॥

జ్ఞాన సంన్యాసస్వరూపమాహ - శాస్త్రేతి॥ ౪॥

జ్ఞానవైరాగ్యసంన్యాసః

క్రమేణ సర్వమభ్యస్య సర్వమనుభూయ జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాం
స్వరూపానుసంధానేన జాతరూపధరో భవతి సోఽయం జ్ఞానవైరాగ్యసంన్యాసీ॥ ౫॥

విశిష్టజ్ఞానవైరాగ్యసంన్యాసమాహ- క్రమేణేతి। క్రమేణ వేదాన్తజాతం
సర్వమభ్యస్య సర్వమనుభూయ సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగిక-

ताभ्यां ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन सर्वं विस्मृत्य यो जातरूपधरो भवति सोऽयं ज्ञानवैराग्यसंन्यासी इत्यर्थः ॥ ५॥

कर्मसंन्यासः

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावे-

బ్రహ్మచర్యేణ సంన్యస్య సంన్యాసాజ్జాతరూపధరో వైరాగ్యసంన్యాసీ। విద్వత్సంన్యాసీ జ్ఞానసంన్యాసీ। వివిదిషాసంన్యాసీ కర్మన్యాసీ॥ ౭॥

కర్మసంన్యాసస్వరూపం విశదయతి- బ్రహ్మచర్యమితి। విధివత్ బ్రహ్మచర్యం సమాప్యేతి। విషయానభిజ్ఞతయా బ్రహ్మచర్యసంన్యస్తం స్తౌతి- బ్రహ్మచర్యేణేతి। తస్య సర్వాత్మభావారూఢతయా పశ్యద్దృష్టివైచిత్ర్యాత్ సర్వరూపత్వముప-పద్యత ఇత్యర్థః॥ ౬-౭॥

నిమిత్తానిమిత్తభేదేన కర్మసంన్యాసస్య ద్వైవిధ్యమ్

కర్మసంన్యాసోఽపి ద్వివిధః- నిమిత్తసంన్యాసోఽనిమిత్తసంన్యాసశ్చేతి। నిమిత్తస్త్వాతురః అనిమిత్తః క్రమసంన్యాసః। ఆతురః సర్వకర్మలోపః ప్రాణస్యోత్క్రమణకాలసంన్యాసః స నిమిత్తసంన్యాసః। దృఢాఙ్గో భూత్వా సర్వం కృతకం నశ్వరమితి దేహాదికం సర్వం హేయం ప్రాప్య॥ ౮॥

హంసః శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్॥ ౯॥

బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం సర్వం నశ్వరమితి నిశ్చిత్య క్రమేణ యః సంన్యస్యతి స సంన్యాసోఽనిమిత్తసంన్యాసః ॥ ౧౦ ॥

నిమితానిమిత్తభేదేన కర్మసంన్యాసస్య ద్వైవిధ్యమాహ- కర్మేతి ।
నిమిత్తానిమిత్త-శబ్దార్థమాహ- నిమిత్తస్త్వాతురః అనిమిత్తః
క్రమసంన్యాస ఇతి । నిమిత్తసంన్యాసార్థం విశదయతి- ఆతుర ఇతి ।
అనిమిత్తస్వరూపమాహ- దృఢాఙ్గ ఇతి । ఋతం బృహత్ ఇతి మన్త్రానురోధేన
బ్రహ్మైవర్తం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం సర్వం నశ్వరమ్ ॥ ౮-౧౦ ॥

కుటీచకాదిభేదేన సంన్యాసః షడ్విధః

సంన్యాసః షడ్విధో భవతి- కుటీచకో బహూదకో హంసః
పరమహంసస్తుఈయా-తీతోఽవధూతశ్చేతి ॥ ౧౧ ॥

కతివిధః సంన్యాస ఇత్యత్ర కుటీచకాదిభేదేన షడ్విధ ఇత్యాహ- సంన్యాస ఇతి ।
తత్ కథమిత్యత్రాహ- కుటీచక ఇతి ॥ ౧౧ ॥

కుటీచకలక్షణమ్

కుటీచకః శిఖాయజ్ఞోపవీతీ దణ్డకమణ్డలుధరః కౌపీనకన్థాధరః
పితృమాతృగుర్వారాధనపరః పిఠరఖనిత్రశిక్యాదిమన్త్రసాధనపర
ఏకత్రాన్నాదనపరః శ్వేతోర్ధ్వపుణ్డ్రధారీ త్రిదణ్డః ॥ ౧౨ ॥

బహూదకలక్షణమ్

బహూదకః శిఖాదికన్థాధరస్త్రిపుణ్డ్రధారీ కుటీచకవత్ సర్వసమో మధుకరవృత్త్యాష్టాకబలాశీ || ౧౩ ||

హంసలక్షణమ్

హంసో జటాధారీ త్రిపుణ్డ్రోర్ధ్వపుణ్డ్రధారీ అసంక్లృప్తమాధూకరాన్నాశీ కౌపీనఖణ్డతుణ్డధారీ || ౧౪ ||

పరమహంసలక్షణం

పరమహంసః శిఖాయజ్ఞోపవీతరహితః పఞ్చగృహేష్వేకరాత్రాన్నాదనపరః కరపాత్రీ ఏకకౌపీనధారీ శాటీమేకామేకం వైణవం దణ్డమేకశాటీధరో వా భస్మోద్ధూలనపరః సర్వత్యాగీ || ౧౫ ||

తేషాం లక్షణం క్రమేణ స్పష్టయతి- కుటీచక ఇతి |
త్రిపుణ్డ్రోర్ధ్వపుణ్డ్రధారీ త్రిపుణ్డ్రం ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం వా యథా సంభవం ధరతి నోభయమిత్యర్థః | అసంక్లృప్తమాధూకరాన్నాశీ అస్య గృహేఽద్య మాధూకరం మే స్యాదితి సంకల్పరహితః || ౧౨-౧౫ ||

తురీయాతీతలక్షణమ్

తురీయాతీతో గోముఖః ఫలాహారీ అన్నాహారీ చేద్ గృహత్రయే దేహమాత్రావశిష్టః దిగమ్బరః కుణపవచ్ఛరీరవృత్తికః || ౧౬ ||

అవధూతలక్షణమ్

అవధూతస్త్వనియమోఽభిశస్తపతితవర్జనపూర్వకం సర్వవర్ణేష్వజగరవృత్త్యా-

गोमुखः गोवत् यदृच्छालब्धान्नमुखग्रसनात्। तथाच वक्ष्यति-
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः इति। कुणपवच्छरीरवृत्तिकः
यथा कुणपो निश्चेष्टः तथा निर्विकल्पकसमाधिकबलितव्यापृतित्वात्॥ १६-

జీవతః ఆతురస్య క్రమసంన్యాసః

ఆతురో జీవతి చేత్ క్రమసంన్యాసః కర్తవ్యః॥ ౧౮॥

యద్యాతురో జీవతి తేన కిం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ- ఆతుర ఇతి। గురుముఖతః
ప్రణవమహావాక్యాదిస్వీకార ఏవ క్రమసంన్యాసః। న త్వష్టశ్రాద్ధాదిః తస్య
ప్రేషోచ్చారణసమకాలక్రియత్వాత్॥ ౧౮॥

కుటీచకాదీనాం సంన్యాసవిధిః

కుటీచకబహూదకహంసానాం బ్రహ్మచర్యాశ్రమాదితురీయాశ్రమవత్ కుటీచకానాం
సంన్యాసవిధిః॥ ౧౯॥

కుటీచకాదీనాం సంన్యాసవిధిః కథమిత్యత ఆహ- కుటీచకేతి। కుటీచకానాం
సంన్యాసవిధిః సమానః॥ ౧౯॥

పరమహంసాదిత్రయాణాం సంన్యాసవిధిః

పరమహంసాదిత్రయాణాం న కటిసూత్రం న కౌపీనం న వస్త్రం న కమణ్డలుర్న
దణ్డః సర్వవర్ణైకభైక్షాటనపరత్వం జాతరూపధరత్వం విధిః।
సంన్యాసకాలేఽప్యలంబుద్ధిపర్యన్తమధీత్య తదనన్తరం కటిసూత్రం కౌపీనం
దణ్డం వస్త్రం కమణ్డలుం సర్వమప్సు విసృజ్యాథ జాతరూపధరశ్చరేన్న
కన్థాలేశః నాధ్యేతవ్యో న వక్తవ్యో న శ్రోతవ్యమన్యత్ కించిత్। ప్రణవాదన్యం
న తర్కం పఠేన్న శబ్దమపి। బహూఞ్ఛబ్దాన్నాధ్యాపయేన్న మహద్వాచో
విగ్లాపనం గిరా పాణ్యాదినా సంభాషణం నాన్యభాషావిశేషేణ న
శూద్రస్త్రీపతితోదక్యాసంభాషణమ్ న యతేర్దేవపూజానుత్సవదర్శనం
తీర్థయాత్రావృత్తిః॥ ౨౦॥

పరమహంసాదిత్రయాణాం పరమహంసతుర్యాతీతావధూతానామ్। యది పరమహంసః
శ్రవణార్థీ తదా దణ్డాదికం స్వీకృత్య సంశయాదిపఞ్చదోషశాన్తిపూర్వకం
యావద్బ్రహ్మాపరోక్షో జాయతే తావత్ సర్వకర్మసంన్యాసకాలేఽపి
సంన్యాసదశాయామపి। శృణ్వన్త్వజ్ఞాతతత్త్వాస్తే జానన్
కస్మాచ్ఛృణోమ్యహమ్ ఇతి శ్రుత్యనురోధేన అలంబుద్ధిపర్యన్తమధీత్య
శ్రవణాదిజన్యజ్ఞానే సిద్ధే। తదనన్తరమితి। అవధూతాశ్రమేఽపి కన్థాదికం
గ్రాహ్యమేవేత్యత ఆహ- నేతి। యత్కించిదపి నాధ్యేతవ్యః। గిరా వృథా
కత్థనమ్। పాణ్యాదినా సంభాషణం హస్తాదిసంజ్ఞయా వ్యాపృతిపరో న
భవేదిత్యర్థః। స్వభిన్నధియా న యతేర్దేవపూజానుత్సవదర్శనమ్। యతినా తత్రాపి
స్వాత్మదర్శనమేవ కార్యమిత్యర్థః। తథా తీర్థయాత్రావృత్తిః॥ ౨౦॥

కుటీచకాదీనాం భిక్షావిశేషః

పునర్యతివిశేషః। కుటీచకస్యైకత్ర భిక్షా బహూదకస్యాసంక్లప్త-

पञ्चगृहेषु करपात्रम् फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य अवधूतस्याजगरवृत्तिः सर्ववर्णिकेषु। यतिर्नैकरात्रं वसेत्। नैकस्यापि नमेत्। तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः। यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठः। हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन्न यानाधिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किंचिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी। न यतेः किंचित् कर्तव्यमस्ति। अस्ति चेत् सांकर्यम्। तस्मान्मननादौ संन्यासिनामधिकारः॥ २१॥

पुनर्यतिविशेषः। कुटीचकादीनां भिक्षाविशेष उच्यते - कुटीचकस्येति। यत्र कुत्रापि यतिः नैकरात्रं वसेन्न कस्यापि नमेत्। गुरुज्येष्ठादिवन्दनं कार्यमिति चेत् तत्र - तुरीयातीतेति। तुरीयातीतादेः ज्ञानज्येष्ठत्वात्। तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तपराङ्मुखत्वेन किंचिदपि कर्तव्याभावमाह- हस्ताभ्यामिति। कदापि न यतेः किंचित् कर्तव्यमस्ति। अस्ति चेत् तदा भवति सांकर्यम्। यस्मात् एवमुक्ताचरणतो व्रत्यादिसांकर्यं भवति तस्मात्। आदिशब्देन ब्रह्मभावापत्त्या प्रवृत्तिनिवृत्तिग्रासतूष्णीमवस्थानं द्योत्यते॥ २१॥

तेषां प्राप्यस्थानानि

आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोकः हंसस्य तपोलोकः परमहंसस्य सत्यलोकः तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवत्॥ २२॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम्।
तं तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम्॥ २३॥

ज्ञानाविकलकुटीचकादीनां प्राप्यमुच्यते- आतुरेति। यदि सविशेषज्ञानी तदा तस्य परमहंसस्य सत्यलोकः। यदि निर्विशेषब्रह्मज्ञानिनौ तुर्यातीतावधूतौ भवतः तदा तयोः तुर्यातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यम्। यत एवं स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायात् ब्रह्मभावापत्तिर्भवति अत एव स्वस्वरूपानुसंधानं सदा कार्यमित्यर्थः। किमर्थं सदा स्वरूपानुसंधानं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां निर्विशेषज्ञानिनो ज्ञानसमकालमेव मुक्तत्वेऽपि सविशेषज्ञानिनस्तदभावात् सदा स्वरूपानुसंधानं कर्तव्यमित्याह- यमिति। चरमदशायां यं यं वापीति। तथा च स्मृतिरपि-

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेबरम्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥

इति॥ २२-२३॥

ब्रह्मानुसंधानमेव कर्तव्यम् नान्यत्

तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसंधानं विनान्यथाचारपरो न भवेत्। तदाचारवशात् तत्तल्लोकप्राप्तिः। ज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्रत्काले विश्वः स्वप्नकाले तैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः। अवस्थाभेदादवस्थेश्वरभेदः। कार्यभेदात् कारणभेदः। तासु चतुर्दशकरणानां बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम्।

वृत्तयश्चत्वारः मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति।
तत्तद्वृत्तिव्यापारभेदेन पृथगाचारभेदः॥ २४॥

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं समाविशेत्।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्॥ २५॥

तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्थापन्न एव यद्यच्छ्रुतं यद्यद् दृष्टं तत्तत् सर्वमविज्ञातमिव यो वसेत् तस्य स्वप्नावस्थायामपि

तादृगवस्था भवति। स जीवन्मुक्त इति वदन्ति। सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपादनमपि तस्यैव मुक्तिरिति। भिक्षुर्नैहिकामुष्मिकापेक्षः। यद्यपेक्षास्ति चेत् तदनुरूपो भवति। स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यासैः उष्ट्रकुङ्कुमभारवद्व्यर्थः। न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः। इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति चेच्छवालंकारवत्। चर्मकारवदतिविदूरकर्माचारविद्यादूरः। प्रणवकीर्तनपरः। यद्यत् कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति। एरण्डतैलफेनवदतः सर्वं परित्यज्य तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं दृष्ट्वा परिव्रजेद् भिक्षुः। बालोन्मत्तपिशाचवन्मरणं जीवितं वा न काङ्क्षेत कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशभृतकन्यायेन परिव्राडिति॥ २६॥

यदेवं श्रुतिस्मृतिष्वाम्नातं तदेवं ज्ञात्वा सविशेषज्ञानी स्वरूपानुसंधानं विनान्यथाचारपरो न भवेत् ब्रह्माहमस्मीति सदानुसंधानं कुर्यादित्यर्थः। अन्यथाचारपरत्वे बाधकमाह- तदाचारवशात् तत्तल्लोकप्राप्तिरिति। निर्विशेषज्ञानिनोऽपि तथा स्यादिति चेन्न तस्य

निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावापन्नत्वेन स्वातिरिक्तप्रवृत्तिनिवृत्ति-
స్వాతిరిక్తజాగ్రదాదిప్రపఞ్చప్రతీతిసంభవాత్ | బ్రహ్మానుసంధానం
వినాన్యథాచారపరో న భవేదిత్యాహ- జ్ఞానేతి |
అపరబ్రహ్మగోచరజ్ఞానవైరాగ్యసంపన్నస్య స్వస్మిన్నేవ ముక్తిరితి న
సర్వత్రాచారప్రసక్తిః | యది సర్వత్రాచారప్రసక్తిః తదాచారోఽనర్థాయ
భవేదిత్యర్థః | తత్ కథమిత్యత్ర స్వాతిరిక్తజాగ్రదాదివిభ్రమావృతదృష్ట్యా
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిష్వేకశరీరస్య తదవచ్ఛిన్నజీవస్యావస్థాభేదేన
నామవ్యాపారాదికం భిద్యతే తద్యథా జాగ్రత్కాల ఇతి | తాసు జాగ్రదాద్యవస్థాసు
వాగాదిచతుర్దశకరణానాం బాహ్యవృత్తయోఽన్తర్వృత్తయః సన్తి | చత్వారః
చతస్రః | కాస్తా ఇత్యత్ర మన ఇతి | తాసాం పృథగాచారభేదః | తత్ కథం
నేత్రస్థమితి |

విశ్వాదిరూపేణ నేత్రాదిప్రవిభక్తజాగ్రదాద్యవస్థాత్రయం భాసయన్ యోఽహం
మూర్ధ్ని తుర్యరూపేణావస్థితోఽస్మి సోఽహమాత్మానం తురీయమక్షరమితి జ్ఞాత్వా
తజ్జ్ఞానమహిమ్నా కృతకృత్యో భవామి | కించ జాగరిత ఇతి | యథా
సుషుప్త్యవస్థాపన్నో విషయజాతం న విజానాతి తథా జాగరితేఽపి శ్రోత్రాదికరణేన
యద్యత్ శ్రుతం యద్యత్ దృష్టం తత్ సర్వమవిజ్ఞాతమివ యో వర్తతే తస్య
స్వప్నావస్థాయామపి సుషుప్తవద్విషయభేదం న గృహ్ణాతి స జీవన్ముక్త ఇతి వదన్తి
| తథా చ వక్ష్యతి-

స్వప్నేఽపి యో హి యుక్తస్య జాగ్రతీవ విశేషతః |
ఈదృక్చేష్టః స్మృతః శ్రేష్ఠో వరిష్ఠో బ్రహ్మవాదినామ్ ||

ఇతి | తథావిధస్యాపి యది స్వాతిరిక్తవిషయాకాఙ్క్షా స్యాత్ తదా తస్మిన్ కాలే విదేహో

దేహస్మరణవర్జితః ఈషన్మాత్రం స్మృతం చేద్యస్తదా సర్వసమన్వితః ఇతి శ్రుత్యనురోధేన స్వరూపతః చ్యుతిః స్యాదిత్యాహ- భిక్షురితి । యద్యపేక్షాస్తి చేత్ తదనురూపో భవతి । అన్యశాస్త్రాభ్యాసైః అన్యశాస్త్రాభ్యాసః । యత ఏవం స్వాతిరిక్తాస్తిత్వప్రవృత్తితో మహాననర్థో జాయతే । నిర్వికల్పకబ్రహ్మాను- दृष्ट्वा परिव्रजेत् भिक्षुः कदापि । बालोन्मत्तेति निर्देशभृतकन्यायेन परिव्राडिति ॥ २४-२६ ॥

अननुसंधाने पातित्यम्

तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।
भिक्षामात्रेण जीवी स्यात् स यतिर्यतिवृत्तिहा ॥ २७ ॥

न दण्डधारणेन न मुण्डनेन
न वेषेण न दम्भाचारेण मुक्तिः ॥ २८ ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् ॥ २९ ॥

प्रथिष्ठा सूकरीविष्ठासमा गीता महर्षिभिः ।
तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत् पर्यटेद्यतिः ॥ ३० ॥

सविशेषज्ञानी निर्विशेषज्ञानसाधनमननुष्ठाय केवलवेषमात्रतः साधुवृत्तिकर्शको भूत्वा स्वयमपि नश्यतीत्याह- तितिक्षेति

निर्विशेषज्ञान-मुख्यसाधनतितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः न च संन्यसंन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति इति स्मृतेः। परमदयावती श्रुतिरियं परिव्राजकधर्मपूगं बहुप्रकारेण प्रतिपाद्यापि पुनः पुनः जामितां त्यक्त्वा प्रकटयतीत्याह- ज्ञानेत्यादिना। तद्विपर्यये काष्ठदण्ड इति। अयं सर्वोत्तम इति॥ २७-३०॥

तुर्यातीतानां भोजनादिकमन्यदीयेच्छयैव

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत्।
परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात् परेच्छया॥ ३१॥

तुर्यातीतादेः स्नानादिकं परेच्छया स्यादित्याह- अयाचितमिति॥ ३१॥

ब्रह्मविद्वरिष्ठः

स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्॥ ३२॥

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गविवर्जितः॥ ३३॥

अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः।
अभिपूजितलाभैस्को यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते॥ ३४॥

कोऽयं ब्रह्मनिष्ठ इत्यत्र- स्वप्नेऽपीति। लाभादौ हर्षादिदृष्टेः

ब्रह्मनिष्ठता कुत इत्यत्र अलाभे इति। मात्रासङ्गविवर्जितः शब्दादि-
భక్తజనప్రేమవిషయాణామసఙ్గతా కుత ఇత్యత్ర- అభిపూజితేతి। లాభైస్కో
లాభస్కః లాభవానిత్యర్థః॥ ౩౨-౩౪॥

యతీనాం భోజనాదినియమాః

ప్రాణయాత్రానిమిత్తం చ వ్యఙ్గారే భుక్తవజ్జనే।
కాలే ప్రశస్తవర్ణానాం భిక్షార్థం పర్యటేద్ గృహాన్॥ ౩౫॥

పాణిపాత్రం చరన్ యోగీ నాసకృద్భైక్షమాచరేత్।
తిష్ఠన్ భుఞ్జ్యాచ్చరన్ భుఞ్జ్యాన్మధ్యే నాచమనం తథా॥ ౩౬॥

అబ్ధీవ ధృతమర్యాదా భవన్తి విశదాశయాః।
నియతిం న విముఞ్చన్తి మహాన్తో భాస్కరా ఇవ॥ ౩౭॥

ఆస్యేన తు యదాహారం గోవన్మృగయతే మునిః।
తదా సమః స్యాత్ సర్వేషు సోఽమృతత్వాయ కల్పతే॥ ౩౮॥

అనిన్ద్యం వై వ్రజన్ గేహం నిన్ద్యం గేహం తు వర్జయేత్।
అనావృతే విశేద్ ద్వారి గేహే నైవావృతే వ్రజేత్॥ ౩౯॥

పాంసునా చ ప్రతిచ్ఛన్నశూన్యాగారప్రతిశ్రయః।
వృక్షమూలనికేతో వా త్యక్తసర్వప్రియాప్రియః॥ ౪౦॥

పరమహంసాదీనాం మాధూకరకరపాత్రాస్యాహారప్రకారమాహ- ప్రాణేతి।

గ్రామాద్బహిర్వృక్షమూలే స్థిత్వా యథోక్తకాలే ప్రాణయాత్రానిమిత్తభిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశ్య యథావిధి భిక్షామటేదిత్యర్థః ॥ తతః కరపాత్రనియమమాహ- పాణిపాత్రమితి । కృతార్థానామేవం నియతిః కేత్యత్ర అబ్ధీవేతి । మాధూకరాదివృత్తిత్రయేఽపి అనిన్ద్యమితి । తద్వసతిమాహ- పాంసునేతి ॥ ౩౫ -౪౦ ॥

యతేః జితేన్ద్రియత్వమ్

యత్రాస్తమితశాయీ స్యాన్నిరగ్నిరనికేతనః ।
యథాలబ్ధోపజీవీ స్యాన్మునిర్దాన్తో జితేన్ద్రియః ॥ ౪౧ ॥

నిష్క్రమ్య వనమాస్థాయ జ్ఞానయజ్ఞో జితేన్ద్రియః ।
కాలకాఙ్క్షీ చరన్నేవ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే ॥ ౪౨ ॥

అభయం సర్వభూతేభ్యో దత్త్వా చరతి యో మునిః ।
న తస్య సర్వభూతేభ్యో భయముత్పద్యతే క్వచిత్ ॥ ౪౩ ॥

నిర్మానశ్చానహంకారో నిర్ద్వన్ద్వశ్ఛిన్నసంశయః ।
నైవ క్రుధ్యతి న ద్వేష్టి నానృతం భాషతే గిరా ॥ ౪౪ ॥

పుణ్యాయతనచారీ చ భూతానామవిహింసకః ।
కాలే ప్రాప్తే భవేద్ భైక్షం కల్పతే బ్రహ్మభూయసే ॥ ౪౫ ॥

వానప్రస్థగృహస్థాభ్యాం న సంసృజ్యేత కర్హిచిత్ ।
అజ్ఞాతచర్యాం లిప్సేత న చైనం హర్ష ఆవిశేత్ ॥

అధ్వా సూర్యేణ నిర్దిష్టః కీటవద్విచరేన్మహీమ్ ॥ ౪౬ ॥

మనుష్యావాసపురగ్రామాత్ నిష్క్రమ్య । ప్రారబ్ధక్షయకాలకాఙ్క్షీ । ప్రాణిమాత్రమాత్మధియాహింసన్ । కించ స్వాన్యత్ర నిర్మానశ్చేతి । బ్రహ్మభూయసే బ్రహ్మభావాయ సమర్థ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౪౧-౪౬ ॥

యతేః సర్వకర్మపరిత్యాగః

ఆశీర్యుక్తాని కర్మాణి హింసాయుక్తాని యాని చ ।
లోకసంగ్రహయుక్తాని నైవ కుర్యాన్న కారయేత్ ॥ ౪౭ ॥

నాసచ్ఛాస్త్రేషు సజ్జేత నోపజీవేత జీవికామ్ ।
అతివాదాంస్త్యజేత్తర్కాన్ పక్షం కంచన నాశ్రయేత్ ॥ ౪౮ ॥

న శిష్యాననుబధ్నీత గ్రన్థాన్నైవాభ్యసేద్ బహూన్ ।
న వ్యాఖ్యాముపయుఞ్జీత నారమ్భానారభేత్ క్వచిత్ ॥ ౪౯ ॥

అవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తార్థో మునిరున్మత్తబాలవత్ ।
కవిర్మూకవదాత్మానం తద్దృష్ట్యా దర్శయేన్నృణామ్ ॥ ౫౦ ॥

న కుర్యాన్న వదేత్ కించిన్న ధ్యాయేత్ సాధ్వసాధు వా ।
ఆత్మారామోఽనయా వృత్త్యా విచరేజ్జడవన్మునిః ॥ ౫౧ ॥

ఏకశ్చరేన్మహీమేతాం నిఃసఙ్గః సంయతేన్ద్రియః ।
ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిరాత్మవాన్ సమదర్శనః ॥ ౫౨ ॥

బుధో బాలకవత్క్రీడః కుశలో జడవచ్చరేత్ ।
వదేదున్మత్తవద్విద్వాన్ గోచర్యాం నైగమశ్చరేత్ ॥ ౫౩ ॥

క్షిప్తోఽవమానితోఽసద్భిః ప్రలబ్ధోఽసూయితోఽపి వా ।
తాడితః సంనిరుద్ధో వా వృత్త్యా వా పరితాపితః ॥ ౫౪ ॥

విష్ఠితో మూత్రితో వాజ్ఞైర్బహుధైవం ప్రకమ్పితః ।
శ్రేయస్కామః కృచ్ఛ్రగత ఆత్మనాత్మానముద్ధరేత్ ॥ ౫౫ ॥

సంమాననం పరాం హానిం యోగర్ద్ధేః కురుతే యతః ।
జనేనావమతో యోగీ యోగసిద్ధిం చ విన్దతి ॥ ౫౬ ॥

తథా చరేత వై యోగీ సతాం ధర్మమదూషయన్ ।
జనా యథావమన్యేరన్ గచ్ఛేయుర్నైవ సంగతిమ్ ॥ ౫౭ ॥

జరాయుజాణ్డజాదీనాం వాఙ్మనఃకాయకర్మభిః ।
యుక్తః కుర్వీత న ద్రోహం సర్వసఙ్గాంశ్చ వర్జయేత్ ॥ ౫౮ ॥

కామక్రోధౌ తథా దర్పలోభమోహాదయశ్చ యే ।
తాంస్తు దోషాన్ పరిత్యజ్య పరివ్రాడ్ భయవర్జితః ॥ ౫౯ ॥

తేనాపి లోకసంగ్రహార్థం కర్మ కర్తవ్యమిత్యత ఆహ- ఆశీరితి । పరైర్వాపి న కారయేత్ । యది శ్రేయోఽర్థీ మునిస్తదా నాసచ్ఛాస్త్రేష్వితి । స్వయమతివాదాంస్త్యజేత్- शिष्याननुबध्नीत । अनात्मशास्त्रोद्देशेन न व्याख्यामुपयुञ्जीत ।

नारम्भानारभेत् क्वचित् निःसंकल्पो भवेदित्यर्थः। सर्वज्ञोऽपि कविः। मुनिः ससहायः संचरेदित्यत आह- एक इति। ब्रह्मातिरिक्तयोर्याथात्म्यं बुधो बालकवत्क्रीडः सर्वार्थकुशलो जडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तद्विद्वान् निगमार्थतत्त्वज्ञोऽपि गोचर्याम् इदमस्तु इदं मास्त्विति न प्रकटयन्तीं नैगमश्चरेत्। कालकर्मयोगतः परैः क्षिप्त इति। ब्रह्मयाथात्म्यानु-
సంమానం పరాం హానిం వా యః కురుతే స స్వకృత్యానురూపం ఫలమనుభవతి। యత ఏవమతః పరకృతపూజనతాడనాదిసహనాత్ యోగీ యోగఫలమర్హతీత్యాహ- జనేనేతి। యథా సహనాత్ యోగసిద్ధిః తథా చరేత్। స్వయం స్వధర్మాననుష్ఠానం సద్ధర్మదూషణమిత్యర్థః। సన్తః జనాః ఇతి। స్వయమసాధ్వవమతోఽపి ప్రాణిసామాన్యద్రోహీ న భవేదిత్యాహ- జరాయుజేతి। కించ ప్రాణిసామాన్యవిషయే కామక్రోధావితి॥ ౪౭-౫౯॥

యతేః అసాధారణధర్మాః

భైక్షాశనం చ మౌనిత్వం తపో ధ్యానం విశేషతః।
సమ్యగ్జ్ఞానం చ వైరాగ్యం ధర్మోఽయం భిక్షుకే మతః॥ ౬౦॥

కాషాయవాసాః సతతం ధ్యానయోగపరాయణః।
గ్రామాన్తే వృక్షమూలే వా వసేద్దేవాలయేఽపి వా।
భైక్షేణ వర్తతే నిత్యం నైకాన్నాశీ భవేత్ క్వచిత్॥ ౬౧॥

చిత్తశుద్ధిర్భవేద్యావత్ తావన్నిత్యం చరేత్ సుధీః।
తత్ర ప్రవ్రజ్య శుద్ధాత్మా సంచరేద్యత్ర కుత్రచిత్॥ ౬౨॥

బహిరన్తశ్చ సర్వత్ర సంపశ్యన్ హి జనార్ధనమ్ |
సర్వత్ర విచరన్ మౌనీ వాయువద్వీతకల్మషః || ౬౩ ||

సమదుఃఖసుఖః క్షాన్తో హస్తప్రాప్తం చ భక్షయన్ |
నిర్వైరేణ సమం పశ్యన్ ద్విజగోఽశ్వమృగాదిషు || ౬౪ ||

భావయన్ మనసా విష్ణుం పరమాత్మానమీశ్వరమ్ |
చిన్తయన్ పరమానన్దం బ్రహ్మైవాహమితి స్మరన్ || ౬౫ ||

జ్ఞాత్వైవం మనోదణ్డం ధృత్వా ఆశానివృత్తో భూత్వా ఆశామ్బరధరో భూత్వా సర్వదా మనోవాక్కాయకర్మభిః సర్వసంసారముత్సృజ్య ప్రపఞ్చావాఙ్ముఖః స్వరూపానుసంధానేన భ్రమరకీటన్యాయేన ముక్తో భవతీత్యుపనిషత్ || ౬౬ ||

యతేరసాధారణధర్మస్తు- భైక్షాశనమిత్యాది | యావచ్చిత్తశుద్ధిస్తావద్ వ్రత్యాదిః స్వాశ్రమోచితధర్మానుష్ఠానపూర్వకం వేదాన్తశ్రవణాది కృత్వా తతః సంన్యస్య సర్వత్ర చరన్ ఏకత్ర తిష్ఠన్ వా బ్రహ్మానుసంధానం కుర్యాదిత్యాహ- చిత్తేతి | ఏకత్ర స్థిరాసనో భూత్వా భావయన్నితి | స్మరన్ కాలం నయేదిత్యర్థః | ఏతావతా గ్రన్థేన యోఽర్థోఽభిహితః తజ్జ్ఞానతః అవధూతో భూత్వా స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమముక్తో భవతీత్యాహ- జ్ఞాత్వేతి | జ్ఞాత్వైవం మనోదణ్డం ధృత్వా పరాఙ్ మనో యేన దణ్డ్యతే తత్రత్యగభిన్నబ్రహ్మ-
मनःप्रविलापनाधिकरणगोचरत्वात् स्वातिरेकेणाभासतोऽपि किंचिदस्तीति
मिथ्याशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरोऽवधूतो भूत्वा |
स्वातिरिक्तप्रपञ्चावाङ्मुखः प्रपञ्चोऽस्ति नास्तीति विभ्रमविरलो भूत्वा

स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीति। कीटको भ्रमरं

ध्यायन् भ्रमरत्वाय कल्पते इति भगवत्पादोक्त्यनुरोधेन सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं

स्वातिरिक्तभ्रममुक्तो भवतीत्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः

पञ्चमोपदेशसमाप्त्यर्थः॥ ६०-६६॥

इति पञ्चमोपदेशः॥

षष्ठोपदेशः

मोक्षप्राप्त्युपायजिज्ञासा

अथ नारदः पितामहमुवाच। भगवन् तदभ्यासाद् भ्रमरकीटन्यायवत्।

तदभ्यासः कथमिति। तमाह पितामहः। सत्यवाग्ज्ञानवैराग्याभ्यां

विशिष्टदेहावशिष्टो वसेत्॥ १॥

स्वरूपानुसंधानतो मुक्तो भवतीत्युक्तम्। तदुपायबुभुत्सया पितामहं

नारदः पृच्छतीत्याह- अथेति। नारदेनैवं पृष्टो भगवान्

तत्प्रश्नमङ्गिकृत्य प्रतिवचनमाचष्टे- तमाह पितामह इति।

सर्वावस्थास्वपि सर्वप्राणिप्रियहितसत्यवाग्ज्ञानवैराग्याभ्याम्॥ १॥

विद्वच्छरीरवर्णनादिकम्

ज्ञानं शरीरम् वैराग्यं जीवनं विद्धि शान्तिदान्ती नेत्रे मनोमुखम्

बुद्धिः कला पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवानि अवस्था पञ्च महाभूतानि

कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शाखा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाः चतुर्दश

करणानि पङ्कस्तम्भाकाराणीत्येवमपि नावमपि पङ्कं कर्णधार इव

यन्तेव गजम् स्वबुद्ध्या स्ववशीकृत्य अस्मद्यतिरिक्तं सर्वं कृतकं

नश्वरमिति मत्वा विरक्तः पुरुषः सर्वदा ब्रह्माहमिति व्याहरेन्नान्यत् किंचिद्वेदितव्यं स्वव्यतिरेकेण जीवन्मुक्तो भूत्वा वसेत्

कृतकृत्यो भवति। न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरेत् किंतु

ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तुरीयावस्थां प्राप्य

तुर्यातीतत्वं व्रजेत्॥ २॥

विद्वद्देहः कीदृश इत्याकाङ्क्षायां तच्छरीरं वर्णयति- ज्ञानमिति।

अपरब्रह्मज्ञानं शरीरं तदतिरेकेणाब्रह्मप्रपञ्चे वैराग्यं जीवनं

प्राणस्वरूपं विद्धि शान्तिदान्ती नेत्रे मनो मुखं मनस्तत्त्वं

प्रत्यक्चैतन्यं मुखमित्यर्थः। बुद्धिः कला प्राणादिनामान्तषोडशकला

धीरेव कलानां बुद्धिविकल्पितत्वात् वाक्श्रोत्रकर्मज्ञानाक्षदशकं

शब्दादिपञ्चकं प्राणादिपञ्चकम् अन्तःकरणचतुष्टयमव्यक्तं चेति

पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवानि समष्टिजात्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयातीतानाम् अवस्था

पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शाखा

शाखास्थानीयबाहवः। पुनः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चतुर्दश करणानि।

कर्मज्ञानाक्षदशकमन्तःकरणचतुष्टयं चेति चतुर्दश करणानि

अदृढपङ्कस्तम्भाकाराणीति। एवमपि एवं स्थितेऽपि नावमपि पङ्कं

पङ्कस्पृष्टनावमपि। कर्णधार इव यथा कर्णधारो नौकाचालकः

सत्पथं नयति। स्वव्यतिरेकेण न किंचिदस्ति स्वयमेव ब्रह्म

इत्यपरोक्षज्ञानात् जीवन्मुक्तो भूत्वा वसेत् कृतकृत्यो भवति। व्यवहार

दशायामपि न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरेत् किंतु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं

भावयेदित्यर्थः। ततः किमित्यत्र स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्विति

। अहं ब्रह्मास्मीति सदानुसंधाता जाग्रदाद्यवस्थात्रये सत्यसति जीवन्मुक्तिनिर्वर्त्यतुरीयावस्थामेत्य ततस्तुर्यातीतत्वं विदेहमुक्तत्वं भजेदित्यर्थः ॥ २ ॥

तुर्यातीतत्वप्राप्त्युपायः

दिवं जाग्रन्नक्तं स्वप्नं सुषुप्तमर्धरात्रं गतमिति। एकावस्थायां चतस्रोऽवस्थाः। एकैककरणाधीनानां चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरादीनाम्। चक्षुषो रूपग्रहणम् श्रोत्रयोः शब्दग्रहणम् जिह्वाया

रसास्वादनम् घ्राणस्य गन्धग्रहणम् वचसो वाग्व्यापारः पाणेरादानम् पादयोः संचारः पायोरुत्सर्गः उपस्थस्यानन्दग्रहणम् त्वचः स्पर्शग्रहणम्। तदधीना च विषयग्रहणा बुद्धिः। बुद्ध्या बुध्यति। चित्तेन चेतयति। अहंकारेणाहंकरोति। विसृज्य जीव एतान् देहाभिमानेन जीवो भवति। गृहाभिमानेन गृहस्थ इव शरीरे जीवः संचरति। प्राग्दले पुण्यावृत्तिराग्नेययां निद्रालस्यौ दक्षिणायां क्रौर्यबुद्धिर्नैर्-
శాన్తిః ఈశాన్యే జ్ఞానం కర్ణికాయాం వైరాగ్యం కేసరేష్వాత్మచిన్తా ఇత్యేవం వక్త్రం జ్ఞాత్వా ॥ ३ ॥

తురీయాతీతం కిమ్? తదాప్త్యుపాయః కః? ఇత్యత ఆహ- దివమిత్యాది। తుర్యాతీతే బ్రహ్మణి స్వాజ్ఞైర్గుణసామ్యాత్మికా తుర్యావస్థా వికల్పితా। తత్ర తుర్యాతీతమేవ తదసఙ్గతుర్యవత్ భాసతే। తత్ర తురీయే దివా నక్తం వికల్పితమ్। తత్ర దివం దివా జాగ్రత్ స్వప్నం స్వప్నః నక్తమ్ అర్ధరాత్రమేవ సుషుప్తభావం

గతమిత్యేవమవస్థాత్రయం నిష్పన్నమ్ । తత్రైకైకావస్థాయాం చతస్రోఽవస్థాః పశ్చాత్ ప్రతిపాద్యన్తే । తదనురోధేన మన ఆద్యేకైకకరణాధీనానాం వాగాదిచతుర్దశకరణానాం చక్షురాదీనాం వ్యాపారా ఉచ్యన్తే । చక్షుషో రూపగ్రహణమ్ ఇత్యాద్యహంకారేణాహంకారోతీత్యన్తమ్ । ఏతాన్ జీవో విసృజ్య విశేషేణ సృష్ట్వా తత్సంఘాతదేహాభిమానేన తుర్యచైతన్యమేవ జీవభావమాపన్నవత్ భవతి । శరీరే తదవచ్ఛిన్నాష్టదలాఞ్చితహృదయకమలే తత్రత్యదలేషు ప్రాగాదిక్రమేణ గృహాభిమానేన గృహస్థ ఇవ జీవః సంచరతి । తత్ర ప్రాగాద్యష్టదలేషు పుణ్యాదివృత్తివిశిష్టో భూత్వా ఈశాన్యదలం ప్రవిశతో వస్తుజ్ఞానం కర్ణికాసంచారతః స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చవైరాగ్యమేత్య తత్కేసర-
चैतन्यवक्त्रं स्वरूपं ज्ञात्वा विद्वान् ज्ञानसमकालं तुर्यातीतब्रह्ममात्रमवशिष्यते ॥ ३ ॥

तुर्यातीतस्वरूपम्

जीवदवस्था प्रथमं जाग्रद् द्वितीयं स्वप्नं तृतीयं सुषुप्तं चतुर्थं तुरीयं चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम् । विश्वतैजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेक एव । एको देवः साक्षी निर्गुणश्च तद् ब्रह्माहमिति व्याहरेत् । नो चेज्जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्ते सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्थाः । न त्वेवं तुर्यातीतस्य निर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञेश्वरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते । उत तटस्थो द्रष्टा । तटस्थो न द्रष्टा । द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव । कर्तृत्वभोक्तृत्वाहंकारादिभिः स्पृष्टो जीवः । जीवेतरो न स्पृष्टः । जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेन्न । जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः शरीराभिमानेन जीवत्वम् । जीवत्वं

घटाकाशमाकाशवद्व्यवधानोऽस्ति। व्यवधानवशादेव हंसः सोऽहमिति मन्त्रेणोच्छ्वासनिश्वासव्यपदेशेनानुसंधानं करोति। एवं विज्ञाय शरीराभिमानं त्यजेन्न शरीराभिमानी भवति। स एव ब्रह्मेत्युच्यते॥ ४॥

कथं पुनस्तुर्यातीतस्वरूपमित्यत आह- जीववदवस्थेति। जीववदवस्थासु जीवाधिष्ठितावस्थाचतुष्टये प्रथमावस्था जाग्रत् द्वितीयं स्वप्नावस्था तृतीयं सुषुप्त्यवस्था चतुर्थं तुर्यावस्था भवति यज्जाग्रदादिचतुरवस्था-विरहितं तुर्यातीतं तत् तुर्यातीतसिद्धेः जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयापह्नव-पूर्वकत्वात् स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति तुर्यातीतं निष्प्रतियोगिकस्वमात्र-मवशिष्यत इत्यर्थः। एकस्यैवाअत्मनो जाग्रदाद्यवस्थायोगात् स विश्वादि-भेदविशिष्टो भवति न स्वतः। स्वतस्त्वेक एव। तज्ज्ञानात्तद्भावापत्तिः स्यादित्याह- विश्वेति। जाग्रदाद्यवस्थायोगप्रभवविश्वतैजसप्राज्ञ-तटस्थभेदैः व्यवहृत आत्मा एक एव। एको देवः साक्षी निर्गुणश्च एक एव स्वप्रकाशचिद्धातुः देवः स्वसाक्ष्यगुणत्रय-నిష్ప్రతియోగికనిర్గుణత్వఖ్యాప-నార్థః। యదేవం నిష్ప్రతియోగికనిర్గుణం తద్ బ్రహ్మాహమితి వ్యాహరేత్। తత్ స్వమాత్రమిత్యనుసంధానం కుర్యాత్। తతస్తద్భావాపత్తిః స్యాదిత్యర్థః। పక్షాన్తరమాహ- నో చేదితి। జాగ్రదాద్యవస్థాచతుష్టయకలనావిరలం తుర్యాతీతమితి మన్తవ్యమ్। నో చేత్ యత్రావస్థాచతుష్టయప్రవిభక్తజాగ్రజ్జాగ్రదాది-तुर्यतुर्यांशविभातं तुर्यतुर्यं तुर्यातीतं ब्रह्म नेतरत्। तुर्यातीतस्य निर्गुणस्य निष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यस्य विभागकलनावैरल्यात् तस्यैव स्थूलादियोगतो विश्वादित्वं सर्वसाक्षित्वं सर्वकलनास्पृष्टत्वं चाह-स्थूलेति। साक्षी द्रष्टा। उत यद्वा तटस्थ ईश्वर इति चेत् तटस्थो न द्रष्टा साक्षी भवितुमर्हति तटस्थस्य बीजोपाधिकेश्वरतया दृष्टत्वात्। अतोऽयं न द्रष्टैव

। तथाप्ययं कर्तृत्वाद्यभिमतिविरल इत्यर्थः । नो चेत् जीव एव द्रष्टा
भवितुमर्हतीत्यत आह- कर्तृत्वेति । कर्तृत्वादिकलनया स्पृष्टो जीवः ।
साक्षी तु तदस्पृष्टः तस्य सर्वत्र आत्मात्मीयाभिमतिवैरल्यात्
तयोर्महदस्त्यन्तरमित्याह- जीवत्वमिति । घटाकाशमहाकाशवत्
व्यवधानोऽस्तीति जीवसाक्षिणोरित्यर्थः । जीवो जीवाभिमतिमुत्सृज्य सर्वसाक्ष्यस्मीति
ज्ञानात् ब्रह्मैव भवतीत्याह- व्यवधानेति ।
जीवसाक्षिणोर्व्यवधानवशात् जीवः उच्छ्वासनिश्वासच्छलेन योऽहं
स्वाज्ञदशायां जीवभावं गतः स्वज्ञानेन स्वाज्ञानापाये सोऽहं
सर्वसाक्षी स्यां वस्तुतस्तु परमार्थदृष्ट्या जीवत्वसाक्षित्वादि-
తన్మాత్రేణావశిష్యత ఇత్యేవం జీవో జ్ఞాత్వా బ్రహ్మైవ భవతీత్యాహ- ఏవమితి ।
యావద్దేహాదావాత్మాత్మీయాభిమతిస్తావజ్జీవత్వమ్ యదాయం
దేహాదావాత్మాత్మీయాభిమతిం నిఃశేషం త్యజతి తదా స ఏవ బ్రహ్మేత్యత్ర న వివాద
ఇత్యర్థః ॥ ४ ॥

అసచ్చర్యాత్యాగః సచ్చర్యానుష్ఠానం చ

త్యక్తసఙ్గో జితక్రోధో లఘ్వాహారో జితేన్ద్రియః ।
పిధాయ బుద్ధ్యా ద్వారాణి మనో ధ్యానే నివేశయేత్ ॥ ५ ॥

శూన్యేష్వేవావకాశేషు గుహాసు చ వనేషు చ ।
నిత్యయుక్తః సదా యోగీ ధ్యానం సమ్యగుపక్రమేత్ ॥ ६ ॥

ఆతిథ్యశ్రాద్ధయజ్ఞేషు దేవయాత్రోత్సవేషు చ ।
మహాజనేషు సిద్ధ్యర్థీ న గచ్ఛేద్యోగవిత్ క్వచిత్ ॥ ७ ॥

యథైనమవమన్యన్తే జనాః పరిభవన్తి చ ।
తథా యుక్తశ్చరేద్యోగీ సతాం వర్త్మ న దూషయేత్ ॥ ౮ ॥

వాగ్దణ్డః కర్మదణ్డశ్చ మనోదణ్డశ్చ తే త్రయః ।
యస్యైతే నియతా దణ్డాః స త్రిదణ్డీ మహాయతిః ॥ ౯ ॥

విధూమే చ ప్రశాన్తాగ్నౌ యస్తు మాధూకరం చరేత్ ।
గృహే చ విప్రముఖ్యానాం యతిః సర్వోత్తమః స్మృతః ॥ ౧౦ ॥

దణ్డభిక్షాం చ యః కుర్యాత్ స్వధర్మే వ్యసనం వినా ।
యస్తిష్ఠతి న వైరాగ్యం యాతి నీచయతిర్హి సః ॥ ౧౧ ॥

యస్మిన్ గృహే విశేషేణ లభేద్భిక్షాం చ వాసనాత్ ।
తత్ర నో యాతి యో భూయః స యతిర్నేతరః స్మృతః ॥ ౧౨ ॥

యః శరీరేన్ద్రియాదిభ్యో విహీనం సర్వసాక్షిణమ్ ।
పారమార్థికవిజ్ఞానం సుఖాత్మానం స్వయంప్రభమ్ ॥ ౧౩ ॥

పరతత్త్వం విజానాతి సోఽతి వర్ణాశ్రమీ భవేత్ ।
వర్ణాశ్రమాదయో దేహే మాయయా పరికల్పితాః ॥ ౧౪ ॥

నాత్మనో బోధరూపస్య మమ తే సన్తి సర్వదా ।
ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ॥ ౧౫ ॥

యస్య వర్ణాశ్రమాచారో గలితః స్వాత్మదర్శనాత్ ।
స వర్ణానాశ్రమాన్ సర్వానతీత్య స్వాత్మని స్థితః ॥ ౧౬ ॥

యోఽతీత్య స్వాశ్రమాన్ వర్ణానాత్మన్యేవ స్థితః పుమాన్ ।
సోఽతివర్ణాశ్రమీ ప్రోక్తః సర్వవేదార్థవేదిభిః ॥ ౧౭ ॥

తస్మాదన్యగతా వర్ణా ఆశ్రమా అపి నారద ।
ఆత్మన్యారోపితాః సర్వే భ్రాన్త్యా తే నాత్మవేదినా ॥ ౧౮ ॥

న విధిర్న నిషేధశ్చ న వర్జ్యావర్జ్యకల్పనా ।
బ్రహ్మవిజ్ఞానినామస్తి తథా నాన్యచ్చ నారద ॥ ౧౯ ॥

జీవన్ముక్తయతీనామసచ్చర్యాత్యాగపూర్వకం సచ్చర్యాసర్వస్వమనుక్రామతి-
త్యక్త్వేత్యాదినా । పిధాయ బుద్ధ్యా ద్వారాణి విషయోపలబ్ధిద్వారాణి ధియా పిధాయ
బ్రహ్మధ్యానే మనో నివేశయేత్ ఇత్యర్థః । ధ్యానస్థలం నిగమయతి-
శూన్యేష్వితి । తస్యాగమ్యప్రదేశమాహ- ఆతిథ్యేతి । తస్య త్రిదణ్డమాహ-
వాగితి । మౌనానశనప్రాణాయామైః । వాగ్దణ్డ ఇత్యాది । యతేర్భిక్షావిధిః
తద్విపర్యయే బాధకంచోచ్యతే- విధూమ ఇతి ।
ముఖ్యగౌణావధూతలక్షణమాహ- య ఇతి । స్వయంప్రభం
స్వయంప్రాకశచిద్ధాతుమ్ ॥ ౫-౧౯ ॥

వివిదిషోః శ్రవణాదివిధిః

విరజ్య సర్వభూతేభ్య ఆ విరిఞ్చిపదాదపి ।

ఘృణాం విపాట్య సర్వస్మిన్ పుత్రవిత్తాదికేష్వపి ॥ ౨౦ ॥

శ్రద్ధాలుర్ముక్తిమార్గేషు వేదాన్తజ్ఞానలిప్సయా ।
ఉపాయనకరో భత్వా గురుం బ్రహ్మవిదం వ్రజేత్ ॥ ౨౧ ॥

సేవాభిః పరితోష్యైనం చిరకాలం సమాహితః ।
సదా వేదాన్తవాక్యార్థం శృణుయాత్ సుసమాహితః ॥ ౨౨ ॥

నిర్మమో నిరహంకారః సర్వసఙ్గవివర్జితః ।
సదా శాన్త్యాదియుక్తః సన్నాత్మన్యాత్మానమీక్షతే ॥ ౨౩ ॥

సంసారదోషదృష్ట్యైవ విరక్తిర్జాయతే సదా ।
విరక్తస్య తు సంసారాత్ సంన్యాసః స్యాన్న సంశయః ॥ ౨౪ ॥

ముముక్షుః పరహంసాఖ్యః సాక్షాన్మోక్షైకసాధనమ్ ।
అభ్యసేద్ బ్రహ్మవిజ్ఞానం వేదాన్తశ్రవణాదినా ॥ ౨౫ ॥

బ్రహ్మవిజ్ఞానలాభాయ పరహంససమాహ్వయః ।
శాన్తిదాన్త్యాదిభిః సర్వైః సాధనైః సహితో భవేత్ ॥ ౨౬ ॥

వేదాన్తాభ్యాసనిరతః శాన్తో దాన్తో జితేన్ద్రియః ।
నిర్భయో నిర్మమో నిత్యం నిర్ద్వన్ద్వో నిష్పరిగ్రహః ॥ ౨౭ ॥

జీర్ణకౌపీనవాసాః స్యాన్ముణ్డీ నగ్నోఽథవా భవేత్ ।
ప్రాజ్ఞో వేదాన్తవిద్యోగీ నిర్మమో నిరహంకృతిః ॥ ౨౮ ॥

మిత్రాదిషు సమో మైత్రః సమస్తేష్వేవ జన్తుషు |
ఏకో జ్ఞానీ ప్రశాన్తాత్మా స సంతరతి నేతరః || ౨౯ ||

గురూణాం చ హితే యుక్తస్తత్ర సంవత్సరం వసేత్ |
నియమేష్వప్రమత్తస్తు యమేషు చ సదా భవేత్ || ౩౦ ||

ప్రాప్య చాన్తే తతశ్చైవ జ్ఞానయోగమనుత్తమమ్ |
అవిరోధేన ధర్మస్య సంచరేత్ పృథివీమిమామ్ || ౩౧ ||

తతః సంవత్సరస్యాన్తే జ్ఞానయోగమనుత్తమమ్ |
ఆశ్రమత్రయముత్సృజ్య ప్రాప్తశ్చ పరమాశ్రమమ్ || ౩౨ ||

అనుజ్ఞాప్య గురూంశ్చైవ చరేద్ధి పృథివీమిమామ్ |
త్యక్తసఙ్గో జితక్రోధో లఘ్వాహారో జితేన్ద్రియః || ౩౩ ||

ద్వావిమౌ న విరాజేతే విపరీతేన కర్మణా |
నిరారమ్భో గృహస్థశ్చ కార్యవాంశ్చైవ భిక్షుకః || ౩౪ ||

మాద్యతి ప్రమదాం దృష్ట్వా సురామ్ పీత్వా చ మాద్యతి |
తస్మాద్ దృష్టివిషాం నారీం దూరతః పరివర్జయేత్ || ౩౫ ||

సంభాసణం సహ స్త్రీభిరాలాపప్రేషణం తథా |
నృత్తం గానం సహాసం చ పరివాదాంశ్చ వర్జయేత్ || ౩౬ ||

న స్నానం న జపః పూజా న హోమో నైవ సాధనమ్ |
నాగ్నికార్యాది కార్యం చ నైతస్యాస్తీహ నారద || ౩౭ ||

నార్చనం పితృకార్యం చ తీర్థయాత్రా వ్రతాని చ |
ధర్మాధర్మాదికం నాస్తి న విధిర్లౌకికీ క్రియా || ౩౮ ||

సంత్యజేత్ సర్వకర్మాణి లోకాచారం చ సర్వశః |
కృమికీటపతఙ్గాంశ్చ తథా యోగీ వనస్పతీన్ || ౩౯ ||

న నాశయేద్ బుధో జీవాన్ పరమార్థమతిర్యతిః |
నిత్యమన్తర్ముఖః స్వచ్ఛః ప్రశాన్తాత్మా స్వపూర్ణధీః || ౪౦ ||

అన్తఃసఙ్గపరిత్యాగీ లోకే విహర నారద |
నారాజకే జనపదే చరత్యేకచరో మునిః || ౪౧ ||

నిఃస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిఃస్వధాకార ఏవ చ |
చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్ || ౪౨ ||

ఇత్యుపనిషత్ ||

వివిదిషోః శ్రవణవిధిమాహ- విరజ్యేతి |
సార్వభౌమాద్యావిరిఞ్చిత్వప్రదకర్మ-ఫలాత్ సర్వభూతేభ్యో నివర్త్య
ప్రయోజనాదపి విరజ్య విరతిమేత్య సంన్యసేదిత్యర్థః సంన్యస్య శ్రవణం కుర్యాత్
ఇతి స్మృతేః | స్వాభిమతగురునికటే సంశయాదిపఞ్చదోషనివృత్త్యన్తం
సమాహితకరణగ్రామో భూత్వా సర్వవేదాన్తశ్రవణమేవ కుర్యాదిత్యర్థః

ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్ ఇతి వైయాసికసూత్రానురోధేన

అహం బ్రహ్మేతి వాక్యార్థబోధో యావద్ దృఢీభవేత్ ।
శమాదిసహితస్తావదభ్యసేచ్ఛ్రవణాదికమ్ ॥

ఇతి భగవత్పాదాచార్యోక్తేః । తతః కిమిత్యత్రాహ- దారాదిస్వదేహాన్తకలనాసు నిర్మమ ఇతి । యతః శ్రవణాదిజన్యజ్ఞానం కైవల్యప్రాపకమ్ అత ఏవ శ్రవణాది-ప్రతిబన్ధకకార్యం సంన్యస్య శాన్త్యాదిసహితో భూత్వా జ్ఞానఫలసిద్ధి-పర్యన్తం శ్రవణమేవ కుర్యాదిత్యాహ- సంసారేతి । కుటీచకాద్యాశ్రమత్రయ-ముత్సృజ్య పరమాశ్రమం పరమహంసాశ్రమమిత్యర్థః ॥ తతః అనుజ్ఞాప్యేతి ॥ కీదృశో భూత్వేత్యత్రాహ- विभ्रमकरस्त्रीसंलापादिविमुखो भवेदित्याह- माद्यतीति । यस्मादेवं तस्मात् । परमार्थदृष्टेः स्नानजपादिकर्तव्यता नास्तीत्याह- नेति । लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमित्यत्राह- संत्यजेदिति । चरस्थिरहिंसां न कुर्यादित्याह- कृमीति । चलं शून्यागारादि क्षयिष्णुत्वात् अचलं पर्वतादिः तस्य स्थिरत्वात् । यादृच्छिको भवेत् यदृच्छालाभसंतुष्टो भवेत् । न हि यथेच्छाचरणं भवितुमर्हति प्रवृत्तिनिवृत्तिसंकल्पासंभवात् । इत्युपनिषच्छब्दः षष्ठोपदेशसमाप्त्यर्थः ॥ २०-४२ ॥

इति षष्ठोपदेशः ॥

सप्तमोपदेशः

यति नियमाः

अथ यतेर्नियमः कथमिति पृष्टो नारदं पितामहः पुरस्कृत्योवाच।
विरक्तः सन् यो वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मांस्येकाकी चरेन्नैकत्र निवसेत्।

भिक्षुर्भयात् सारङ्गवदेकत्र न तिष्ठेत्। स्वगमनविरोधग्रहणं न कुर्यात्।
हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यात्। न वृक्षारोहणमपि। न देवोत्सव-
సర్వం త్యక్త్వా మధుకరవృత్త్యాహారమాహరన్ కృశో భూత్వా
మేదోవృద్ధిమకుర్వన్ ఆజ్యం రుధిరమివ త్యజేత్। ఏకత్రాన్నం పలలమివ
గన్ధలేపనమశుద్ధలేపనమివ క్షారమన్త్యజమివ వస్త్రముచ్ఛిష్టపాత్రమివ
అభ్యఙ్గం స్త్రీసఙ్గమివ మిత్రాహ్లాదనం మూత్రమివ స్పృహాం గోమాంసమివ
జ్ఞాతచరదేశం చణ్డాలవాటికామివ స్త్రియమహిమివ సువర్ణం కాలకూటమివ
సభాస్థలం శ్మశానస్థలమివ రాజధానీం కుమ్భీపాకమివ
శవపిణ్డవదేకత్రాన్నమ్। దేహాన్తరదర్శనం ప్రపఞ్చవృత్తిం పరిత్యజ్య
స్వదేశముత్సృజ్య జ్ఞాతచరదేశం విహాయ విస్మృతపదార్థపునఃప్రాప్తిహర్ష
ఇవ స్వమానన్దమనుస్మరన్ స్వశరీరాభిమానదేశవిస్మరణం కృత్వా
స్వశరీరం శవమివ హేయముపగమ్య కారాగృహవినిర్ముక్తచోరవత్
పుత్రాప్తబన్ధుభవ-స్థలం విహాయ దూరతో వసేత్। అయత్నేన ప్రాప్తమాహరన్
బ్రహ్మప్రణవధ్యానాను-సంధానపరో భూత్వా సర్వకర్మవినిర్ముక్తః
కామక్రోధలోభమోహమద-మాత్సర్యాదికం దగ్ధ్వా త్రిగుణాతీతః
షడూర్మిరహితః షడ్భావవికార-శూన్యః సత్యవాక్ శుచిః అద్రోహీ
గ్రామైకరాత్రమ్ పత్తనే పఞ్చరాత్రమ్ క్షేత్రే పఞ్చరాత్రమ్ తీర్థే పఞ్చరాత్రమ్
అనికేతః స్థిరమతిః నానృతవాదీ గిరికన్దరేషు వసేదేక ఏవ వా ద్వౌ వా చరేత్
గ్రామం త్రిభిః నగరం [ఉ ఉ ౧ : చతుః గ్రామమ్]
చతుర్భిర్నగరమిత్యేకశ్చరేద్భిక్షుః। చతుర్దశకరణానాం న తత్రావకాశం

దద్యాత్ । అవిచ్ఛిన్నజ్ఞానాద్వైరాగ్యసంపత్తిమనుభూయ మత్తో న కశ్చిన్నాన్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యాత్మన్యాలోచ్య సర్వతః స్వరూపమేవ పశ్యన్

జీవన్ముక్తిమవాప్య ప్రారబ్ధప్రతిభాసనాశపర్యన్తం చతుర్విధం స్వరూపం

జ్ఞాత్వా దేహపతనపర్యన్తం స్వరూపానుసంధానేన వసేత్ ॥ ౧ ॥

కుటీచకాదిచర్యా బహుధా శ్రుత్వాపి పునర్విశేషబుభుత్సయా నారదేన పృష్టః

పితామహః ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా పురోక్తమనుక్తం చ సర్వముపదిష్టవానిత్యాహ-

विरक्त इति। यदि कृतश्रवणादिसाधनस्तदनधिकारी वा अष्टौ मांस्येकाकी

ग्रामैकरात्रमित्युक्तरीत्या संचरेत्। चातुर्मास्ये तु एकत्र निवसेत् भिक्षुः भयात्

प्राणिबाधा स्यादिति भिया वर्षास्वेकत्र निवसेदित्यर्थः। चातुर्मास्यानन्तरं

सारङ्गवदेकत्र न तिष्ठेत् कदापि स्वगमनविरोध-ग्रहणमत्रैव

कतिचिदहानि वसत्विति प्रार्थनाङ्गीकारं न कुर्यात्। यदि दृढाङ्गः

गन्धलेपनमिति। ब्रह्मातिरिक्तधिया न देहान्तरदर्शनमिति। यत्र

स्वशरीराभिमानिनो वर्तन्ते तत्र स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणम्। षोडश-

స్వాతిరిక్త-సర్వకర్మనిర్ముక్తః యత్ర కుత్రాప్యనికేతః సంచారకాలే ఏక ఏవ

చరేత్ । చాతుర్మాస్యాదిప్రసక్తౌ గ్రామం ద్వౌ వా చరేత్ త్రిభిః చతుర్భిర్వా నగరం

చరేత్ విశ్వరూపయాత్రాచ్ఛలేన యతిరేక ఏవ చరేదిత్యర్థః । భిక్షుః

వాగాదిచతుర్దశకరణానాం స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమముత్సృజ్య । సర్వత ఇతి ।

విశ్వవిరాడోత్రాదిద్వితుర్యావికల్పాన్తం తద్గతహేయాంశాపాయసిద్ధమాత్రాది-

कुटीचकादीनां स्नानादिनियमेषु विशेषः

त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य बहूदकस्य द्विवारम् हंसस्यैकवारम्

परमहंसस्य मानसस्नानम् तुर्यातीतस्य भस्मस्नानम् अवधूतस्य

वायव्यस्नानम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रं
हंसस्य भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रम्
अवधूतस्य न किंचित् तुरीयातीतावधूतयोः ॥ ३ ॥

ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य ऋतुद्वयक्षौरं बहूदकस्य न क्षौरं हंसस्य
परमहंसस्य न च [उ १ : च न] क्षौरम् अस्ति चेदयनक्षौरं
तुरीयातीतावधूतयोर्न क्षौरम् ॥ ४ ॥

कुटीचकस्यैकान्नम् माधूकरं बहूदकस्य हंसपरमहंसयोः करपात्रम्
तुरीयातीतस्य गोमुखम् अवधूतस्याजगरवृत्तिः ॥ ५ ॥

शाटीद्वयं कुटीचकस्य बहूदकस्यैकशाटी हंसस्य खण्डम् दिगम्बरं
परमहंसस्यैककोउपीनं वा तुरीयातीतावधूतयोर्जातरूपधरत्वम् ।
हंसपरमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् ॥ ६ ॥

कुटीचकबहूदकयोर्देवार्चनम् हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनम्
तुरीयातीतावधूतयोः सोऽहंभावना ॥ ७ ॥

कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारः हंसपरमहंसयोर्ध्यानाधि-
నాన్యస్యోపదేశాధికారః ॥ ౮ ॥

కుటీచకబహూదకయోర్మానుషప్రణవః హంసపరమహంసయోరాన్తరప్రణవః
తుర్యాతీతావధూతయోర్బ్రహ్మప్రణవః ॥ ౯ ॥

కుటీచకబహూదకయోః శ్రవణమ్ హంసపరమహంసయోర్మననమ్ తురీయాతీతావ-

एवं मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरन् जीवन्मुक्तो
वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्येद्यतिः। इत्युपनिषत्॥ ११॥

कुटीचकादेः स्नानपुण्ड्रक्षौराशनवस्त्रदेवार्चनमन्त्रप्रणवादिवैचित्र्य-
పుణ్డ్రమస్తి తయోః పరేచ్ఛాచరణత్వాత్। పరమహంసస్య న చ క్షౌరమ్।
వక్ష్యమాణసమష్టి-బాహ్యప్రణవస్య చతుర్మాత్రతయా మానుషప్రణవత్వాత్
హంసపరమహంసయోరాన్తరప్రణవః వక్ష్యమాణాష్టమాత్రాత్మకోఽన్తః-
षोडशमात्रात्मक-तया तुर्यतुर्यगोचरत्वात्। संसारतारकं
ब्रह्मप्रणवाभिधानं तारकमनुस्मरन्।
कुटीचकादिस्वधर्मानुष्ठानपूर्वकं मोक्षोपायमन्विष्येत्। न हि तैः
परमहंसादिधर्मोऽनुष्ठेय इत्यत्र स्मृतिः- श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः
परधर्मात् स्वनुष्ठितात् इति। इत्युपनिषच्छब्दः सप्तमोपदेशसमाप्त्यर्थः॥
२-११॥

इति सप्तमोपदेशः॥

अष्टमोपदेशः

तारकस्वरूपजिज्ञासा

अथ हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ। संसारतारकं
प्रसन्नो ब्रूहीति। तथेति परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे। ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टि-

సృష్టి-ప్రణవశ్చాన్తర్బహిశ్చోభయాత్మకత్వాత్ త్రివిధః।
బ్రహ్మప్రణవో ఽన్తఃప్రణవో వ్యావహారికప్రణవః।

బాహ్యప్రణవ ఆర్షప్రణవః। ఉభయాత్మకో విరాట్ప్రణవః। సంహారప్రణవో
బ్రహ్మప్రణవో ఽర్ధమాత్రాప్రణవః॥ ౧॥

ఏవం పితామహాత్ పరమముపదేశం లబ్ధ్వా అథ తారకయాథాత్మ్యబుభుత్సయా
నారదేన యత్ పృష్టం తదఙ్గీకృత్య పరమేష్ఠీ ప్రశ్నోత్తరమాహేత్యాహ-
అథేతి। పరమేష్ఠీ వక్తుముపచక్రమే। కిం తత్? ఓమితి బ్రహ్మేతి
వ్యష్టిసమష్టిభావగత-ప్రణవావయవాకారస్థూలాంశాదిప్రకారేణ సహ
తద్వ్యష్ట్యాద్యధ్యక్ష-
ब्रह्मप्रणवार्थं ब्रह्मेति विद्धीति शेषः। तत्र का व्यष्टिः? का
समष्टिः? इत्यत्र व्यष्टिसमष्ट्यात्मको हि ब्रह्मप्रणवः स्वाङ्गदृष्ट्या
त्रिधा भिद्यते। तत् कथमित्यत्र संसारसृष्ट्यन्तबाह्यादिभेदात्। कोऽयं
सृष्टिप्रणवादि-रित्यत्र
अर्धमात्राकारोकारोपसर्जनमकारमात्राप्रधानोऽयं संहारप्रणव
रुद्राधिष्ठितो ब्रह्मविष्णुरुद्राधिष्ठितो वा भवति

त्रिमात्राकलनोपेतसंहारप्रणवासनाः।
ब्रह्मविष्ण्वीश्वरा विश्वसर्गस्थित्यन्तहेतवः।
भवेयुर्यत एवायं संहारप्रणवो भवेत्॥

इति संहारप्रणवोक्तेः। उकाराद्युपसर्जनाकारप्रधानोऽयं सृष्टिप्रणवः।
तदधिष्ठाता चतुराननः

एकमात्रात्मकं तारमुपादाय चतुर्मुखः।
यतः ससर्ज सकलं सृष्टितार अतो भवेत्॥

इति सृष्टिप्रणवोक्तेः। अन्तर्बाह्यप्रणवस्वरूपं पश्चात् वक्ष्यते। संहार-
త్రైవిధ్యముపపద్యతే। తత్ కథమ్? మాత్రాత్రయప్రధానోఽయం సంహారప్రణవః
ఏకమాత్రాప్రధానోఽయం సృష్టిప్రణవః అష్టమాత్రాత్మకోఽన్తఃప్రణవః
చతుర్మాత్రాత్మకో బాహ్యప్రణవశ్చ మిలిత్వా షోడశమాత్రాత్మకో బ్రహ్మప్రణవో
భవతీత్యర్థః। కిమేతావానేవ బ్రహ్మప్రణవవిభాగః నాతః పరమస్తీత్యా-
इत्याह- अन्तरिति। एक

एव ब्रह्मप्रणवो बहुधा भिद्यत इत्यत्र- पञ्चाशद्वर्णगर्भिताकार-
స్వరోష్మభిర్వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానారుపా భవతి ఇతి శ్రుతేః।
దుర్గాదిపఞ్చబ్రహ్మన్తాధిష్ఠితో వైఖరీప్రపఞ్చకలనాహేతుర్వ్యావహారిక-

एकमात्रात्मकस्तारः पञ्चाशद्वर्णभूषितः।
वैखरी कलनाहेतुर्व्यावहारिक ईरितः॥

दुर्गादिशक्तित्रितयं कर्मेच्छादित्रिशक्तिकम्।
वस्वादित्यरुद्रजातं नवब्रह्माधिदैवतम्।
तथा पञ्चब्रह्मदैवं तद्वाच्यार्थ इतीरितः॥

इति व्यावहारिकप्रणवोक्तेः। समष्टिबाह्यो व्यष्टिप्रणवश्चतुर्मात्रात्मको
बाह्यप्रणव उच्यते। स विश्वाधिष्ठितो भवतीत्यत्र-

व्यष्टेः समष्टिबाह्यत्वात् तूलातुर्यांशयोगतः ।
बाह्यप्रणव आम्नातो विश्वाद्या वाच्यतां गताः ॥

इति बाह्यप्रणवोक्तेः । अकारोकारमकारबिन्दुनादकलाकलातीतत्वेन ऋषि-

సప్తమాత్రాత్మకః పఞ్చబ్రహ్మాన్తర్యామ్యధిష్ఠితః ।
ఋషిమణ్డలసేవ్యత్వాదార్షప్రణవ ఉచ్యతే ॥

ఇత్యార్షప్రణవోక్తేః । అకారోకారోభయాత్మకస్థితిప్రణవో బ్రహ్మావిష్ణ్వధిష్ఠితో భవతీత్యత్ర-

యతో విష్ణుర్ద్విమాత్రాధ్యతారోపాదానతోఽన్వహమ్ ।
రరక్ష విశ్వమఖిలం స్థితితార అతో భవేత్ ॥

ఇతి స్థితిప్రణవోక్తేః । సమష్ట్యకారాదిమాత్రాచతుష్టయాత్మకో విరాట్ప్రణవః విరాడాదిభిరధిష్ఠితో భవతీత్యత్ర-

చతుఃసమష్టిమాత్రాయుగ్విరాట్ప్రణవ ఉచ్యతే ।
విరాడాదిర్భవేద్వాచ్యం తల్లక్ష్యం పరమాక్షరమ్ ॥

ఇతి విరాట్ప్రణవోక్తేః । పూర్వస్మిన్ పర్యాయే సంహారప్రణవో వ్యాఖ్యాతః । బ్రహ్మప్రణవస్తు పశ్చాత్ వక్ష్యతే । స్థూలాదిమాత్రాచతుష్టయాత్మకోఽర్ధ-
ओंकार एव चतूरूपो ह्ययमोंकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरोत्र-

అన్తఃప్రణవాదీనాం స్వరూపకథనమ్

ఓమితి బ్రహ్మ | ఓమిత్యేకాక్షరమన్తఃప్రణవం విద్ధి | స చాష్టధా భిద్యతే-
అకారోకారమకారార్ధమాత్రానాదబిన్దుకలాః శక్తిశ్చేతి | తన్న చత్వారః |
అకారశ్చాయుతావయవాన్వితః ఉకారః సహస్రావయవాన్వితః మకారః
శతావయవోపేతః అర్ధమాత్రాప్రణవోఽనన్తావయవాకారః | సగుణో విరాట్ప్రణవః
సంహారో నిర్గుణప్రణవః ఉభయాత్మకోత్పత్తిప్రణవః [ఉ ఉ ౧ ఉభయాత్మకో
విరాట్ప్రణవః] | యథా ప్లుతో విరాట్ | ప్లుతప్లుతః సంహారః || ౨ ||

తతః అన్తఃప్రణవార్థమాహ- ఓమితి | ఓమితి బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యాతమ్ |
అష్టమాత్రాత్మ-కోఽన్తఃప్రణవః పఞ్చబ్రహ్మవిరాట్సూత్రేశ్వరాధిష్ఠితో
భవతీత్యత్ర-

అకారాద్యష్టమాత్రాయుగన్తఃప్రణవ ఉచ్యతే |
పఞ్చబ్రహ్మవిరాట్సూత్రబీజేడ్వాచ్యార్థః ఉచ్యతే ||

ఇత్యన్తఃప్రణవోక్తేః | కేవలం ప్రధానతః చతుర్మాత్రాత్మకోఽయం ప్రణవ ఇతి
యదుక్తమ్ తన్న చత్వారః కేవలచతుర్మాత్రాత్మక ఏవ న భవతి కింతు తదవయవా-
अ-भेदवैशिष्ट्यमाह- अकार इति | अर्धमात्राप्रणवस्य

सृष्ट्यादिप्रणववदन्तावयवाभावतो निरवयवत्वाद-
సగుణనిర్గుణత్వం వస్తుతః నిష్ప్రతియోగికనిర్గుణత్వం చాహ- సగుణ ఇతి |
సగుణో విరాట్ప్రణవః సర్వారోపాధికరణబ్రహ్మప్రతీకత్వాత్ | సంహారో
నిర్గుణప్రణవః స్వాతిరిక్తసర్వాపవాదాధికరణబ్రహ్మలమ్బనకత్వాత్ | కించ
ఉభయాత్మకోత్పత్తిప్రణవః | సగుణనిర్గుణవిరాట్సాక్షియోగతః ఉభయాత్మకోఽయ-

स्वाङ्गस्वङ्ग-दृष्टिभ्यां सविशेषनिर्विशेषस्वरूपत्वेन

स्वातिरिक्तप्रपञ्चोत्पत्त्यादि-हेतुत्वात् तद्वाचकस्योत्पत्तिप्रणवत्वं युज्यत

इत्यर्थः। सप्रतियोगिकनिर्गुण-प्रणवं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकतया

निष्प्रतियोगिकनिर्गुणतदुपाय-षोडशमात्राप्रपञ्चनपूर्वकं

ब्रह्मप्रणवस्वरूपमाह- यथेति। प्लुतप्लुतशब्देन

चतुर्थमात्रार्धमात्रोच्यते। तदसङ्गचिद्धातुरकारादि-

తథా ప్లుతప్లుతః అర్ధమాత్రార్ధమాత్రాత్మకః స్వయం షోడశసంఖ్యా-

विराट्प्रणवस्य षोडशमात्रात्मकत्वम्

विराट्प्रणवः षोडशमात्रात्मकः षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः।

षोडशमात्रात्मकत्वं कथमिति। उच्यते- अकारः प्रथमः उकारो द्वितीयः

मकारस्तृतीयः अर्धमात्रश्चतुर्थः बिन्दुः पञ्चमी नादः षष्ठी कला

सप्तमी कलातीताष्टमी शान्तिर्नवमी शान्त्यतीता दशमी उन्मन्येकादशी

मनोन्मनी द्वादशी पुरी त्रयोदशी मध्यमा चतुर्दशी पश्यन्ती पञ्चदशी

परा षोडशी। पुनश्चतुःषष्टिमात्रः

प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टा-

బ్రహ్మప్రణవః ॥ 3 ॥

స్వాతిరిక్తాకారస్థూలాద్యంశప్రభవజాగ్రజ్జాగ్రదాదిచతుష్పఞ్చదశకలనా-

यत्रोपलभ्यते सोऽयं वीराट्प्रणवो ब्रह्मप्रणव इत्यर्थः। कथं पुनस्तस्य

विराट्प्रणवस्य ब्रह्मप्रणवत्वम्? षोडशमात्रात्मकत्वात्। कास्ता मात्रा

इत्यत आह- सोडशमात्रात्मक इति।

वराहोपनिषदुक्तज्ञानकर्मप्राणशब्दा-

-तन्मात्रमहत्तत्त्वाव्यक्ताख्यानि षट्त्रिंशत्तत्त्वान्यतीत्यापह्नवीकृत्य

निष्प्रतियोगिकतया वर्तते अवशिष्यत इति षट्त्रिंशत्तत्त्वातीत इत्यर्थः।

शिष्टमुक्तार्थम्। षोडशमात्रास्वरूपं विशदीकरोति- अकार इति।

षोडश-मात्रात्मको ब्रह्मप्रणवः। तत्र

पञ्चदशमात्रातदध्यक्षविश्व-

బ్రహ్మప్రణవ-తద్దీపికాది కృత్స్నం ప్రమాణమ్। న కేవలమిదం మానం

కింతు నృసింహతాపినీ-పరమహంసపరివ్రాజకాద్యుపనిషదోఽపీత్యర్థః।

ఏకస్యైవ బ్రహ్మప్రణవస్య ప్రకృతిపురుషావయవయోగతో బహుత్వం స్వేన

రూపేణైకత్వం చాహ- పునరితి। పురా బ్రహ్మప్రణవావయవాకారాదేః

అయుతాద్యవయవవైశిష్ట్యముక్తమ్। పునరపి స్వాతిరిక్తత్వేన। ప్రకృతత్వాత్

ప్రకృతిః। తస్యాశ్చతుఃషష్టిమాత్రావైశిష్ట్యం కథమిత్యత్ర

వ్యష్ట్యకారస్థూలాకారాది పఞ్చదశ తథా సమష్టిస్థూలా-కారాది

పఞ్చదశ। విశిష్టం త్రింశత్। తథా వ్యష్టిసమష్టిజాగ్రజ్జాగ్రదాది-

प्राकृतविभागश्चतुःषष्टिः। तथा स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं

नवप्रजापत्याद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचैतन्यात्मना पूरयतीति पुरुषः। तस्य

चतुःषष्टिपादमात्रत्वं कथमित्यत्र प्रजापतयो नव पञ्चीकृत्य

निर्वाहकाः पञ्च ब्राह्माणः वसुरुद्रादित्या अन्तर्यामिकूटस्थाः पञ्च

विश्वविश्वादयः पञ्चदश विराड्विराडादि पञ्चदश ओत्रोत्रादि पञ्चदश

आहत्य चतुःषष्टिः। एवं निर्विशेषचिद्धातुरेव चतुःषष्टिमात्रापादवत्

प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्य स्वयं वस्तुमात्रदृष्ट्या

प्राकृतपौरुष-

సగుణత్వముపైతి। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా ప్రాకృతపౌరుషభేదకలనాపవాదాధి- निर्गुणत्वं चोपैति। अत एकोऽपि ब्रह्मप्रणवः स्वाज्ञादिदृष्ट्या सगुणत्वं

निर्गुणत्वं चावाप॥ ३॥

परब्रह्मानुसंधानम्

सर्वाधारः परं ज्योतिरेष सर्वेश्वरो विदुः।
सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः॥ ४॥

सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयः शिवः।
सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सकलोपनिषन्मयः॥ ५॥

भूतभव्यभविष्यद्यत् त्रिकालोदितमव्ययम्।
तदप्योंकारमेवाद्यं विद्धि मोक्षप्रदायकम्॥ ६॥

तदेवात्मानमित्येतद् ब्रह्मशब्देन वर्णितम्।
तदेकमजरममृतमनुभूय तथोमिति॥ ७॥

सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति।
त्रिशरीरं स्वमात्मानं परं ब्रह्म विनिश्चिनु॥ ८॥

परं ब्रह्मानुसंदध्याद्विश्वादीनां क्रमक्रमात्।

अत एवायं सर्वारोपापवादाधिकरणतया सर्वाधारः। जडाधारतया जडत्वं स्यादित्यत आह- परं ज्योतिरिति। स्वस्य जडप्रपञ्चातिरिक्तत्वेनाजड-स्वरूपत्वात्। वस्तुतोऽयमेष सर्वेश्वरः स्वातिरिक्तसर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रति-योगिकब्रह्ममात्रतयावस्थित ईश्वरत्वादिति तमात्मानं परमार्थदृष्टयः स्वावशेषधिया विदुः

जानन्तीत्यर्थः। ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभिहितः तं मन्त्रग्रामोऽप्यनुवदति- सर्वेत्यादि। सर्वदेवमयः सर्वदेवतास्वरूपत्वात्। सर्वप्रपञ्चारोपाधार ईश्वरो यतो निष्पन्नः सोऽयं प्रपञ्चाधारगर्भितः। सर्वाक्षरमयः पञ्चाशद्वर्णार्थ-रूपत्वात्। कालः कलयितृत्वात् सर्वस्य कालयितृत्वाद्वा।

सर्वागममयः आगमशास्त्रार्थरूपत्वात्। शिवः स्वातिरिक्ताशिवग्रासत्वात्। किंच- सर्वेति।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि॥ ओमित्येतत्

इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वश्रुतिभिरोमिति यदुक्तं तत् ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्य-स्वमात्रमित्येवायमात्मा मृग्यः अन्वेष्टव्यः इतरथा मृगयितुमशक्यत्वात्। ईशादिसकलोपनिषन्मयः सर्वोपनिषन्मुख्यार्थत्वात्। यः कालत्रयावच्छिन्नः तदतीतोऽपि तमेव मोक्षसाधनं विद्धीत्याह- भूतेति। श्रीनृसिंहोत्तरतापिन्यां ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् इत्यादि स आत्मा स विज्ञेयः इत्यन्तं यथाव्याख्यातमत्रापि द्रष्टव्यम्। अयमात्मा ब्रह्मेत्यंशं विवृणोति- तदेवेति। तदेकमजरममृतमोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति तं वा एतमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसंदध्यात् इति श्रुत्यंशमनु-करोतीत्याह- तदेकमिति॥ ४-

విశ్వాదీనాం చాతుర్విధ్యమ్

స్థూలత్వాత్ స్థూలభుక్ చాత్ర సూక్ష్మత్వాత్ సూక్ష్మభుక్ పరమ్ ॥ ౯ ॥

ఏకత్వానన్దభోగాచ్చ సోఽయమాత్మా చతుర్విధః ।
చతుష్పాజ్జాగరితస్థానః స్థూలప్రజ్ఞో హి విశ్వభుక్ ॥ ౧౦ ॥

ఏకోనవింశతిముఖః సాష్టాఙ్గః సర్వగః ప్రభుః ।
స్థూలభుక్ చతురాత్మాథ విశ్వో వైశ్వానరః పుమాన్ ॥ ౧౧ ॥

విశ్వజిత్ ప్రథమః పాదః స్వప్నస్థానగతః ప్రభుః ।
సూక్ష్మప్రజ్ఞః స్వతోఽష్టాఙ్గ ఏకో నాన్యః పరంతప । ౧౨ ॥

సూక్ష్మభుక్ చతురాత్మాథ తైజసో భూతరాడయమ్ ।
హిరణ్యగర్భః స్థూలోఽన్తర్ద్వితీయః పాద ఉచ్యతే ॥ ౧౩ ॥

కామం కామయతే యావద్యత్ర సుప్తో న కంచన ।
స్వప్నం పశ్యతి నైవాత్ర తత్ సుషుప్తమపి స్ఫుటమ్ ॥ ౧౪ ॥

ఏకీభూతః సుషుప్తస్థః ప్రజ్ఞానధనవాన్ సుఖీ ।
నిత్యానన్దమయోఽప్యాత్మా సర్వజీవాన్తరస్థితః ॥ ౧౫ ॥

తథాప్యానన్దభుక్ చేతోముఖః సర్వగతోఽవ్యయః ।
చతురాత్మేశ్వరః ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదసంజ్ఞితః ॥ ౧౬ ॥

ఏష సర్వేశ్వరశ్చైష సర్వజ్ఞః సూక్ష్మభావనః ।

ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిః సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ ॥ ౧౭ ॥

భూతానాం త్రయమప్యేతత్ సర్వోపరమబాధకమ్ ।
తత్ సుషుప్తం హి తత్ స్వప్నం మాయామాత్రం ప్రకీర్తితమ్ ॥ ౧౮ ॥

తత్ కథం విశ్వాదీనాం చాతుర్విధ్యమిత్యత్ర- స్థూలత్వాదితి । త్రయమప్యేతత్ సుషుప్తమ్ ఇతి సమానశ్రుతితః జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయస్యాపి సుషుప్తత్వం సర్వోపరమణాధికరణజ్ఞానబాధకం జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయేఽపి తత్త్వాగ్రహణలక్షణస్వాపస్య తుల్యత్వాదిత్యర్థః । స్వప్నం మాయామాత్రమ్ ఇత్యత్ర జాగ్రత్స్వప్నావన్యథాగ్రహణలక్షణావిత్యర్థః ॥ ౯-౧౮ ॥

తుర్యావస్థాయాః చాతుర్విధ్యమ్

చతుర్థశ్చతురాత్మాపి సచ్చిదేకరసో హ్యయమ్ ।
తురీయావసితత్వాచ్చ ఏకైకత్వానుసారతః ॥ ౧౯ ॥

ఓత్రనుజ్ఞాత్రనుజ్ఞానవికల్పజ్ఞానసాధనమ్ ।
వికల్పత్రయమత్రాపి సుషుప్తం స్వప్నమాన్తరమ్ ।
మాయామాత్రం విదిత్వైవం సచ్చిదేకరసో హ్యథ ॥ ౨౦ ॥

జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయస్య చాతుర్విధ్యముక్త్వా తుర్యావస్థాయా అపి చాతుర్విధ్య- एकैकत्वानुसारत इति । सर्वत्र तुर्यानुस्यूतिसाधनं किमित्यत्र- ओत्रित्यादि । अत्रापि ओत्रादित्रयमपि सुषुप्तमेव विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पवदात्मावरणभेदप्रतीत्य-

వేదనోత్తరక్షణం స్వయమేవ సచ్చిదేకరసో హ్యవశిష్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧౯-౨౦ ॥

తుర్యతురీయో బ్రహ్మప్రణవః

విభక్తో హ్యయమాదేశో న స్థూలప్రజ్ఞమన్వహమ్ ।
న సూక్ష్మప్రజ్ఞమత్యన్తం న ప్రజ్ఞం న క్వచిన్మునే ॥ ౨౧ ॥

నైవాప్రజ్ఞం నోభయతఃప్రజ్ఞం న ప్రజ్ఞమాన్తరమ్ ।
నాప్రజ్ఞమపి న ప్రజ్ఞాఘనం చాదృష్టమేవ చ ॥ ౨౨ ॥

తదలక్షణమగ్రాహ్యం యదవ్యవహార్యమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమేకాత్మప్రత్యయ-
ब्रह्मप्रणवः । स विज्ञेयो नापरस्तुरीयः । सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणा-
విరాజతే పరబ్రహ్మత్వాత్ । ఇత్యుపనిషత్ ॥ ౨౩ ॥

యుగపత్ తుర్యతుర్యయాథాత్మ్యజ్ఞవికల్పితతుర్యతుర్యప్రవిభక్తస్థూలాకారాది-
प्रपञ्चयति- विभक्त इत्यादिना । स आत्मा स विज्ञेयः इत्यन्तं
नृसिंहोत्तर-तापिनीविवरणेन व्याख्यातं भवतीति मन्तव्यम् ।
प्रकृतब्रह्मप्रणवमुप-संहरति- स इति । अस्मिन्नुपदेशे
यस्तुर्यतुरीयोऽभिहितः स ब्रह्मप्रणवः । स एव स्वमात्रमिति विज्ञेयः
तुर्यतुर्यापेक्षया । नापरस्तुरीयः तुर्यतुर्याधिका-दर्शनात् । तुर्यतुर्य एव
स्वज्ञदृष्ट्या मुमुक्षूणामाधारः तत्प्राप्यत्वात् सर्वप्रकाशकभानुवत् ।

स्वयंज्योतिः सूर्यादिज्योतिषामपि ज्योतिष्ट्वात् । वस्तुतो भास्यभासककलना-
స్వాజ్ఞాదిదృష్టిమోహే సత్యసతి స్వమాత్రతయా విరాజతే । కుతః? పరబ్రహ్మత్వాత్

। స్వావశేషతయా స్థితిర్యుజ్యత ఇత్యర్థః । అష్టమోపదేశసమాప్త్యర్థోఽయమ్
ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః ॥ ౨౧-౨౩ ॥

ఇత్యష్టమోపదేశః ॥

నవమోపదేశః

బ్రహ్మస్వరూపవర్ణనమ్

అథ బ్రహ్మస్వరూపం కథమితి నారదః పప్రచ్ఛ । తం హోవాచ పితామహః కిం
బ్రహ్మస్వరూపమితి । అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి యే విదుస్తే పశవో న స్వభావపశవః
। తమేవం జ్ఞాత్వా విద్వాన్ మృత్యుముఖాత్ ప్రముచ్యతే । నాన్యః పన్థా
విద్యతేఽయనాయ ॥ ౧ ॥

కాలః స్వభావో నియతిర్యదృచ్ఛా భూతాని యోనిః పురుష ఇతి చిన్త్యమ్ ।
సంయోగ ఏషాం న త్వాత్మభావాదాత్మా హ్యనీశః సుఖదుఃఖహేతోః ॥ ౨ ॥

తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యన్ దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామ్ ।
యః కరణాని నిఖిలాని తాని కాలాత్మయుక్తాన్యధితిష్ఠత్యేకః ॥ ౩ ॥

తమేకస్మిన్ త్రివృతం షోడశాన్తం శతార్ధారం వింశతిప్రత్యరాభిః ।
అష్టకైః షడ్భిర్విశ్వరూపైకపాశం త్రిమార్గభేదం ద్వినిమిత్తైకమోహమ్ ॥ ౪ ॥

పఞ్చస్రోతోఽమ్బుం పఞ్చయోన్యుగ్రవక్త్రాం పఞ్చప్రాణోర్మిం
పఞ్చబుద్ధ్యాదిమూలామ్ ।

పఞ్చావర్తాం పఞ్చదుఃఖౌఘవేగాం పఞ్చాశద్భేదాం
పఞ్చపర్వామధీమః || ౫ ||

సర్వాజీవే సర్వసంస్థే బృహన్తే తస్మిన్ హంసో భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రే |
పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తత స్తేనామృతత్వమేతి || ౬ ||

ఉద్గీతమేతత్పరమ్ తు బ్రహ్మ తస్మింస్త్రయం స్వప్రతిష్ఠాక్షరం చ |
అత్రాన్తరం వేదవిదో విదిత్వా లీనాః పరే బ్రహ్మణి తత్పరాయణాః || ౭ ||

సంయుక్తమేతత్ క్షరమక్షరం చ వ్యక్తావ్యక్తం భరతే విశ్వమీశః |
అనీశశ్చాత్మా బుధ్యతే భోక్తృభావాజ్జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః || ౮ ||

జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావజా హ్యేకా భోక్తృభోగార్థయుక్తా |
అనన్తశ్చాత్మా విశ్వరూపో హ్యకర్తా త్రయం యదా విన్దతే బ్రహ్మమేతత్ || ౯ ||

క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః |
తదభిధ్యానాద్యోజనాత్తత్త్వభావాద్ భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః || ౧౦ ||

జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః క్షీణైః క్లేశైర్జన్మమృత్యుప్రహాణిః |
తస్యాభిధ్యానాత్తృతీయం దేహభేదే విశ్వైశ్వర్యం కేవల ఆప్తకామః || ౧౧ ||

ఏతజ్జ్ఞేయం నిత్యమేవాత్మసంస్థం నాతః పరం వేదితవ్యం హి కించిత్ |
భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్ || ౧౨ ||

ఆత్మవిద్యాతపోమూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్ పరమ్ || ౧౩ ||

పితామహేన బ్రహ్మయాథాత్మ్యముక్తమపి పునర్నైమిశారణ్యవాసిమునిమణ్డల-
यदि त्वं परोक्षं मन्यसे तदा अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति स्वभेदेन ये विदुस्ते
पशवः स्वस्वामिबध्यमानपशव इव स्वाज्ञानदृढपाशबद्धत्वात् ।ते
स्वभावत एव पशव इत्यत आह- न स्वभावपशव इति। तेषां स्वभावस्य
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात्। यः सदा निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते तमेवं
स्वमात्रमिति ज्ञात्वा विद्वान् मृत्युमुखात् प्रमुच्यते। स विद्वान्
वेदनसमकालं स्वातिरिक्तास्तित्वमेव मृत्युः तन्मुखतः स्वाज्ञानात् मुच्यते
स्वयं स्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः। स्वाज्ञानप्रभवस्वातिरिक्त-

విద్యతేఽయనాయేతి। ఏవం నారదేన సాకం విధిముఖతః శ్రుతవేదాన్తా
నైమిశారణ్యవాసినో మునయో మిలిత్వా కాలాదిసాంఖ్యాన్తమతాన్యుపన్యస్యాథ
పూర్వపక్షత్వేన నిరస్య యత్ పరమార్థతత్త్వం తదేవ స్వమాత్రం నాతోఽతిరిక్త-
श्वेताश्वतरमन्त्रो-पनिषदि कालः स्वभावः इत्यारभ्य तद्ब्रह्मोपनिषत्
परम् इत्यन्तं पदशो व्याख्यातमित्यत्रोपरतमिति मन्तव्यम्। एवं
नैमिशारण्यवासिनः परमेष्ठिमुखतः नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् इति
स्वातिरिक्तसर्वा-पह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विदित्वा
वेदनसमकालं कृतकृत्याः सन्तः तन्मात्रमवाशिष्यन्त इत्यर्थः॥ १-

శాస్త్రవేదనఫలమ్

య ఏవం విదిత్వా స్వరూపమేవానుచిన్తయన్ తత్ర కో మోహః కః శోక
ఏకత్వమనుపశ్యతః। తస్మాద్విరాడ్ భూతం భవ్యం భవిష్యద్భవత్యనశ్వర-

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्॥ १५॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥ १६॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥ १७॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम्।
परात् परं परमं वेदितव्यं सर्वावसानेऽन्तकृद्वेदितव्यम्॥ १८॥

कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम्।
अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम्॥ १९॥

स्वेनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानम्।
पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृतस्वावयवैरसंवृतम्।
परात् परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम्॥ २०॥

यः कोऽप्येतच्छास्त्रं यथावद्वेद सोऽपि कृतकृत्यो भवतीत्याह- य एवमिति। य एवं मौनिपटलवत् गुरुमुखात् ससंन्यासज्ञानैकगम्यं ब्रह्म स्वमात्रमिति विदित्वा ततस्तत्स्वरूपमेव स्वात्मेत्यभेदं पश्यति तस्य तत्र स्वरूपे स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति को मोहः? तदपाये कः शोकः? ब्रह्ममात्रावगतेः शोकमोहापह्नवपूर्वकत्वात्। यस्मादेवं स्वातिरिक्ता-

పరమాత్మైవ స్వాజ్ఞదృష్ట్యా యద్భూతాదికాలపరిచ్ఛేద్యం తత్ స్వజ్ఞదృష్ట్యా స్వరూపమేవ భవతీత్యాహ- భూతం భవ్యమితి। వస్తుతః సన్మాత్రాతిరిక్తాసద-భావాఅత్ పశ్యతేహాపి సన్మాత్రమసదన్యత్ ఇతి శ్రుతేః। ఏవమాత్మానం పశ్యతో వీతశోకత్వమాత్మనః కరణగ్రామాభావేఽపి కరణగ్రామప్రవృత్తినిమిత్తత్వం చాహ- అణోరితి। మన్త్రద్వయమపి శ్వేతాశ్వతరే వ్యాఖ్యాతమ్। కథం పునః ఆత్మజ్ఞానాత్ శోకాత్యయః? దేహావచ్ఛిన్నాత్మనః శోకదర్శనాదిత్యత ఆహ- అశరీరమితి। శోకనిమిత్తశరీరత్రయవైరల్యాత్। శరీరత్రయాపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మ-

विष्णवात्मना धातारं पोषकम्। ईश्वरात्मना अचिन्त्या अघटितघटना-

సర్వాగమాన్తార్థః। బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం న కించిదస్తి బ్రహ్మమాత్రమసన్న హి ఇతి పరమసిద్ధాన్త ఏవ విశేషార్థః। తన్మాత్రతయా వేద్యం స్వాత్మానం యే జానన్తి తైర్బ్రహ్మవిద్భిః యత్ పరాదక్షరాదపి పరం తదేవ పరమం బ్రహ్మ సర్వావసానే స్వాతిరిక్తసర్వాపహ్నవే సతి స్వమాత్రమితి సకృదేవ వేదితవ్యమ్। వేదనవృత్తేరప్యుపరమాత్ యద్యేవం వేదితుమశక్తస్తదా కవిమిత్యావిశేషణవిశిష్టమీశ్వరం వా చిరముపాస్య తత్ప్రసాదలబ్ధబ్రహ్మజ్ఞానేన నిర్విశేషం బ్రహ్మైవైతీత్యాహ- కవిమితి। కవిం సర్వజ్ఞత్వాత్। పురాణం చిరన్తనత్వాత్। అనాదిమధ్యాన్తం స్వస్య జన్మ-

స్థితిలయాభావాత్। శివాచ్యుతామ్భోరుహగర్భా హరహరివిరిఞ్చితరవః తేషాం ప్రరోహగిరిత్వాత్। కించ- స్వేనేతి। స్వేనాన్తర్యామ్యాదిభావమాపన్నేనాయం ప్రపఞ్చో వ్యాప్త ఇతి వక్తవ్యే ఇదం ప్రపఞ్చమ్ ఇతి విభక్తిలిఙ్గవ్యత్యయః। పఞ్చాత్మకమిత్యాదిప్రపఞ్చవిశేషణమ్। తద్వ్యాప్త్యా తత్సంవృతత్వం స్యాదితి శఙ్కాయామ్ అసంవృతమితి విశేషణమ్। అసంవృతత్వే హేతుః। పరాత్ పరమ్ ఇతి మహదవ్యక్తాదేరపి వ్యాపకత్వేన మహత్త్వాత్। వస్తుతః శివం

స్వాతిరిక్తాశివాపహ్నవాత్ | సిద్ధం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మానం జానీయాత్ ఇత్యర్థః ॥ ౧౪-

ब्रह्मप्राप्तिः तद्धेतुश्च

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः |
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं
नोभयतःप्रज्ञमग्राह्यमव्यवहार्यं स्वान्तःस्थितः स्वयमेवेति य एवं
वेद स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान् पितामहः ॥ २२ ॥

एवं ज्ञानी दुश्चरितादिवृत्तिमानपि ब्रह्माप्नुयादित्यत आह- नेति |
दुश्चरितादिवृत्तिमतो ज्ञानानुदयात् | यदि स्यात् प्रमादतस्तदाभासज्ञानं
भवेत् | न ह्याभासज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुर्भवति | यस्मादेवं तस्मात्
दुश्चरितादिवृत्त्यसंभवनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रप्रज्ञानेन
तद्भावापन्नो भवतीत्यर्थः | स्वान्तर्बाह्यविजृम्भितस्थूलसूक्ष्म-

పరివ్రాజకస్థితిః

స్వస్వరూపజ్ఞః పరివ్రాట్ | పరివ్రాడేకాకీ చరతి | భయత్రస్తసారఙ్గవత్ తిష్ఠతి |
గమనవిరోధం న కరోతి | స్వశరీరవ్యతిరిక్తం సర్వం త్యక్త్వా

షట్పదవృత్త్యా స్థిత్వా స్వరూపానుసంధానం కుర్వన్ సర్వమనన్యబుద్ధ్యా
స్వస్మిన్నేవ ముక్తో భవతి | స పరివ్రాట్ సర్వక్రియాకారకనివర్తకో గురుశిష్య-
निर्धनिकः सुखी | धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः सुखदुःखातीतः

स्वयंज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदः सर्वेश्वरः सोऽहमिति। तद्विष्णोः परमं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः। सूर्यो न तत्र भाति न शशाङ्कोऽपि। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते। तत्कैवल्यम्। इत्युपनिषत्॥ २३॥

एवं मुक्तिभाजनपरिव्राजकस्थितिमाह- स्वस्वरूपज्ञ इति। स्वस्वरूपं स्वमत्रमिति जानातीति स्वस्वरूपज्ञः। स्वाज्ञानतत्कार्यं परित्यज्या-స్వాజ్ఞదృష్ట్యా జనసంబాధేఽపి స్వదృష్ట్యా పరివ్రాడేకాకీ చరతి। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా భయత్రస్తసారఙ్గవత్ తిష్ఠతి సారఙ్గ ఇవ తిష్ఠతి। తథా స్వగమనవిరోధం న కరోతీవ। స్వజ్ఞదృష్ట్యా శరీరాభావేఽపి పరారోపిత-माधूकरास्यपात्रवृत्त्या स्थित्वाहोरात्रं स्वरूपानुसंधानमेव कुर्वन् सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति। क्रियाकारकद्वैतशून्यः गुरुशिष्यशास्त्रादिभिदागन्धविकलः नित्यानन्दस्वान्ततया न कदापि संसारदुःखमोहितः। परिव्राट् कथं पुनः निर्धनिकः सुखी भवति? ब्रह्ममात्रधनवतो नित्यसुखितोपपद्यते। ज्ञानाज्ञानोभयातीतः चिदाभासताया मृग्यत्वेन ज्ञानाज्ञानातीतत्वम् ज्ञानिताज्ञानिते चात्माभासस्यैव न चात्मनः इति स्मृतेः। स्वयंज्योतिः प्रकाशमात्रत्वात्। यः सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रतया अवस्थातुमीश्वरो भवति सोऽहं सर्वेश्वरः। योगिनो यत्पदं प्राप्याद्यापि न निवर्तन्ते तद्विष्णोः परिव्राजकस्य परमं पदम्। न हि तत्र सूर्यशशाङ्कौ भासेते। यत्पदमपुनरावर्तकं

तदेव हि कैवल्यम्। इतिशब्दो नवमोपदेशसमाप्त्यर्थः। उपनिषच्छब्दः नारदपरिव्राजकोपनिषत्समाप्त्यर्थः॥ २३॥

इति नवमोपदेशः ।

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
नारदीयविवरणं लिखितं स्यात् स्फुटं लघु ।
परिव्राजकोपनिषद्व्याख्या ग्रन्थसहस्रयुक् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे त्रिचत्वारिंशत्संख्या-

నిర్వాణోపనిషత్

వాఙ్ మే మనసి - ఇతి శాన్తిః

ముఖ్యావధూతలక్షణమ్

అథ నిర్వాణోపనిషదం వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ ౧ ॥ పరమహంసః సోఽహమ్ ॥ ౨ ॥ పరివ్రాజకాః పశ్చిమలిఙ్గాః ॥ ౩ ॥ మన్మథక్షేత్రపాలాః ॥ ౪ ॥ గగనసిద్ధాన్తః ॥ ౫ ॥ అమృతకల్లోలనదీ ॥ ౬ ॥ అక్షయం నిరఞ్జనమ్ ॥ ౭ ॥ నిఃసంశయ ఋషిః ॥ ౮ ॥ నిర్వాణో దేవతా ॥ ౯ ॥ నిష్కులప్రవృత్తిః ॥ ౧౦ ॥ నిష్కేవలజ్ఞానమ్ ॥ ౧౧ ॥ ఊర్ధ్వామ్నాయః ॥ ౧౨ ॥ నిరాలమ్బపీఠః ॥ ౧౩ ॥ సంయోగదీక్షా ॥ ౧౪ ॥ వియోగోపదేశః ॥ ౧౫ ॥ దీక్షాసంతోషపావనం చ ॥ ౧౬ ॥ ద్వాదశాదిత్యావలోకనమ్ ॥ ౧౭ ॥ వివేకరక్షా ॥ ౧౮ ॥ కరుణైవ కేలిః ॥ ౧౯ ॥ ఆనన్దమాలా ॥ ౨౦ ॥ ఏకాసనగుహాయాం ముక్తాసనసుఖగోష్ఠీ ॥ ౨౧ ॥ అకల్పితభిక్షాశీ ॥ ౨౨ ॥ హంసాచారః ॥ ౨౩ ॥ సర్వభూతాన్తర్వర్తీ హంస ఇతి ప్రతిపాదనమ్ ॥ ౨౪ ॥ ధైర్యకన్థా । ఉదాసీనకౌపీనమ్ । విచారదణ్డః । బ్రహ్మావలోకయోగపట్టః । శ్రియాం పాదుకా । పరేచ్ఛాచరణమ్ ।

కుణ్డలినీబన్ధః। పరాపవాదముక్తో జీవన్ముక్తః। శివయోగనిద్రా చ
ఖేచరీముద్రా చ పరమానన్దీ ॥ ౨౫ ॥ నిర్గుణగుణత్రయమ్ ॥ ౨౬ ॥ వివేకలభ్యం
మనోవాగగోచరమ్ ॥ ౨౭ ॥ అనిత్యం జగద్యజ్జనితం స్వప్నజగదభ్రగజాదితుల్యమ్
తథా దేహాదిసంఘాతం మోహగణజాలకలితం తద్రజ్జుసర్పవత్ కల్పితమ్ ॥ ౨౮ ॥
విష్ణువిధ్యాదిశతాభిధానలక్ష్యమ్ ॥ ౨౯ ॥ అఙ్కుశో మార్గః ॥ ౩౦ ॥ శూన్యం న
సంకేతః ॥ ౩౧ ॥ పరమేశ్వరసత్తా ॥ ౩౨ ॥ సత్యసిద్ధయోగో మఠః ॥ ౩౩ ॥ అమరపదం
న తత్స్వరూపమ్ ॥ ౩౪ ॥ ఆదిబ్రహ్మ స్వసంవిత్ ॥ ౩౫ ॥ అజపాగాయత్రీవికారదణ్డో ధ్యేయః
॥ ౩౬ ॥ మనోనిరోధినీ కన్థా ॥ ౩౭ ॥ యోగేన సదానన్దస్వరూపదర్శనమ్ ॥ ౩౮ ॥
ఆనన్దభిక్షాశీ ॥ ౩౯ ॥ మహాశ్మశానేఽప్యానన్దవనే వాసః ॥ ౪౦ ॥
ఏకాన్తస్థానమఠమ్ ॥ ౪౧ ॥ ఉన్మన్యవస్థా శారదా చేష్టా ॥ ౪౨ ॥ ఉన్మనీ గతిః ॥ ౪౩
॥ నిర్మలగాత్రం నిరాలమ్బపీఠమ్ ॥ ౪౪ ॥ అమృతకల్లోలానన్దక్రియా ॥ ౪౫ ॥
పాణ్డరగగనమహాసిద్ధన్తః ॥ ౪౬ ॥ శమదమాదిదివ్యశక్త్యాచరణే
క్షేత్రపాత్రపటుతా పరావరసంయోగః తారకోపదేశః ॥ ౪౭ ॥ అద్వైతసదానన్దో
దేవతా ॥ ౪౮ ॥ నియమః స్వాన్తరిన్ద్రియనిగ్రహః ॥ ౪౯ ॥ భయమోహశోకక్రోధత్యాగ-
॥ स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसंपुटितप्रपञ्चच्छेदनम् तथा
पत्राक्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनम् ॥ ५३ ॥ बिभ्रत्याकाशाधारम् ॥ ५४ ॥
शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतम् तन्मया शिखा ॥ ५५ ॥

चिन्मयं चोत्सृष्टिरण्डं संततोक्षिकमण्डलम् ॥ ५६ ॥ कर्मनिर्मूलनं
कथा । मायाममताहंकारदहनं श्मशाने ॥ ५७ ॥ अनाहताङ्गी ॥ ५८ ॥

निर्वाणोपनिषद्वेद्यं निर्वाणानन्दतुन्दिलम् ।
त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥

इह खलु ऋग्वेदप्रविभक्तेयं निर्वाणोपनिषत्

पारिव्राज्यधर्मपूगप्रकटन-पूर्वकं परमार्थतत्त्वप्रकाशिका

विजृम्भते। अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते। इयं श्रुतिः

उत्तमाधिकारिणः परिव्राजकानुपलभ्य स्वनाम्नोपनिषदमुपदिशति-

अथेत्यादिना। अथशब्दः आश्रमत्रया-नन्तर्यार्थः। विदेहकैवल्यमेव

निर्वाणं तद्बोधिनीमुपनिषदं विद्यां श्रुतयो वयं व्याख्यास्यामः

विवरणं कुर्म इत्यर्थः। वक्ष्यमाण-विद्याप्रतिपाद्यं किमित्यत आह-

చాసౌ పునః స్వాజ్ఞవికల్పితస్వాతిరిక్తభ్రమం హన్తీతి హంసశ్చేతి

ప్రసక్తప్రత్యగభిన్నపరమాత్మా యోఽయం ప్రకటితః సోఽహమితి

సమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధం ప్రత్యగాద్యాఖ్యాసహం నిష్ప్రతియోగిక-బ్రహ్మమాత్రం

ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః। కే అత్రాధికారిణ ఇత్యత్రాహ- పరివ్రాజకాః

పశ్చిమలిఙ్గా ఇతి। బాహ్యసంసారం పరిత్యజ్య దణ్డాదిధారణలక్షణం

వ్యక్తవిష్ణులిఙ్గమవలమ్బ్య పరితో వ్రజన్తీతి పరివ్రాజకాశ్చ తే

పశ్చిమమన్తః-సంన్యాసలక్షణమవ్యక్తవిష్ణులిఙ్గేనశ్చేతి

స్వబాహ్యాన్తర్విలసితవిక్షేపగ్రాస-వ్యక్తావ్యక్తవిష్ణులిఙ్గధారిణ ఇత్యర్థః

సర్వ ఏతే విష్ణులిఙ్గం దధానా వ్యక్తావ్యక్తం బహిరన్తశ్చ నిత్యమ్ ఇతి శ్రుతేః।

తేషామేవం విష్ణులిఙ్గసత్త్వేఽపి విష్ణుత్వం కుత ఇతి తత్రాహ-

మన్మథక్షేత్రపాలా ఇతి। మదిత్యస్మత్ప్రత్యయాలమ్బన-

सर्वमिति स्वात्ममात्रधिया पालनाद्विष्णुत्वं निरङ्कुशमित्यर्थः। विष्णोः

साकल्यप्रसिद्धेः तद्भावापत्त्या तेषां सिद्धान्तोऽपि तथेत्यत आह-

गगनसिद्धन्त इति। विष्णोः साकल्यं स्वाज्ञानसापेक्षम्। तदपाये स

एषोऽकलोऽमृतः इति श्रुतिसिद्ध-

निष्कलविष्णुभावारूढानां गगनवन्निरवयवं निष्कलब्रह्मगोचरो-

నిష్కలబ్రహ్మ-భావాపన్నాన్తఃకరణం
స్వమాత్రభావామృతతరఙ్గవద్విరజానదీవచ్ఛిదేక-రసగోచరం
తదన్తఃకరణమిత్యర్థః। తేషాం క్షయిష్ణుత్వాదిగుణకాన్తః-కరణయోగతః
తత్స్వరూపమపి తథేత్యత ఆహ- అక్షయం నిరఞ్జనమితి। కామాది-
इत्यत आह- निःसंशय ऋषिरिति। श्रुत्याचार्यप्रसादमहिम्ना
निःसंशयं यथा भवति तथा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावम्
ऋषत्यवगच्छति शिष्यान् ग्राहयति वेति निःसंशय ऋषिराचार्य इत्यर्थः
सर्वशरीरस्थचैतन्यब्रह्म-प्रापको गुरुः इति श्रुतेः।
तथाविधदेशिकानुशिष्टपरिव्राट्पटलसेव्यदेवता केत्यत आह- निर्वाणो
देवतेति। निर्वाणमिति वक्तव्ये निर्वाण इति लिङ्गव्यत्ययः।
ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणनिर्वाणं कैवल्यं तद्रूपतया देदीप्यमाना
वासुदेवरूपिणी देवतेत्यर्थः।

सर्वभूताधिवासं यद्भूतेषु च वसत्यपि।
सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः॥

इति श्रुतेः। एवं निर्वाणदेवताभावमापन्नानामपि स्वकुलारूपा प्रवृत्तिः
स्यादित्यत आह- निष्कुलप्रवृत्तिरिति। स्वातिरिक्तकुलगोत्रादेः मायिकत्वेन
कारण-तुल्यत्वात्। न हि ब्रह्ममात्रज्ञानसमकालं स्वान्यकुलानुरूपा
प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा अस्तीत्यत्र- उत्पन्नतत्त्वबोधस्य यथापूर्वं न
संसृतिः इति भगवत्पादोक्तेः। प्रवृत्तिसामान्याभावे देहधारणा कथमिति
चेन्न स्वदृष्ट्या देहतद्धारणाविभ्रमवैरल्यात्। यदि प्रातिभासिकदृष्ट्या
स्फुरेत् तदा देहधारणामात्रप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि तथात्वात्। न हि
प्रातिभासिकप्रवृत्यादिः कार्यकारी भवति प्रतिभासत एवेदं न जगत्

परमार्थतः इति श्रुतेः। किं तादृशज्ञानं केवलशास्त्रजन्यम्?
नेत्याह- निष्केवलज्ञानमिति। शास्त्रीयज्ञानस्य स्वातिरिक्तसत्ताबाधकत्वेऽपि
कार्यकारिप्रवृत्तेरबाधकत्वात् नेदं शास्त्रजं भवितुमर्हति किंतु
तदुपेयतत्वज्ञानमेवेत्यर्थः।

एवं ज्ञानिभिः पठनपाठनादिकं न कार्यम् ततो ब्रह्मविद्या-
కర్తవ్యాకర్తవ్య-తయా న కించిదపి కార్యాన్తరం విద్యతే। యది
ప్రాణ్యదృష్టతః స్యాత్ తదా అధోభావం
గతకర్మోపాసనాకాణ్డద్వయగోచరామ్నాయజాతపఠనపాఠనా-భావేఽపి।
ఊర్ధ్వం బ్రహ్మ యత్ర ఉపనిషత్కదమ్బే ఆమ్నాయతే సోఽయం ఊర్ధ్వామ్నాయః
ఈశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషత్పూగః। గురుతః స్వయం వా పఠేచ్ఛిష్యాన్ వా
పాఠయేత్। ఏవం కృతే బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయావిచ్ఛేదోఽపి స్యాదితి యత్ తత్
సహజమిత్యత్ర

సర్వేషు వేదేషూపనిషదమావర్తయేత్।
సదోపనిషదం విద్యామభ్యసేన్ముక్తిహేతుకీమ్।
కాయః కరోతు కర్మాణి వృథా వాగుచ్యతామిహ।
తారం జపతు వాక్ తద్వత్ పఠత్వామ్నాయమస్తకమ్॥

విష్ణుం ధ్యాయతి ధీర్యద్వా బ్రహ్మానన్దే విలీయతామ్।
సాక్ష్యహం కించిదప్యత్ర న కుర్వే నాపి కారయే॥

ఇత్యాదిశ్రుతేః। ఏవం బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయప్రవర్తకానామవస్థానం సాలమ్బం
స్యాదిత్యత ఆహ- నిరాలమ్బపీఠ ఇతి। స్వాతిరిక్తాలమ్బనశూన్యబ్రహ్మ-

सदा स्थितिः इति स्मृतेः। तेषां क्वाभिनिवेश इत्यत्र- संयोगदीक्षेति।
सच्छिष्यपटलब्रह्ममात्रज्ञानयोगवितरणे दीक्षा अभिनिवेश इत्यर्थः।
एवमभिनिवेशाभासोऽपि शिष्यादृष्टनिमित्तो न स्वत इति भावः। तदुपदेशः
कीदृश इत्यत्र- वियोगोपदेश इति। प्रसक्तस्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमवियोगः। न
हि निष्प्रतियोगिकस्वमात्रे स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमावकाशोऽस्तीत्युपदेशः
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति इति श्रुतेः। एवं शिष्योपदेशव्यग्रतया
दुःखादिकं स्यादित्यत आह- दीक्षासंतोषपावनं चेति। कुत्राप्यनभि-
పావనకరశ్చేత్యర్థః। తద్దర్శనమపి తథేత్యాహ-
ద్వాదశాదిత్యావలోకనమితి। పావనహేతుద్వాదశాదిత్యావలోకనవత్
బ్రహ్మవిత్పరివ్రాజకావలోకనమపి తథేత్యర్థః। తథాచ శ్రుతిః-

ఖేచరా భూచరాః సర్వే బ్రహ్మవిద్దృష్టిగోచరాః।
సద్య ఏవ విముచ్యన్తే కోటిజన్మార్జితైరఘైః॥

ఇతి। నిరభిమానినాం రక్షా కా? ఇత్యత్రాహ- వివేకరక్షేతి।
బ్రహ్మమాత్రవివేకో జ్ఞానమేవ రక్షా

శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాత్తత్త్వజ్ఞానాన్తసంశయమ్।
బ్రహ్మవిష్ణ్వాదివిబుధాః పాలయన్తి త్యజాం కులమ్॥

ఇతి స్మృతేః। తత్కేలిః కుత్రేతి తత్రాహ- కరుణైవ కేలిరితి। స్వాజ్ఞపటలం
స్వపదం ప్రాపణీయమితి యా కరుణోదేతి సైవ కేలిః। తన్మాలా కా? ఇత్యత ఆహ-
एकासनगुहायामिति। सर्वत्रैकमेव आसनमवस्थानमटनं चलनं वा
येषां ते एकासनाः। तेषां विहरणभूमिः गुहा तस्यां मुक्तः परित्यक्तः

सिद्धासनादिपरिग्रहनियमो यैस्ते मुक्तासनाः। तैः स्वरूपसुखं यल्लभ्यते तदेव गोष्ठी न हि जनसंबन्धिनी। तदर्थं किं परैर्भिक्षा कल्पनीयेति तत्राह- अकल्पितभिक्षाशीति। स्वार्थं गृहिणः पक्त्वा भुक्त्वा स्वस्थास्तिष्ठन्ति ग्रामैकरात्रादिनियमतो गोदोहनमात्रकालाकाङ्क्षिषु भिक्षुषु भिक्षार्थमागतेषु पुनस्तदर्थं पाकानवसरात् भुक्तशेषमेव दास्यन्तीति स्वार्थमविकल्पितां भिक्षामश्नातीत्यविकल्पितभिक्षाशी। तथाच स्मृतिः-

ग्रामैकरात्रमटनं प्रवेशं चापराह्णके।
गोदोहमात्रमाकाङ्क्षन्निष्क्रान्तो न पुनर्व्रजेत्॥

इत्यादि। तदाचारः कीदृश इत्यत्र- हंसाचार इति। हंसशब्देन तत्त्वं-
కిం ప్రతిపాదయన్తి? ఇత్యత్ర- సర్వభూతాన్తర్వర్తీతి। స్వాజ్ఞదృష్టి-
प्रत्यगभिन्नपरमात्मा परमार्थदृष्ट्या सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति प्रतिपादनं कुर्वन्ति। तेषां कन्थाकौपीनदण्डयोगपट्टपादुकाचरण-बन्धमोक्षनिद्रामुद्राः कीदृशाः? इत्यत आह- धैर्येत्यादिना।

ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति मनोधैर्यमेव कन्था। स्वातिरिक्तोदासीनधीरेव कौपीनम्। सर्ववेदान्तार्थविचारो दण्डः। प्रत्यगभेदेन ब्रह्मावलोकनमेव योगपट्टः। स्वातिरिक्तबाह्यसंपत् श्रीरुच्यते। तदस्पर्शनाय तस्यां पादुका। परेच्छयैव देहधारणमात्र-चेष्टाचरणम्। तथाच श्रुतिः-
परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात् परेच्छया इति। सुषुम्नायां कुण्डलिनीप्रवेशो भवितव्य इति संकल्प एव बन्धः। स्वातिरेकेण

नाडीकुण्डलिनीचिन्तायाः ब्रह्मावरणहेतुतया बन्धत्वं युज्यत इत्यर्थः।

तथाच श्रुतिः -

नाडीपुञ्जं सदासारं नरभावं महामुने।
विमुच्यैवात्मनात्मानमहमित्यवधारय॥

इति। स्वातिरिक्तात् परः परमात्मा स्वातिरिक्तास्तित्वविभ्रम एव परापवादः परमात्मावरणम्। तस्माज्जीवन्नपि यो मुच्यते स जीवन्मुक्तो भवेत्। तथाच स्मृतिः -

स्वातिरिक्तास्तिताभ्रान्तिः स्वमात्रा वृतिरीरिता।
स्वमात्रज्ञानखड्गेन तां छित्त्वा विचरेद्यतिः॥

इति। शिवाभेदेनावस्थानं शिवयोगः। स एव निद्रा निर्विकल्पकसमाधि-
స్వాజ్ఞదృష్ట్యా స్వావిద్యాపదకల్పనాయాశ్చరితత్వాత్ ఖేచరీ స్వావిద్యాపాదః।
తత్స్వాతిరేకేణాస్తీతి ధీః ముచ్ఛబ్దేనోచ్యతే। సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ
నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రధియా ఖేచరీముదం ద్రావయతీతి ఖేచరీముద్రా
తత్త్వజ్ఞానమ్। చశబ్దాత్ బాహ్యఖేచరీముద్రాపి గృహ్యతే। ముద్రావకతయా
దుఃఖరూపతా స్యాదిత్యత ఆహ- పరమానన్దీతి। పరమానన్దీతి లిఙ్గవ్యత్యయః।
పరమానన్దినీ ఖేచరీముద్రేత్యర్థః భజతామానన్దాప్తిహేతుత్వాత్। తథావిధా-
ब्रह्ममात्रसिद्धेः गुणत्रयतत्कार्यापह्नवपूर्वकत्वात्।
निष्प्रतियोगिकनिर्गुणं ब्रह्म केन लभ्यमित्यत आह- विवेकलभ्यमिति।
ब्रह्मातिरिक्तं नेति तत्त्वज्ञानं विवेकः तेनैव लभ्यमित्यर्थः नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इति श्रुतेः। लभ्यमित्युक्तितः तत् किं सातिशयम्? तत्राह- मनोवागगोचरमिति। यत् स्वावशेषतया

लभ्यं तत्करणग्रामापह्नवसिद्धं निरतिशयमित्यर्थः। ब्रह्मणः करणग्रामा-गोचरत्वेन ब्रह्माभावप्रसक्तौ स्वाज्ञानुभूतिसिद्धकार्यप्रपञ्चस्य कारणसापेक्षत्वात्। न हि ब्रह्म विना तथाविधकारणं किंचिदस्ति। अतो जगत्कारणत्वहेतुना ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकभावरूपत्वं सदृष्टान्तमाह- अनित्यमित्यादिना। यतो जगज्जनितं तद्ब्रह्म नित्यमित्यवगन्तव्यम्। जगतो नित्यब्रह्मजत्वेन नित्यत्वं स्यादित्यत आह- अनित्यमिति। किमिवानित्यमित्यत्र- स्वप्नेति। स्वप्नोपलक्षितावस्थात्रयतत्कार्यात्मकं जगत् अभ्रपरिदृश्य-తన్మోహగణజాలకలితం జగత్ రజ్జుసర్పవత్ కల్పితమ్। తత్కలపనాధిష్ఠానం కిం విష్ణ్వాది? తత్రాహ- విష్ణువిధ్యాదిశతాభిధానలక్ష్యమితి। విష్ణ్వాదిశబ్ద-వాచ్యవిష్ణ్వాదయస్తల్లక్ష్యం బ్రహ్మేత్యర్థః। విష్ణ్వాదిమార్గప్రాపకహేతుః కః? ఇత్యత్ర- అఙ్కుశో మార్గ ఇతి। యథా గజస్వామినోఽఙ్కుశః స్వేప్సితదేశగమనహేతుః తథార్చిరాదిమార్గో విష్ణ్వాదిప్రాపకహేతురిత్యర్థః। కిమర్చిరాది విష్ణ్వాదివ్యతిరిక్తతయా శూన్యమిత్యత్రాహ- శూన్యం న సంకేత ఇతి। అర్చిరాదేః విష్ణ్వాద్యవ్యతిరేకాత్ న శూన్యత్వం తద్రూపత్వేన సత్యమిత్యర్థః। తథా చ స్మృతిః -

స్వారోపితాఖిలాణ్డాదేః స్వాభేదశ్రుతిమానతః।
ప్రాప్యప్రాపకభేదేఽపి సర్వం విష్ణ్వాత్మకం జగత్॥

ఇతి। తథా చేద్విష్ణురిత్యాఖ్యా కిం న స్యాదిత్యత్ర తస్య విష్ణుత్వేఽపి మార్గ ఇతి వ్యవహారతో వ్యావహారికోఽయం సంకేతః వ్యావహారికదృష్ట్యా వా భూవైకుణ్ఠయోరధ ఊర్ధ్వపాతిత్వం మార్గస్య నిరాలమ్బాన్తరిక్షపాతిత్వం చ ప్రసిద్ధమ్। తత్ర గన్తృపటలగమనయోగ్యతాసంపాదకశక్తిః కా? ఇత్యత

ఆహ- పరమేశ్వరసత్తేతి। పరేషాం జీవానామీశ్వరో విష్ణుః తత్సత్తా సామర్థ్యమ్। గన్తృనిరాలమ్బమార్గగమనశక్తిప్రదతయా పట్వీత్యర్థః। సాఙ్ఖ్యశార్చిరా-ద్యుక్త్వా బ్రహ్మమాత్రప్రాపకోపాయమాహ- సత్యసిద్ధయోగోమఠ ఇతి। సన్మాత్రమసదన్యత్ ఇతి శ్రుతిసిద్ధసన్మాత్రోఽహమితి భావనైవ యోగః। తద్యోగవిశ్రాన్తిస్థానం విదేహకైవల్యమేవ మఠః। తదేవ నిర్విశేషబ్రహ్మప్రాపకమార్గ ఇత్యర్థః।

కిం తన్మార్గద్వయప్రాప్యమమరపదమ్? తత్రాహ- అమరపదం న తత్స్వరూపమితి। న హి మార్గద్వయగమ్యమమరపదం స్వర్గో భవితుమర్హతీత్యర్థః। తథా చేత్ తత్ కిమ్? ఇత్యత ఆహ- ఆదిబ్రహ్మ స్వసంవిదితి। సర్వాదిత్వాదాదికారణం బ్రహ్మ। కార్యసాపేక్షకారణతాపి నాస్తీతి యా సంవిదుదేతి సైవాదిబ్రహ్మ। స్వసంవిత్ స్వమాత్రజ్ఞానస్వరూపమిత్యర్థః విజ్ఞానమానన్ద బ్రహ్మ ఇతి శ్రుతేః। ముముక్షుభిః కేన రూపేణాత్మా ధ్యేయః? ఇత్యత్రాహ- అజపాగాయత్రీవికారదణ్డో ధ్యేయ ఇతి। మూలాధారప్రభవోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మికా హంసః సోఽహమితి భావనామయీ అజపేత్యుచ్యతే। గాయన్తం త్రాయత ఇతి గాయత్రీ స్వావిద్యాద్వయతుర్యాంశరూపా। స్వావిద్యాద్వయస్థూలాదిచతురంశోఽపి తద్వికారః తత్సర్వాపహ్నవసిద్ధపరమాత్మైవాజపాగాయత్రీవికారదణ్డః పరివ్రాజకైః నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రతయా ధ్యేయ ఇత్యర్థః। ఏవం ధ్యాతుః పరమహంసపటలస్య శీతాదిద్వన్ద్వత్రాణకరకన్థా కా? ఇత్యత ఆహ- మనోనిరోధినీ కన్థేతి। మనః స్వావిద్యాతత్కార్యమ్। తన్నిరోధినీ బ్రహ్మవిద్యా సైవ కన్థా విద్యాయాః స్వావిద్యావికల్పితశీతాదిగ్రాసత్వాత్। విద్యయా కిం దర్శనీయమ్? ఇత్యత ఆహ- యోగేన సదానన్దస్వరూపదర్శనమితి। ప్రత్యక్పరచితో-రైక్యం యోగః। తేన సంజాతసదానన్దస్వరూపదర్శనం విద్యానిష్పన్నమిత్యర్థః। ఏవందర్శనసంపన్నః కిమశ్నాతీత్యత ఆహ- ఆనన్దభిక్షాశీతి।

నిర్వికల్పకావస్థాయాం స్వానన్దాతిరిక్తగ్రామ్యభిక్షాయా అసంభవాత్ |
తన్నివాసభూమిః కేత్యత ఆహ- మహాశ్మశానేఽప్యానన్దవనే వాస ఇతి |
మహాశ్మశానే కాశ్యాం తత్రాప్యానన్దవనే బ్రహ్మనాలాదిప్రదేశే వాసో వసతిః
కర్తవ్యేత్యర్థః | యద్వా
మహదాదిపఞ్చభూతభౌతికజాతభస్మీకరణహేతుత్వాన్మహాశ్మశానం
ప్రత్యక్చైతన్యమ్ | గాఢభూమానన్దః ఆనన్దవనమ్ | తస్మిన్
మహాశ్మశానేఽప్యానన్దవనే ప్రత్యగభిన్నే పరమాత్మని స్వే మహిమ్ని
స్వావశేషతయా వాసో వసతిర్భవేదిత్యర్థః | తత్సదనం కుత్రేత్యత్రాహ-
ఏకాన్తస్థానమఠమితి | స్వేతరజనసంబాధశూన్యమేకాన్తస్థానం తదేవ
మఠం సదనమిత్యర్థః? తస్య చేష్టా కా? ఇత్యత ఆహ-
ఉన్మన్యవస్థా శారదా చేష్టేతి | సమాహితదశాయామున్మనీ నిర్వికల్పకావస్థా |
తతో వ్యుత్థానదశాయాం సర్వవేదాన్తార్థప్రకాశినీ శారదా బ్రహ్మవిద్యా
చేష్టేత్యర్థః | తద్గతిః కుత్ర? ఇత్యత్రాహ-
ఉన్మనీగతిరితి | పదే పదే నిర్వికల్పకరూపాయామున్మన్యాం గతిర్గావనమ్ |
తత్పీఠం కిమ్? ఇత్యత్రాహ- నిర్మలగాత్రం నిరాలమ్బపీఠమితి |
ఉన్మన్యవస్థారూఢస్య యతేః నిర్మలగాత్రం నిర్విశేషజ్ఞానం
బ్రహ్మమాత్రగోచరత్వం నిరాలమ్బత్వం తత్ర పీఠమాసనమిత్యర్థః | తత్క్రియా
కీదృశఈత్యత్ర- అమృతకల్లోలానన్దక్రియేతి | అమృతకల్లోలవదానన్దసాగర
ఇవ మహాగమ్భీరతైవ క్రియా పరమార్థతో నిష్క్రియత్వాత్ | తత్సిద్ధాన్తః కః?
ఇత్యత్ర- పాణ్డరగగనమహాసిద్ధాన్త ఇతి | పాణ్డరశబ్దేన చిదుచ్యతే | సైవ
గగనం చిదాకాశమ్ | తత్ స్వమాత్రమితి నిశ్చయో మహాసిద్ధాన్తః | ఏవం
సిద్ధాన్తోపదేశః స్వారాజ్యప్రాపక ఇత్యాహ- శమదమాదీతి |
యథోక్తాధికారిశిష్యోద్దేశేన దేశికోపదిష్టో మనుః ప్రణవాదిః తస్య
స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమతః సంతారణాత్ తారకత్వమ్ | ఏవం తారకోపదేశః

శిష్యాణాం శమాదిసాధనసంపత్తిపురఃసరం ప్రత్యక్పరచిదైక్య హేతుః।
తద్యథా స్వాన్తరిన్ద్రియనిగ్రహః శమః। బాహ్యేన్ద్రియనిగ్రహో దమః। ఆదిశబ్దేన
ఉపరత్యాదిసాధనజాతం గృహ్యతే। ఏవం
సాధనజాతస్యాసురసంపద్ధ్రాసదైవీసంపత్ప్రాపకత్వాత్ దివ్యశక్తిత్వం
తదాచరణం తదనుష్ఠానమ్। తన్నిర్వర్త్యశరీరం క్షేత్రం
సర్వసాధనప్రరోహభూమిత్వాత్। తత్ర శబ్దాదివిషయమదిరాపాతారం జీవం
తన్మదిరావాసనాతో విముఖీకృత్య పాలనాత్ త్రాణాత్ పాత్రమ్ అన్తఃకరణమ్ తయోః
క్షేత్రపాత్రయోః శ్రవణాదిసాధనానుష్ఠానకరణసామర్థ్యం పటుతా తద్ధేతుః
ఆచార్యోపదిష్టతారక ఇత్యర్థః। తారకప్రతిపాద్యదేవతా కా? ఇత్యత్రాహ-
అద్వైతసదానన్దో దేవతేతి। శిష్యాచార్యజప్తృజపాదికలనాగ్రాసమద్వైతం బ్రహ్మ
తత్స్వరూపభూతో యోఽయమానన్దః తస్య దేదీప్యమానరూపత్వాత్ దేవతేతి సంజ్ఞా। న హి
సాతిశయా దేవతాస్తీత్యర్థః। తదాప్త్యుపాయనియమః కః? ఇత్యత్ర- నియమః
స్వాన్తరిన్ద్రియనిగ్రహ ఇతి। స్వస్యాన్తరిన్ద్రియమన్తఃకరణమ్। తద్యథా
కామాదివృత్త్యాకారేణ న పరిణమ్యతే తథా బ్రహ్మాహమ్ అహమేవ బ్రహ్మ ఇతి
నిగ్రహో బ్రహ్మాకారపరిణతిః సైవ నియమః। తథాచ స్మృతిః -

విషయేభ్యః పరావృత్య కరణగ్రామమఞ్జసా।
బ్రహ్మాకారేణ యుజ్యస్వ తద్ధితే నియమో భవేత్॥

ఇతి। ఏవం నియమవతా త్యక్తవ్యం కిమిత్యత్రాహ-
భయమోహశోకక్రోధత్యాగస్త్యాగ ఇతి। జీవేశభిదాసముద్భూతం భయమ్
దేహాదావాత్మబుద్ధిర్మోహః స్వాభిలషితవస్త్వపాయజః శోకః
కామాపూరణసంజాతః క్రోధః తేషాం త్యాగః సంన్యాస ఏవ త్యాగః తేనైవ
జ్ఞానపరిపన్థి సర్వం త్యక్తమిత్యర్థః। ఏవం త్యాగతః కిం స్యాత్? ఇత్యత

ఆహ- పరావరైక్యరసాస్వాదనమితి। తత్త్యాగతో జీవేశ్వరైక్యరసాస్వాదనం భవేదిత్యర్థః। ఏవం రసాస్వాదనతః కిం భవేత్? ఇత్యత ఆహ- అనియామకత్వనిర్మలశక్తిరితి। ఈశ్వరేణ స్వస్వకార్యే నియమ్యత ఇతి నియమ్యం జీవజాతమ్। తదన్తర్యామీ నియామక ఈశ్వరః। తయోః మాయికత్వేన తదతీతత్వమ్ అనియామకత్వం సర్వసాక్షిత్వమ్ తస్య నియమ్యనియామకభిదా-గ్రాసత్వాత్। తదేవ నిర్మలశక్తిః సర్వావభాసకత్వసామర్థ్యమిత్యర్థః। ఏవం శక్తితః కిం భవేత్? ఇత్యత ఆహ- స్వప్రకాశబ్రహ్మతత్త్వ ఇతి। స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యాపహ్నవసిద్ధే స్వప్రకాశమాత్రే బ్రహ్మతత్త్వే తదజ్ఞైః శివశక్తిసంపుటితప్రపఞ్చః సమారోపితః। తత్రత్యసచ్చిత్సుఖం శివాంశః। నామరూపే సచ్చిత్సుఖావృతీ శక్త్యంశః। తయోశ్చిదచితోస్తేజస్తిమిరవత్ పరస్పరవిరుద్ధయోః యోగో మాయయా సంపుటితః యో ఘటపటాదిప్రపఞ్చః తస్యోచ్ఛేదనమ్ అహం బ్రహ్మాస్మి ఇతి జ్ఞానాసినా యథా భవేత్ తథా బ్రహ్మసమ్యగ్జ్ఞానాగ్నినా పత్రాక్షాక్షికమణ్డలభావాభావదహనం భవేదిత్యర్థః। స్వకార్యజాతం పరితః ఆవృత్య త్రాయతే తోపాయతీతి జీవేశభ్రాన్తిజతాదాత్మ్యాస్పదం వ్యష్టిసమష్టికారణశరీరం పత్రమిత్యుచ్యతే। తత్కార్యం వింశత్యవయవశోభిజీవేశసహజతాదాత్మ్యాస్పదం వ్యష్టిసమష్టిలిఙ్గశరీరమక్షమిత్యుచ్యతే। తత్కార్యతయా జీవేశకర్మజతాదత్మ్యాస్పదం వ్యష్టిసమష్టిపిణ్డబ్రహ్మాణ్డాఖ్యస్థూలశరీరమక్షీత్యుచ్యతే। ఏవం పత్రాక్షాక్ష్యభిధశరీరత్రయం యేషాం తే పత్రాక్షాక్షికాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వాభిన్నేశ్వరసూత్రవిరాజః। తేషాం మణ్డలం పటలం స్వదృష్ట్యా ఏతత్ సర్వం సాక్ష్యజాతం సాక్షిభాస్యం సాక్ష్యసాపేక్షసాక్షితాయా అపి దహనం విలాపనం భవేదిత్యర్థః। తతో బ్రహ్మ కింరూపం బిభర్తీత్యత ఆహ- स्वाधेयाकाशादिपञ्चमहाभूततत्कार्याधारत्वेन

आधेयसापेक्षाधारतापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया यदवशिष्यते स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति तदेवंरूपं परमार्थदृष्ट्या बिभ्रति। य एवंवित् सोऽयं ब्राह्मणो ब्रह्मविद्वरीयान् मुख्यावधूतो भवतीति भावः। शिखायज्ञो- पवीतविरलानां कथं ब्राह्मणता? इत्यत आह- शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतं तन्मया शिखेति। स्वातिरिक्ताशिवग्रासं शिवं तुरीयं तुरीयातीतं वा ब्रह्मैव यज्ञोपवीतं शिखा च शिवमया शिवमयीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः-

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः॥

इति। इत्थंभूतब्राह्मणदृग्गोचरं जगदपि चिन्मयमित्याह- चिन्मयमिति। उत्सृष्टिः पर्वतवृक्षलतागुञ्जादिसमष्टिः। तज्जातिरण्डं स्थावरम्। सम्यक् ततः संततः विविधरूपत्वात् अक्षी स्थूलशरीरादिर्येषां ते सन्ततोक्षिकाः जीवाः जङ्गमात्मकाः। तेषां मण्डलं पटलं चिन्मयमेव भवेदित्यर्थः जीवश्चिन्मात्रविग्रहः इति श्रुतेः -

यथा मृत्पिण्डसंभूतो घटादिः किं न मृन्मयः।
तथा स्थिरचरं विश्वं चिन्मयं चित्समुद्भवात्॥

इति स्मृतेश्च। तद्दृष्ट्या विश्वं चिन्मयमस्तु तस्यापि शरीरत्रययोगतः सांसारिकी प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह- कर्मनिर्मूलनमिति। स्वाविद्याद्वय- ముఖ్యావధూతత్వప్రాప్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానసూర్యోదయసమకాలం స్వావిద్యాద్వయ- संसारप्रवृत्तिनिवृत्तिध्वान्तोऽस्ति नास्तीति का कथा? किमाश्चर्यमित्यर्थः

| तथाप्यादेहपातं संसारानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न तस्य परदृष्टिनिमित्ततयाकिंचित्करत्वात् | देहधारणमात्रसंसारो वा स्यादिति चेन्न देहधारणमात्रसंसारस्य देहादावात्मात्मीयाभिमानाभावात् असंसारत्वात्

-

देहश्चिरं तिष्ठतु वा तत्काले लयमेतु वा |
स्वज्ञानकालमुक्तस्य पुनः संसारिता कथम् ||

इति स्मृतेः | परमार्थदृष्ट्या देहत्रयाभावे स कथं तिष्ठेत्? इत्यत आह- अनाहताङ्गीति | निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानेन आ समन्ताद्धतमाहतम् अविद्या- पदतत्कार्यजातमपह्नवरूपं तस्याप्यपह्नवसिद्धमनाहताङ्गं तद्रूपेण स्थितत्वात् अयमनाहताङ्गी | ब्रह्ममात्रज्ञानसमकालमेव स्वशरीरत्रयमस्ति नास्तीति विभ्रमस्यापह्नवगतत्वात् मुख्यावधूतो विदेहमुक्तो विचरेदित्यर्थः || १-५८ ||

गौणावधूतः तच्चर्या तत्फलं च

निस्त्रैगुण्यस्वरूपानुसंधानं समयं भ्रान्तिहननम् [उ उ १ भ्रान्तिहरणम्] | कामादिवृत्तिदहनम् | काठिन्यदृढकौपीनम् | चिराजिनवासः | अनाहतमन्त्रमक्रिययैव जुष्टम् | स्वेच्छाचारस्वस्वभावो मोक्षः || ५९ ||

मुख्यावधूतलक्षणमेवमुक्त्वा गौणावधूतं तच्चर्यां तत्फलं च व्यक्तीकरोति- निस्त्रैगुण्येत्यादिना | सत्वादिगुणानां समाहारस्त्रैगुण्यम् | स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं तदपवादाधिकरणं निस्त्रैगु यं ब्रह्माहम्

अहं ब्रह्म इति भावनमनुसंधानम् । तदपि समयं समायमित्यर्थः ।

एवमनुसंधानस्य विद्यावृत्तित्वेन ब्रह्ममात्रावृतिरूपत्वात् भ्रान्तित्वम्

तद्धनम् नाशनं कुर्यादित्यर्थः । तथा कामसंकल्पादिवृत्तिदहनं

विलापनं च । द्विविधब्रह्मचर्यहेतुमृदुकार्पासकौपीनविलक्षणतया

काठिन्यदृढकौपीनान्तरितशेषगतोर्ध्वरेतस्त्वं च । शीतवातोष्णत्राण-

తురీయోంకారం చ తురీయోంకారస్య తుర్యతుర్యత్వేన కేనాప్యనాహతత్వాత్

తురీయోంకారాగ్రవిద్యోతం తుర్యతుర్యమ్ ఇతి శ్రుతేః । అనాహతమన్త్రం తుర్యతుర్యం

బ్రహ్మ । అక్రియయా సర్వవిక్రియాపహ్నవసిద్ధయా చిన్మాత్రధియా జుష్టం సేవితమ్ ।

యద్వా గౌణావధూతం బ్రహ్మత్మేతి మన్తారం త్రాయత ఇతి మన్త్రం సమ్యగ్జ్ఞానం

చ స్వరూపానుసంధానతో భవేదిత్యర్థః । గౌణావధూతోఽప్యేవం

సాధనసంపన్నశ్చేత్ ముఖ్యావధూతో భవతి । తదా తస్య

విధినిషేధప్రవృత్తినివృత్త్యతీతత్వేన శిష్టశిక్షణరూపోఽయం స్వేచ్ఛాచారో

భవేత్ । న తదున్మార్గప్రాపకో భవితుమర్హతి । సోఽపి స్వస్వభావః క్రియాకారకబన్ధగ్రాసత్వాత్ । స ఏవ మోక్షః స్వేతరకలనాపహ్నవసిద్ధ-

ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः सैव योग इतीरिता ।

योगेन गतकामानां भावना ब्रह्म चक्षते ॥

इति स्मृतेः ॥ ५९ ॥

मुख्यावधूतोपायसंपत्तिः

परंब्रह्मप्लववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम् । ब्रह्मचर्या-

బ్రహ్మఖణ్డాకారం నిత్యం సర్వసందేహనాశనమ్ ॥ ౬౦ ॥

ముఖ్యావధూతత్వం యదుపాయకం తదుపాయసంపత్తిం తత్ఫలమపి ప్రకటయతి-
स्वाश्रमाचारसंपन्नः सन् अपारगम्भीरविस्तारसंसारसागरो-
ప్లవం తద్వాన్ ముఖ్యావధూతః తదాచరణం తత్సేవనం కృత్వాథ తన్నికటే
స్వచిత్తశుద్ధిపర్యన్తం ద్వివిధబ్రహ్మచర్యపురఃసరం గురుకులవాసం
కృత్వాథ శాన్తిదాన్త్యాదిగ్రహణం సాధనచతుష్టయోపలక్షణార్థం
తదభ్యస్యాథ
బాహ్యాన్తర్విక్షేపకబలితశ్రవణాద్యనుష్ఠానానర్థకామ్యాశ్రమమ-
ब्रह्मचर्याश्रमे वानप्रस्थाश्रमे तुर्याश्रमे वा अधीत्याध्ययनं
श्रवणं कृत्वाथ मननं निदिध्यासनं च मुख्यावधूतताहेतुपूर्वा-
బ్రహ్మ భూత్వా ముఖ్యావధూతో విదేహముక్తో భవతీత్యర్థః। న్యాస ఇతి బ్రహ్మ।
న్యాస ఏవాత్యరేచయత్॥

అక్షరత్వాద్వరేణ్యత్వాద్ధూతసంసారబన్ధనాత్।
తత్త్వమస్యాదిలక్ష్యత్వాదవధూత ఇతీర్యతే॥

బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి ఇత్యాదిశ్రుతేః॥ ౬౦॥

అధికారినిరూపణమ్

ఏతన్నిర్వాణదర్శనం శిష్యం వినా పుత్రం వినా న దేయమ్। ఇత్యుపనిషత్॥ ౬౧॥

ఏతచ్ఛాస్త్రమనధికారిణే న దేయం యథోక్తసాధనసంపన్నాయ దేయమిత్యుప-
नास्याब्रह्मवित् कुले भवति इति श्रुत्या ब्रह्मवित्कुलप्रसूतस्य यथोक्त-
శిష్యో యథోక్తాధికారీ తదా సోఽప్యధిక్రియతే। యత ఏవమతః పుత్రం శిష్యం వినా

యస్మై కస్మైచిన్న దేయమిత్యర్థః నాప్రశాన్తాయ దాతవ్యం నాపుత్రాయాశిష్యాయ వై పునః ఇత్యాదిశ్రుతేః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దౌ నిర్వాణదర్శనసమాప్తిద్యోతకౌ ॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।
నిర్వాణోపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితా హరితుష్టయే।
నిర్వాణోపనిషద్వ్యాఖ్యా పఞ్చాశద్యుక్ శతద్వయమ్ ॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే
సప్తచత్వారింశత్సంఖ్యాపూరకం నిర్వాణోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణం ॥

పరబ్రహ్మోపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః - ఇతి శాన్తిః

వరిష్ఠా బ్రహ్మవిద్యా

అథ హైనం మహాశాలః శౌనకోఽఙ్గిరసం భగవన్తం పిప్పలాదం విధి-
कथं सृजन्नित्यात्मन एष महिमा विभज्य एष महिमा विभुः कः। एष तस्मै
स होवाच। एतत् सत्यं यत् प्रब्रवीमि ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां देवेभ्यः
प्राणेभ्यः परब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं विरजं विभाति स
नियच्छति [उः मधुकरः श्वेव विकर्मकः] मधुकरराश्या निर्मकः
अकर्मस्वपुरस्थितः कर्मकः कर्षकवत् फलमनुभवति। कर्ममर्मज्ञाता
कर्म करोति। कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात्। को जालं विक्षिपेदेके
नैनमपकर्षत्यपकर्षति ॥ १ ॥

परब्रह्माख्योपनिषद्वेद्याखण्डसुखाकृति।
परिव्राजकहृद्गेहं परितस्त्रैपदं भजे॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं परब्रह्मोपनिषत् ज्ञानशिखोपवीतप्रकटनव्यग्रा ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते। अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते।

शौनकपैप्पलादप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था। आख्यायिकामवतारयति- अथेति। पप्रच्छ किमिति। लोके ये ये सृज्यमानाः पदार्थाः ते सर्वे पूर्वमेव दिव्ये ब्रह्मपुरे हिरण्यगर्भहृदयाकाशे संप्रतिष्ठिता भवन्ति खलु। तत्राक्षिपति- कथमिति। स्वान्तःस्थपदार्थान् विभागशः प्रविभज्य एष महिमा अघटितघटनाशक्तिसंपन्नो भगवान् स्वात्मनः सकाशात् कथं तान् सृजन्नवतिष्ठते। क एष महिमा विभुरिति शौनकप्रश्नोत्तरमेष पिप्पलाद आह- एष इति। य एष पिप्पलाद इति ख्यातः तस्मै शौनकाय स होवाच। किमिति। यदहं ते वरिष्ठां ब्रह्मविद्यां प्राब्रुवि तदेतद्ब्रह्म सत्यम् असत्यासंभवप्रबोधसिद्धत्वात् पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत् ब्रह्म मात्रमसन्न हि इति श्रुतेः। तत् कुत्रोपलभ्यत इत्यत्र ब्रह्मपुरे रज-आदिगुणत्रयाभावाद्विरजं प्राणादिनामान्तषोडशकला-वैरल्यान्निष्कलम् अत एव शुभ्रमक्षरं विभाति। किं कुर्वन् विभातीत्यत्र श्रोत्रादिदेवेभ्यः इन्द्रियेभ्यः प्राणापानादिदशप्राणेभ्यश्च स्वस्वविषयग्रहणशक्तिं दिशत् सत् तद्गतगुणदोषास्पर्शनतो विरजं विभाति प्रत्यग्दृष्टेरेवं सदोपलभ्यत इत्यर्थः। पराग्भावे सति प्रत्यग्दृष्टिः कथमुदेति इत्यत्र इहामुत्रार्थफलहेतुमध्वाख्यानि कर्माणि कुर्वन्तीति मधुकराः जीवाः।

तेषां राशिः समुहः। आभूतसंप्लवं बन्धमोक्षव्ववहारार्हतया निर्मितवानिति निर्मकः। य एवं निर्माता परमेश्वरः स एव मुमुक्षुपतलानुकम्पया तद्गतपराग्भावं नियच्छति निगृह्णाति निःशेषं ग्रसति। ततो मुमुक्षूणां प्रत्यग्दृष्टिः प्रसीदति प्रत्यग्दृष्टेः ब्रह्मोपलभ्यत इत्यर्थः। स्वात्मानं पुरस्कृत्य तद्भावभावनया तिष्ठतीति स्वपुरस्थितः प्रत्यग्दृष्टिः किंकर्मा इत्यर्थः। स्वात्मानं पुरस्कृत्य तद्भावभावनया तिष्ठतीति स्वपुरस्थितः प्रत्यग्दृष्टिः किंकर्मा इत्यत्र स्वकर्तव्यकर्मसामान्यं यस्य

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥

इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनया न स्फुरति सोऽयमकर्मकः परिव्राडित्यर्थः। तस्य कृतकृत्यत्वात् कर्तव्यं नैव तस्यास्ति इति श्रुतेः। तद्विपरितपराग्दृष्टिस्तु स्वेहामुत्रफलोद्देशेन विविधं कर्मजातं करोतीति कर्मकः कर्मकृत् कर्षकवत् स्वकृतोच्चावचकर्मफलं नानायोनिजन्मप्रापकमनुभवति। यत एवमतः कर्ममर्म जन्मादिहेतुः कर्मेति ज्ञाता पुरुषः चित्तस्य शुद्धये कर्मेति विदित्वा परमेश्वराराधनधिया कर्म करोति। यः स्वातिरिक्तभ्रमतो मोक्तुमिच्छति स मुनिः कर्ममर्म ज्ञात्वा निष्कामधिया स्वाश्रमोचितकर्म कुर्यात्। एके एकस्मिन् ब्रह्मणि निष्णातः को वा विवेकी विविधकर्मजालं विक्षिपेत् निर्विशेषब्रह्मज्ञानप्रापकचित्तशुद्धिहेतुनिष्कामकर्मानुष्ठानं विना मुधा काम्यकर्म कुर्यात्? कोऽपि न कुर्यादित्यर्थः। निष्कामधिया अनुष्ठितकर्माप्येनमधः कर्षतीत्यत आह- नेति। एनं निष्कामधिया कर्मानुष्ठातारं तदनुष्ठितकर्म सांसारिकविषये जात्वपि नैवापकर्षति।

द्विरुक्तितः स्वानुष्ठानतः चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा महत्पदं प्रापयेत् इति द्योत्यते ॥ १ ॥

त्रीपाद्ब्रह्मप्रापकोपायः

प्राणदेवताश्चत्वारः। ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तश्येनाकाशवत्। यथा श्येनः स्वमाश्रित्य याति स्वमालयं कुलायम्। एवं सुषुप्तं ब्रूतायं च परं च। स सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे अमृता ह्येषा नाडीत्रयं संचरति। तस्य त्रिपादं ब्रह्म एषात्रेष्य ततोऽनुतिष्ठति। अन्यत्र ब्रूतायं च परं च। सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे यथैष देवदत्तो यष्ट्या च ताड्यमानो नैवेत्येव-मिष्टापूर्तशुभाशुभैर्न लिप्यते। यथा कुमारको निष्काम आनन्दमभियाति। यथैष देवः स्वप्न आनन्दमभिधावति। वेद एव परं ज्योतिः। ज्योतिषा मा ज्योतिरानन्दयत्येवमेव। तत्परं यच्चित्तं परमात्मानमानन्दयति। शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात्। भूयस्तेनैव मार्गेण स्वप्नस्थानं नियच्छति। जलूकाभाववद्यर्थाकाममाजायते-श्वरात्। तावतात्मानमानन्दयति। परसन्धि यदपरसन्धीति। तत्परं नापरं त्यजति।

तदैवं कपालाष्टकं संधाय य एष स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः स वेदयोनिरित्यत्र जाग्रति। शुभाशुभातिरिक्तः शुभाशुभैरपि कर्मभिर्न लिप्यते। य एष देवोऽन्यदेवस्य संप्रसादोऽन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः प्रणवहंसः परं ब्रह्म न प्राणहंसः प्रणवो जीवः। आद्या देवता निवेदयति। य एवं वेद। तत्कथं निवेदयते। जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति ॥ २ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानप्राप्यत्रिपाद्ब्रह्मप्रापकोपायः कः? इत्यत आह-

బ్రహ్మపదం ప్రాపయతీత్యుక్తం తద్బ్రహ్మ కీదృశమ్ తదాప్త్యుపాయశ్చ కీదృశ

ఇత్యత్ర జీవస్య ప్రాణాధారతయా విశ్వాదితురీయాన్తభేదేన ప్రణదేవతాశ్చత్వారః

చతస్రః। తాస్తాసాముపలబ్ధినాడ్యోఽపి రమారమేచ్ఛాపునర్భవాదిభేదేన చతస్ర

ఏవ। తత్ర రమారమాఖ్యనాడీద్వయమవష్టభ్య ఖే సంచారశ్రాన్తశ్యేనవత్

జాగ్రత్స్వప్నవ్యవహారశ్రాన్తః సుషుప్తో భవతి। తత్ర దృష్టాన్తస్తు యథా శ్యేనః

ఖమాశ్రిత్య చిరసంచారతః శ్రాన్తః సన్ స్వనీడం ప్రతి యాతి తథైవం బ్రూతా

వక్తా జీవోఽపి అయం జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్తదపేక్షయా పరం చ

స్వప్నప్రపఞ్చస్తయోర్వ్యవహృత్య శ్రాన్తః సన్ స్వవిశ్రాన్తిస్థానం నాడిద్వయ-

अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सर्वत्र

सर्वव्यापके हिरण्मये परे कोशे हृदयाकाशे वस्तुतोऽमृता ह्येषा

जीवरूपिणी देवता रमादिनाडीत्रयमवष्टभ्य जाग्रदाद्यवस्थात्रये

बन्धमोक्षादिव्यवस्थायां च यः संचरति तस्यैकपदमाविद्यकं

तत्संबन्धवैरल्येन त्रययन्तैः पद्यते स्वावशेषेण त्रायत इति त्रिपादं

त्रैपदं ब्रह्मावशिष्यते इत्यत्र

त्रययन्तैः स्वावशेषेण पद्यते जायते च यत्।
तत् त्रैपदं परं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते॥

इति स्मृतेः। यदेवमवशिष्टमत्रैवैषा जीवाख्या देवता स्वरूपमेष्य प्राप्य

ततस्तन्मात्रमनुतिष्ठति अवतिष्ठते मुक्तो भवति। ततस्तस्मादन्यत्राविद्यकपदे अयं च परं
चेत्युपलक्षितावस्थात्रयतत्कार्यप्रपञ्चे स्वातिरिक्तमस्तीति ब्रूता

स्वाज्ञो जीवः परिभ्रमति। सर्वत्र सर्वदायं हिरण्मये परे कोशे चिरं

चरन्नपि स्वाज्ञानावरणच्छन्नः सन् जाग्रदाद्यवस्थात्रयगर्ते पतति।

तस्यापि श्रुत्याचार्य प्रसादतो निष्कृतिर्भवेत् इत्यत्र दृष्टान्तः- यथैष

देवदत्तो निद्रालुर्यष्ट्या च ताड्यमानः सन् बोधितः पुनः नैव सहसा

स्वापमेति तथा अयमपि जीवः श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धवेदान्तज्ञानेन न

त्वमवस्थात्रयभाक् जीवः किंतु तदवस्थात्रयारोपापवादाधिकरणं

ब्रह्मासि इति बोधितः सन् न पुनरवस्थात्रये मुह्यति। तत्र विकल्पितेष्टापूर्तादि-

కామవృత్త్యనుదయాన్నిష్కామః యదృచ్ఛాప్రాప్తవస్తుని ఆనన్దమభియాతి। యథా

చైష సంప్రసాదో దేవః స్వప్నే జాగరే చ వ్యవహరన్ శ్రాన్తః స్వాపావస్థా-

स्वानन्दमात्रं ब्रह्माहमस्मीति यो वेद सोऽयमेवं पराक्प्रपञ्चतः

परंज्योतिः प्रत्यक्प्रकाशो भूत्वा सूर्यादिज्योतिषामप्या समन्तात् भासक-

తత్ పరంబ్రహ్మాకారపరిణతం భవతి తత్పరమాత్మానమేత్యానన్దయతి స్వాత్మానం

ప్రీణయతి తత్పరవశం సత్ తత్రైవ విలీయత ఇత్యర్థః। ఏవం చిత్తప్రసాదః కుతో జాత

ఇత్యత్ర ఈశ్వరాదస్య శుభ్రవర్ణం వర్ణో నిర్వికల్పభావ ఆజాయతే

ఈశ్వరస్యాజడక్రియాజ్ఞానేచ్ఛాశక్తిమత్త్వేన స్వభక్తారిష్టగ్రా-

भूयस्तेनैव मार्गेण स्वप्नस्थानं तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि इति किंचित्-

నియచ్ఛతి విశ్రామయతి। యథా జలూకా స్వాధిష్ఠితభావాత్ తృణాత్ భావం

తృణాన్తరం గఛతి తథా అయమపి విద్వాన్ తుర్యజాగరణస్థః

తుర్యస్వప్నమవలమ్బ్య తుర్యజాగరణం త్యజతి। ఏవం తుర్యావస్థాప్రవిభక్తావ-

सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाधिभ्यां स्वात्मानमानन्दयति। ततः प्रत्यक्-

సన్దీతి సంత్యజతి। యదేవం నిర్విశేషం జాతం తదేవ పరబ్రహ్మ తదతిరేకేణ నాపరమస్తి। యద్వా స్వాతిరిక్తమపరమస్తీతి న త్యజతి

బ్రహ్మమాత్రస్య నిష్ప్రతియోగికత్వాత్। యద్యైవం కేవలశ్రవణాదిమాత్రేణ

నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానం నోదేతి తద్రైవమ్। కం పరమసుఖమసుఖకామాది-

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यात्मकं

कपालाष्टकमष्टाङ्गयोगमनुसंधाय यथावदभ्यस्य तद्बलेन

चित्तगतमालिन्यं संक्षाल्य निर्विशेषज्ञानमवाप्य कृतकृत्यो

भवतीत्यर्थः। योगध्यानादिकरणं किमित्यत्र य एष स्तन इव कदलीपुष्पमिव

च उरःप्रदेशे सदा अवलम्बते सोऽयं योगकाले ऊर्ध्वमुत्तिष्ठन् विकासमेति। अत्र हि खलु इन्द्रयोनिना ब्रह्मणा सह वर्तत इति सेन्द्रयोनिः। य इन्द्रयोनिरित्युक्तः सोऽयमीश्वरो वेदयोनिरिति सर्वैर्गीयमानः परमेश्वरो जाग्रति जागर्ति। य एवं स्वहृत्कमलासनस्थमीश्वरमनुध्यायति स विद्वान् शुभाशुभातिरिक्तः सन् कादाचित्कप्रसक्तशुभाशुभैरपि कर्मभिः न लिप्यते। यद्ध्यायि शुभाशुभातिरिक्तः स देवः कीदृश इत्यत्र अन्यदेवस्य ब्रह्मादेरपि य एष एव हि देवः तं देवतानां परमं च दैवतम् इति श्रुतेः। ध्यायिध्येययोरभेदार्थं य एष देवः सोऽयं संप्रसादः अन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः स एव प्रणवार्थतुर्यतुर्य-हंसः परं ब्रह्मेत्युच्यते। अत्र न प्राणहंसो मुख्यः प्राणोविवक्षितः परब्रह्मप्रकरणत्वात्। प्रणवो जीवः प्रणवाद्यवयवाकारवाच्यत्वात् तत्स्थितिराद्या देवतेति निवेदयति। य एवं प्रणवयाथात्म्यं वेद तत् कथं स कथं जीवब्रह्मणोः भेदं निवेदयते निवेदयति। किंतु जीवस्य ब्रह्मत्व-

అన్తర్బాహ్యశిఖాదిలక్షణమ్

సత్త్వమథాస్య పురుషస్యాన్తఃశిఖోపవీతిత్వమ్। బ్రాహ్మణస్య ముముక్షోరన్తః-
गृहस्थस्य। अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवदव्यक्तमन्तस्तत्त्वमेलनम्॥ ३
॥

अन्तर्बाह्यशिखायज्ञोपवीतलक्षणमुच्यते- सत्त्वमिति। अथ प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मभावानन्तरमस्य पुरुषस्य ब्रह्मीभूतस्य यत् सत्त्वं तदेवान्तः-शिखोपवीतत्वं निर्विशेषज्ञानमित्यर्थः। तद्धारणं कस्य? इत्यत्र

स्वान्तर्विद्योतमानज्ञानशिखोपवीतधारणकर्मिणो ब्राह्मणस्य
मुमुक्षोरेव। बाह्यशिखोपवीतधारणं कस्य? इत्यत्र बहिर्लक्ष्यमाण-
న భవతీత్యాహ- అన్తరితి। అన్తరుపవీతలక్షణం తు బహిస్తన్తువదవ్యక్తం
వ్యక్తం న భవతి నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానస్య మనోవాగతీతత్వాత్। యది
అన్తస్తత్త్వమేలనం స్యావిద్యాశబలబ్రహ్మగోచరం స్యాత్తదా॥ ౩॥

నిర్విశేషబ్రహ్మస్వరూపమ్

న సన్నాసన్న సదసద్భిన్నాభిన్నం న చోభయమ్।
న సభాగం న నిర్భాగం న చాప్యుభయరూపకమ్।
బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానహేయం మిథ్యాత్వకారణాత్॥ ౪॥

ఇతి।

తత్రావిద్యాంశమనేకోపపత్తిభిః మిథ్యేతి నిరస్య నిర్విశేషత్వమాపాదయేది-
तथा नासत् कार्याकारेण चाक्षुषत्वात्। न सदसत् तयोरेकत्रानवस्थानात्। तत् किं
स्वभिन्नम् स्वपृथक्सत्ताभावात्। तत् किं नाभिन्नम् अवस्तुत्वात्। न च
भिन्नाभिन्नम् दुर्लभत्वात्। न सभागम् कारणात्मना निरवयवत्वात्। न
निर्भागम् कार्यात्मना सावयवत्वात्। न चाप्युभयरूपकम् पूर्वोक्त-
బ్రహ్మవత్ సత్పదమర్హతీత్యత్ర యావద్బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం నోదేతి తావదస్య
సత్త్వమ్ జాతే తు బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానేఽస్య మిథ్యాత్వకారణాత్ బ్రహ్మాతిరిక్తం
నేత్యపహ్నవపదమేవ భజేదిత్యర్థః॥ ౪॥

కర్మణః చిత్తశుద్ధిప్రాపకత్వమ్

పఞ్చపాదబ్రహ్మణో న కించన । చతుష్పాదన్తర్వర్తినోఽన్తర్జీవబ్రహ్మణః స్థానాని

చత్వారి । నాభిహృదయకణ్ఠమూర్ధసు జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తితుర్యావస్థాః
ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణసభ్యాగ్నిషు । జాగరితే బ్రహ్మా స్వప్నే విష్ణుః సుషుప్తౌ

రుద్రః తురీయమక్షరం చిన్మయమ్ । తస్మాచ్చతురవస్థా చతురఙ్గుల-

द्वात्रिंशत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य ज्ञानपूतं त्रिगुणस्वरूपं त्रिमूर्तित्वं

पृथग्विज्ञाय नवब्रह्माख्यनवगुणोपेतं ज्ञात्वा नवमानमितं त्रिः

पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्द्वग्निकलास्वरूपत्वेनैकीकृत्य आद्यन्तकत्वमपि

मध्ये त्रिरावर्त्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधाय आद्यन्तमेकीकृत्य

चिद्ग्रन्थावद्वैतग्रन्थिं कृत्वा नाभ्यादिब्रह्मबिल-प्रमाणं

पृथक्पृथक्सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धं त्रिगुणोपेतं

त्रिमूर्तिलक्षणलक्षितमप्येकत्वमापाद्य वामांसादिदक्षिणकट्यन्तं

विभाव्य आद्यन्तग्रहसंमेलनमेवं ज्ञात्वा मूलमेकम् सत्यं मृन्मयं

विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्

हंसेति वर्णद्वयेनान्तःशिखोपवीतित्वं निश्चित्य ब्राह्मणत्वं

ब्रह्मध्यानार्हत्वम् यतित्वमलक्षितान्तःशिखोपवीतित्वम् एवं

बहिर्लक्षितकर्मशिखाज्ञानोपवीतं गृहस्थस्य आभासब्राह्मणत्वस्य

केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीतित्वम् । चतुः चतुर्गुणीकृत्य

चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तुकृत्त्वम् नवतत्त्वमेकमेव परं ब्रह्म

तत्प्रतिसरयोग्यत्वाद्बहुमार्गवृत्तिं कल्पयन्ति । सर्वेषां ब्रह्मादीनां

देवर्षीणां मनुष्याणां मुक्तिरेका ब्रह्मैकमेव ब्राह्मणत्वमेकमेव ।

वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक्पृथक् शिखा वर्णाश्रमिणामेकमेव

अपवर्गस्य यतेः शिखायज्ञोपवीतमूलं प्रणवमेकमेव वदन्ति । हंसः

शिखा प्रणवमुपवीतम् नादः संधानम् । एष धर्मो नेतरो धर्मः ।

तत् कथमिति । प्रणवो हंसो नादस्त्रिवृत्सूत्रं स्वहृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

त्रिविधं ब्रह्म तद्विद्धि। प्रापञ्चिकशिखोपवीतं त्यजेत्॥ ५॥

स्वातिरिक्ताविद्यारूपमस्ति नास्तीति भ्रान्तिः पञ्चपादब्रह्मणः तुर्यातीतस्य न किंचनास्ति। व्यष्टिसमष्ट्यात्मकचतुष्पादन्तर्वर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मण उपलब्धिस्थानानि चत्वारि भवन्ति- व्यष्टिचतुष्पादन्तर्वर्तिनो विश्वतैजस- తేషాముపలబ్ధిస్థానాని కానీత్యత్ర నాభిహృదయకణ్ఠమూర్ధసు నేత్రకణ్ఠ- तथाच श्रुतिः -

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं समाविशेत्।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्॥

इति।

किंच आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणसभ्याग्निषु च यथायोगमात्मा भावयितव्य इत्यर्थः। जागरणादौ विभातचैतन्यभेदमाह- जागरित इति। बाह्ययज्ञसूत्रब्रह्मसूत्रयोरेकत्वावगमाय। नो चेत् बाह्ययज्ञसूत्रं दृष्टान्तीकृत्य ब्रह्मसूत्रं प्रपञ्चयति- तस्मादिति। यस्माद्यज्ञब्रह्म-सूत्रयोः सामानाधिकरण्यं भवति सूत्रत्वाविशेषात् तस्मात् जाग्रदादि-चतुरवस्थाचतुरङ्गुलवेष्टनमिव विभाव्य यथा यज्ञसूत्रं चतुरङ्गुल-मानेन षण्णवतिसंख्यातं तथा षण्णवतितत्त्वानि श्रोत्रादीश्वरान्तानि। एवं यज्ञसूत्रं ब्रह्मसूत्रभावनाभावितं कर्मभिर्यदि धृतं तदा तत् कर्म चित्तशुद्धिप्रापकं भवेदित्यर्थः। ब्रह्मसूत्रप्रशंसनायास्य वाचारम्भणतामाह- मूलमिति। यन्मृदादिवत् कारणं तत् सत्यम्।

यत्तत्तदज्ञानविजृम्भितं कार्यं तद्वाचारम्भणम् मृदतिरेकेण घटाद्यभावात् कारणं ब्रह्मैव सत्यमिति। हंसेति वर्णद्वयेनान्तः शिखोपवीतित्वं निश्चित्य हंसः सोऽहम् इति भावनापूर्वकं सदा तन्निष्ठत्वमन्तःशिखोपवीतित्वं। तेन किं स्यात् इत्यत्र ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वं यतित्वमलक्षितान्तःशिखोपवीतित्वं भवति। परिव्राडितरस्य तु एवमित्यादि। ब्रह्मसूत्रमेकमेव विश्वविराडोत्रादिभेदेन चतुश्चतुर्गुणीकृत्येति।

आद्यन्तयोर्निर्विशेषत्वेन मध्यमावस्थायामपि ब्रह्म निर्विशेषमेकमेवे- నిష్ప్రతియోగికమపి స్వాజ్ఞాస్తదాప్త్యుపాయం బహుధా కల్పయన్తీత్యాహ- తదితి। తస్య బ్రహ్మణః స్వస్వబుధ్యనురోధేన ప్రతిసరణయోగ్యత్వాత్। ప్రతిసరణం కల్పనాధికరణమ్ తదవష్టభ్య తత్ప్రాపకోపాయతయా సాఙ్ఖ్యాదిబహుమార్గ- निष्प्रति-योगिकस्वमात्रमिति। ज्ञानसमकालम्। तन्मात्रावस्थानलक्षणमुक्तिस्तु सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां मनुष्याणां निर्विशेषब्रह्ममात्र-ज्ञानं यदि जायते तदा तत्समकालीनविदेहमुक्तिरेका ब्रह्मैकमेव ब्रह्मनिष्ठाप्रभवब्राह्मणत्वमेकमेव। अपवर्गस्य अपवर्गभाजनस्य। हंसः शिखा प्रणवमुपवीतं विद्धि हंसप्रणवयोः नादः संधानम्। प्रणवः तुरीयोङ्कारः तदर्थः। तुर्यातीतं ब्रह्म हंसः इति मन्त्रार्थस्तु प्रत्यक्परैक्यसिद्धः परमात्मा नादलयाधारोऽपि स एव प्रणवो हंसो नादश्च एतत् त्रयं त्रिवृत्सूत्रमित्युच्यते। तत् कुत्र आसनमर्हति? इत्यत्र स्वहृदि चैतन्ये तिष्ठति स्वे महिम्नि स्वयं तिष्ठतीत्यर्थः। परापरभेदेन द्विविधं ब्रह्म तद्विद्धि। यदि स्वातिरिक्तिभ्रमतो भोक्तुमिच्छति तदा मुमुक्षुः प्रापञ्चिकशिखोपवीतं त्यजेत्॥ ५॥

मुमुक्षुणा कर्तव्यानि

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत्॥ ६॥

पुनर्जन्मनिवृत्यर्थं मोक्षस्याहर्निशं स्मरेत्।
सूचनात् सूत्रमित्युक्तं सूत्रं नाम परं पदम्॥ ७॥

तत् सूत्रं विदितं येन स मुमुक्षुः स भिक्षुकः।
स वेदवित् सदाचारी स विप्रः पङ्क्तिपावनः॥ ८॥

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।
तत् सूत्रं धरयेद्योगी योगविद् ब्राह्मणो यतिः॥ ९॥

बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक्।
नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणम्॥ १०॥

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम्।
ते तु सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः॥ ११॥

ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमीरितम्॥ १२॥

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः॥ १३॥

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके लौकिकेऽपि वा।
ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षिपूरकाः।
व्रजन्ते निरयं ते तु जन्म जन्मनि जन्मनि॥ १४॥

वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सव्यतः।
अन्तर्गतप्रमारूढं तत्त्वतन्तुसमन्वितम्।
नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं प्रमाणं धारयेत् सुधीः॥ १५॥

तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम्।
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य नेतरेषां तु किंचन॥ १६॥

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम्।
विद्वान् यज्ञोपवीती संधारयेद्यः स मुक्तिभाक्॥ १७॥

बहिरन्तश्चोपवीति विप्रः संन्यस्तुमर्हति।
एकयज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्हति॥ १८॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः।
बहिःसूत्रं परित्यज्य स्वान्तः सूत्रं तु धारयेत्॥ १९॥

बहिष्प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहंसशिखोपवीतित्वमवलम्ब्य

मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह भगवाञ्छौनक इत्युपनिषत्॥ २०॥

सर्वापवादाधिकरणतया सूचनात् सूत्रमित्युक्तम्। शौनकः पिप्पलादमुखतो ब्रह्मतत्त्वमवगम्य स्वशिष्येभ्य एवमाहेत्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः परब्रह्मोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः॥ ६-२०॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
परब्रह्मोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्त्रिंशोत्तरं शतम्॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अष्टसप्ततिसंख्यापूरकं परब्रह्मोपनिषद्विवरणं संपूर्णं॥

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः - इति शान्तिः

परिव्राजकलक्षणजिज्ञासा

अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायणमुपसमेत्य प्रणम्य पप्रच्छ। भगवन् त्वन्मुखाद्वर्णाश्रमधर्मक्रमं सर्वं श्रुतं विदितमवगतम्। इदानीं परमहंसपरिव्राजकलक्षणं वेदितुमिच्छामि। कः परिव्रजनाधिकारी? कीदृशं परिव्राजकलक्षणं? कः परमहंसः? परिव्राजकत्वं कथम्? तत् सर्वं मे ब्रूहीति। स होवाच भगवानादिनारायणः॥ १॥

पारिव्राज्यधर्मवन्तो यज्ज्ञानाद्ब्रह्मतां ययुः।
तद्ब्रह्मप्रणवैकार्थं तुर्यतुर्यं हरिं भजे॥

इह खल्वथर्वणवेदप्रविभक्तेयं परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् पारम-
విజృమ్భతే। అస్యాః సంక్షేపతో వివరణమారభ్యతే। బ్రహ్మనారాయణప్రశ్న-
विश्वपालकः ताभ्यामाविर्भूतोऽर्थः कीदृशो भवतीति
आख्यायिकामवतारयति- अथेति। अथ
ब्रह्मक्षत्रादिब्रह्मचारिगृहस्थादि-धर्मश्रवणानन्तर
काश्यपादिनवप्रजापतयः सर्वलोकपितरः यस्तेषामपि

पिता स सर्वलोकपितामहः स्वपितरमादिनारायणं कार्यसत्त्वे स्वयमादि-
నాస్త్యరమితి నారం కార్యకారణకలనాసంభవప్రబోధసిద్ధనిష్ప్రతియోగిక-
सोऽयमादिनारायणः तं स्वाज्ञदृष्ट्या मूर्तिमदवस्थितम्

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्॥

इति स्मृतेः। तमुपसमेत्य दण्डवत् प्रणम्य पप्रच्छ। किमिति भगवन्निति।
सर्वं यथावत् श्रुतम्। परमहंसपरिव्राजकलक्षणं यथावत् वेदितु-
౧॥

అధికారినిరూపణమ్

సద్గురుసమీపే సకలవిద్యాపరిశ్రమజ్ఞో భూత్వా విద్వాన్ సర్వమైహికాముష్మిక-

वमनान्नमिव हेयमुपगम्य मोक्षमाग्रैकसाधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य
गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव
प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको
वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेदिति सर्वसंसारेषु
विरक्तो ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा पितरं मातरं कलत्रमाप्तबन्धु-
పాణమేవైతయా కరోతి। త్రైధాతవీయామేవ కుర్యాత్। ఏతయైవ త్రయో ధాతవో యదుత
సత్త్వం రజస్తమ ఇతి।

అయం తే యోనిర్-ఋత్వియో యతో జాతో అరోచథాః।
తం జానన్నగ్న ఆరోహాథా నో వర్ధయా రయిమ్॥

ఇత్యనేన మన్త్రేణాగ్నిమాజిఘ్రేత్। ఏష వా అగ్నేర్యోనిర్యః ప్రాణం గచ్ఛ స్వాం యోనిం
గచ్ఛ స్వాహేత్యేవమేవైతదాహ। గ్రామాచ్ఛ్రోత్రియాగారాదగ్నిమాహృత్య
స్వవిధ్యుక్తక్రమేణ పూర్వవదగ్నిమాజిఘ్రేత్। యద్యాతురో వాగ్నిం న విన్దేదప్సు
జుహుయాత్। ఆపో వై సర్వా దేవతాః సర్వాభ్యో దేవతాభ్యో జుహోమి స్వాహేతి
హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నీయాత్ సాజ్యం హవిరనామయమ్। ఏష విధిర్వీరాధ్వానే
వానాశకే వాపాం ప్రవేశే వాగ్నిప్రవేశే వా మహాప్రస్థానే వా। యద్యాతురః
స్యాన్మనసా వాచా వా సంన్యసేత్। ఏష పన్థాః॥ ౨॥

తత్కృతప్రశ్నేష్వాదౌ పరివ్రజనాధికారిణం నిరూపయతి- సదితి। న కదాపి
సంసారమణ్డలే సుఖలేశోఽస్తీత్యవగమ్య దారాద్యేషణాత్రయం దేహాది-
वमनान्नमिव हेयमुपगम्य स्वातिरिक्तास्ति त्वभ्रममोक्षमार्गैकसाधनो
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्। जाबालोपनिषद्युक्तार्थमेतत्। यदि सर्व-
పిత్రాద్య-నుమోదనం కృత్వా సంన్యసేదిత్యాహ- పితరమితి। అనుమోదయిత్వా

ప్రవ్రజేదిత్యర్థః। యది స్వయమాహితాగ్నిస్తదా చరమేష్ట్యాదికర్మసమాప్తిః కార్యేత్యత్ర- తద్ధైక ఇతి। తద్ధైక ఇత్యాది జాబాలోపనిషది పదశో వ్యాఖ్యాతమ్ ॥ ౨ ॥

నిరామయస్య సంన్యాసః

స్వస్థః క్రమేణైవ చేదాత్మశ్రాద్ధం విరజాహోమం కృత్వా అగ్నిమాత్మన్యారోప్య లౌకికవైదికసామర్థ్యం స్వచతుర్దశకరణప్రవృత్తిం చ పుత్రే సమారోప్య తదభావే శిష్యే వా తదభావే స్వాత్మన్యేవ వా బ్రహ్మా త్వం యజ్ఞస్త్వమిత్యభి-
सर्वविद्यार्थस्वरूपां ब्राह्मण्याधारां वेदमातरं क्रमाद् व्याहृतिषु त्रिषु प्रविलाप्य व्याहृतित्रयमकारोकारमकारेषु प्रविलाप्य तत्सावधानेनापः प्राश्य प्रणवेन शिखामुत्कृष्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा वस्त्रमपि भूमौ वाप्सु वा विसृज्य ओं भूः स्वाहा ओं भुवः स्वाहा ओं सुवः स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपं ध्यायन् पुनः पृथक् प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा वचसापि संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यमतारध्वनिभिस्त्रिवारत्रिगुणीकृतप्रैषोचारणं कृत्वा प्रणवैकध्यानपरायणः सन्नभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यूर्ध्वबाहुर्भूत्वा ब्रह्माहमस्मीति तत्त्वमस्यादिमहा-

తదధికారీ న భవేద్యది గృహస్థప్రార్థనాపూర్వకమభయం సర్వభూతేభ్యో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే సఖా మా గోపాయౌజః సఖా యోఽసీన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నః శర్మ మే భవ యత్పాపం తన్నివారయేత్యనేన మన్త్రేణ ప్రణవ-
विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य सद्गुरुमुपगम्य नत्वा गुरुमुखात् तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रणवपूर्वकमुपलभ्य अथ जीर्णवस्त्रवल्कलाजिनं धृत्वा

अथ जलावतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां परित्यज्य त्रिकालस्नानमाचरन्

वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रणवानुष्ठानं कुर्वन् ब्रह्ममार्गे सम्यक्

संपन्नः स्वाभिमतमात्मनि गोपयित्वा निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहंकारासूयागर्वेच्छा- మర్షమమత్వాదీంశ్చ హిత్వా జ్ఞానవైరాగ్యయుక్తో విత్తస్త్రీపరాఙ్ముఖః

శుద్ధమానసః సర్వోపనిషదర్థమాలోచ్య బ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహాహింసాసత్యం

యత్నేన రక్షఞ్జితేన్ద్రియో బహిరన్తః స్నేహవర్జితః శరీరసంధారణార్థం చతుర్షు

వర్ణేష్వభిశస్తపతితవర్జితేషు పశురద్రోహీ భైక్షమాణో బ్రహ్మభూయాయ భవతి।

సర్వేషు కాలేషు లాభాలాభౌ సమౌ భూత్వా కరపాత్రమాధుకరేణాన్నమశ్నన్

మేదోవృద్ధిమకుర్వన్ కృశీభూత్వా బ్రహ్మాహమస్మీతి భావయన్ గుర్వర్థం

గ్రామముపేత్య ధ్రువశీలోఽష్టౌ మాంస్యేకాకీ చరేత్ ద్వావేవాచరేత్।

యదాలంబుద్ధిర్భవేత్ తదా కుటీచకో వా బహూదకో వా హంసో వా పరమహంసో వా

తత్తన్మన్త్రపూర్వకం కటిసూత్రం కౌపీనం దణ్డం కమణ్డలుం సర్వమప్సు

విసృజ్యాథ జాతరూపధరశ్చరేత్। గ్రామైకరాత్రం తీర్థే త్రిరాత్రం పట్టనే

పఞ్చరాత్రం క్షేత్రే సప్తరాత్రమనికేతః స్థిరమతిరనగ్నిసేవీ నిర్వికారో

నియమానియమముత్సృజ్య ప్రాణసంధారణార్థమయమేవ లాభాలాభౌ సమౌ

భూత్వా గోవృత్త్యా భైక్షమాచరన్నుదకస్థలకమణ్డలురబాధకరహస్య- भूतलशयनः क्षौरकर्मपरित्यक्तो मुक्तचातुर्मास्यव्रतनियमः

शुक्लध्यानपरायणोऽर्थस्त्रीपुरपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदा-

స్వరూపానుసంధానబ్రహ్మప్రణవధ్యానమార్గేణావహితః సంన్యాసేన

దేహత్యాగం కరోతి పరమహంసపరివ్రాజకో భవతి ॥ 3 ॥

యది నిరామయః సంన్యస్తుమిచ్ఛతి తదా నారదపరివ్రాజకోపనిషచ్చతుర్థోపదే-शिष्ये वा पुत्रादेः पित्रादिस्वत्वाधिकारत्वात् तदभावे स्वात्मन्येव वा समा-

ప్రవిలాప్య। ప్రణవపూర్వకం సలక్షణం సత్వచం సమపర్వకం పుణ్యస్థల-
वैणवं दण्डमित्यादि। अथ हस्ताभ्यां जलावतरणं संकल्पेन
ऊर्ध्वगमनं मनोराज्यम् एकभिक्षां परित्यज्येति। ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं
ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति प्रबोध एव ब्रह्ममार्गः। तत्र संपन्नो भूत्वा
परमसिद्धान्तमात्मन्येव गोपयित्वा स्वात्मनिष्ठो भूत्वा कादा-
అభిశస్తపతివర్జితేషు పశుః ఇవ అద్రోహీ భైక్షమాణో బ్రహ్మభూయాయ
బ్రహ్మభావాయ భవతి। యో బ్రహ్మణం విదధాతి పూర్వమ్ ఇతి శ్రుత్యనురోధేన
గురుర్విష్ణుః నైవేద్యార్థం మహావిష్ణోః స్వాదు మాధూకరం శుచి ఇతి
స్మృత్యనురోధేన గుర్వర్థం గ్రామముపేత్య ధ్రువశీలః అచలస్వభావోఽపి అష్టౌ
మాంస్యేకాకీ చరేద్ ద్వావేవాచరేత్। యది శ్రవణధ్యానాధికారీ న భవతి తదా
చాతుర్మాస్య ఏకత్రాసనం శిష్టమాసే గ్రామైకరాత్రమ్ ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాటనమ్।
ఏతద్ద్వయమేవ యతిభిరాచరణీయమిత్యర్థః। యదా కుటీచకాద్యాశ్రమే
అలంబుద్ధిర్భవేత్। పాత్రే పతితమశ్నీయాత్ తత్ర కించిన్న హి స్మరేత్ ఇతి స్మృతేః।
కృతేన్నయముపనిషత్ నారదపరివ్రాజకోపనిషద్వ్యాఖ్యానేన ప్రాయశో వ్యాఖ్యాతేతి
మన్తవ్యా॥ 3॥

బ్రహ్మప్రణవస్వరూపజిజ్ఞాసా

భగవన్ బ్రహ్మప్రణవః కీదృశ ఇతి బ్రహ్మా పృచ్ఛతి। స హోవాచ నారాయణః
బ్రహ్మప్రణవః షోడశమాత్రాత్మకః సోఽవస్థాచతుష్టయచతుష్టగోచరః।
జాగ్రదవస్థాయాం జాగ్రదాదిచతస్రోఽవస్థాః స్వప్నే స్వప్నాదిచతస్రోఽవస్థాః
సుషుప్తౌ సుషుప్త్యాదిచతస్రోఽవస్థాః తురీయే తురీయాదిచతస్రోఽవస్థా భవన్తీతి।
వ్యష్టిజాగ్రదవస్థాయాం విశ్వస్య చాతుర్విధ్యం విశ్వవిశ్వో విశ్వతైజసో
విశ్వప్రాజ్ఞో విశ్వతురీయ ఇతి। వ్యష్టిస్వప్నావస్థాయాం తైజసస్య చాతుర్విధ్యం

తైజసవిశ్వస్తైజసతైజసస్తైజసప్రాజ్ఞస్తైజసతురీయ ఇతి।

సుషుప్త్యవస్థాయాం ప్రాజ్ఞస్య చాతుర్విధ్యం ప్రాజ్ఞవిశ్వః ప్రాజ్ఞతైజస
ప్రాజ్ఞప్రాజ్ఞః ప్రాజ్ఞతురీయ ఇతి। తురీయావస్థాయాం తురీయస్య చాతుర్విధ్యం
తురీయవిశ్వస్తురీయతైజసస్తురీయప్రాజ్ఞః। ఏతే క్రమేణ షోడశమాత్రారూఢాః।
అకారే జాగ్రద్విశ్వ ఉకారే జాగ్రత్తైజసో మకారే జాగ్రత్ప్రాజ్ఞ అర్ధమాత్రాయాం
జాగ్రత్తురీయః బిన్దౌ స్వప్నవిశ్వః నాదే స్వప్నతైజసః కలాయాం స్వప్నప్రాజ్ఞః
కలాతీతే స్వప్నతురీయః శాన్తౌ సుషుప్తవిశ్వః శాన్త్యతీతే సుషుప్తతైజసః
ఉన్మన్యాం సుషుప్తప్రాజ్ఞః మనోన్మన్యాం సుషుప్తతురీయః పుర్యాం తురీయవిశ్వః
మధ్యమాయాం తురీయతైజసః పశ్యన్త్యాం తురీయప్రాజ్ఞః పరాయాం తుర్యతురీయః।
జాగ్రన్మాత్రాచతుష్టయమకారాంశం స్వప్నమాత్రాచతుష్టయముకారాంశం
సుషుప్తిమాత్రాచతుష్టయం మకారాంశం
తురీయమాత్రాచతుష్టయమర్ధమాత్రాంశమ్। అయమేవ బ్రహ్మప్రణవః। స
పరమహంసతురీయాతీతావధూతైరుపాస్యః। తేనైవ బ్రహ్మ ప్రకాశతే।
విదేహముక్తిః॥ ४॥

బ్రహ్మప్రణవధ్యానమార్గేణేతి ప్రశ్నబీజమవష్టభ్య బ్రహ్మప్రణవేయత్తా-
भगवन्निति। स होवाच नारायणः। किं तत्? इत्यत्र- ब्रह्मप्रणव इति।
तत् कथमित्यत्र- जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः
जाग्रज्जाग्रदित्यादि। स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्नजाग्रदित्यादि। सुषुप्तौ
सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तिजाग्रदित्यादि। तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था
भवन्तीति तुर्यजाग्रदित्यादि। व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रज्जाग्रदादिषोड-
వ్యష్టిస్వప్నావ-స్థాయామితి। తథా వ్యష్టిసుషుప్త్యవస్థాయామితి। తథా
తురీయావస్థాయాం తురీయస్య చాతుర్విధ్యమిత్యత్ర తురీయవిశ్వః తురీయతైజసః

తురీయప్రాజ్ఞః ఇతి త్రైవిధ్యం జ్ఞేయమ్ । సవిశేషనిర్విశేషావేకీకృత్య

చాతుర్విధ్యోక్తిః సవిశేషప్రపఞ్చాపహ్నవసిద్ధం నిర్విశేషం తుర్యతురీయమితి పృథక్ జ్ఞాతుం యుక్తత్వాత్ । తథా సమష్టిజాగ్రజ్జాగ్రదాదితుర్య-

वयष्टिसमष्ट्यैक्यसिद्धजाग्रज्जाग्रदादिपञ्चदशावस्थारूढा ओत्रोत्राद्य-

భజన్తి తదవికల్పావికల్పం తుర్యతురీయమితి జ్ఞేయమ్ ఏతదర్థస్య బ్రహ్మప్రణవ-

जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं विद्धीति शेषः । तथा

स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं

तुरीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशं जानीहीत्यर्थः । यत एवमतो

व्यष्टिसमष्टितदुभयैक्यसिद्धजाग्रज्जाग्रदादितुर्यस्वापान्तकलना-

ఇత్యత్ర సర్వవాచ్యవస్తు ప్రణవాత్మకమ్ ఇతి శ్రుతేః । జాగ్రజ్జాగ్రదాదిచతుష్పఞ్చ-

तन्निष्प्रतियोगिकतया स्वमात्रमवशिष्यते । एवमर्थो यत्र अवगम्यते अयमेव

ब्रह्मप्रणवः । स परमहंसतुरीयातीतावधूतैरुपास्यः ब्रह्मप्रणव-

నిష్ప్రతియోగికతుర్యతుర్యమాత్రగోచరః తేనైవ బ్రహ్మమాత్రప్రబోధేన

బ్రహ్మమాత్రావస్థానలక్షణవిదేహముక్తిర్భవతీతి ప్రకరణార్థః ॥ ४ ॥

అయజ్ఞోపవీతినో బ్రాహ్మణత్వమ్

భగవన్ కథమయజ్ఞోపవీత్యశిఖీ సర్వకర్మపరిత్యక్తః? కథం బ్రహ్మ-

विष्णुः । भो भोऽर्भक यस्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् । तस्य

ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म सपवित्रम् । स सर्वकर्मकृत् स ब्राह्मणः स

ब्रह्मनिष्ठापरः स देवः स ऋषिः स तपस्वी स श्रेष्टः स एव सर्वज्येष्ठः

स एवाहं विद्धि । लोके परमहंसपरिव्राजको दुर्लभतरः । यद्येकोऽस्ति स एव नित्यपूतः स एव वेदपुरुषः । महापुरुषो यस्तच्चित्तं मययेवावतिष्ठते ।

अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । स एव नित्यतृप्तः । स शीतोष्णसुखदुःख-

షడ్భావవికారశూన్యః । స జ్యేష్ఠాజ్యేష్ఠవ్యవధానరహితః । స స్వవ్యతిరేకేణ

నాన్యద్రష్టా। ఆశామ్బరో న నమస్కారో న స్వాహాకారో న స్వధాకారశ్చ న విసర్జనపరో నిన్దాస్తుతివ్యతిరిక్తో న మన్త్రతన్త్రోపాసకో దేవాన్తరధ్యానశూన్యో లక్ష్యాలక్ష్యనివర్తకః సర్వోపరతః సచ్చిదానన్దాద్వయచిద్ఘనః సంపూర్ణా- यः कृतकृत्यो भवति स परमहंसपरिव्राडित्युपनिषत्॥ ५॥

ब्रह्मप्रणवस्य परमहंसाद्यधिकारत्वात् परमहंसादेः सर्वत्र ब्राह्मणत्वं श्रूयते- यः संन्यासी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मण इति। प्रसिद्धिस्तु शिखायज्ञोपवीतविशिष्टकर्मठानामेव ब्राह्मणत्वमिति। तद्विरलस्य यतेः कथं ब्राह्मण्यमिति ब्रह्मा भगवन्तं पृच्छतीत्याह- भगवन्निति। प्रश्नोत्तरं स होवाच विष्णुः। ईदृशो मद्भावापन्नो लोके परमहंसपरिव्राजको दुर्लभतरः। स एव नित्यतृप्तः मद्भावापत्तेर्नित्यतृप्तिप्रापकत्वात्। स शीतोष्णसुखदुःखमानावमान- అశనాయాద్యతీతత్వాత్। షడ్భావవికారశూన్యః భావషట్కాస్పదస్థూలదేహ- कनिष्ठः इति श्रुतेः। स स्वव्यतिरेकेण नान्यद्रष्टा द्रष्टव्यान्यस्य मृग्यत्वात्। विसर्जनीयाभावात् न विसर्जनपरः। न मन्त्र-तन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यः मन्त्रतन्त्रदेवोपासनाभिः भवितव्यार्थाभावात्। लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः लक्षणया बोधितं लक्ष्यं तद्विपरीतमलक्ष्यं वाच्यम्। स्वातिरेकेण तदुभयं नास्ति अहमेवेदं सर्वमिति निवर्तकः। ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यस्वमात्रमित्यनुसंधानतो विद्वान् तुर्यतुर्यरूपेणावशिष्यते विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः प्रकृतोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः॥ ५॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या लिखिता तुर्यतुर्यगा।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थजातं शतं स्मृतम्॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षट्षष्टि-

పరమహంసోపనిషత్

పూర్ణమదః - ఇతి శాన్తిః

పరమహంసపరివ్రాజకానాం మార్గః

అథ యోగినాం పరమహంసానాం కోఽయం మర్గస్తేషాం కా స్థితిరితి నారదో భగవన్తముపసమేత్యోవాచ। తం భగవానాహ। యోఽయం పరమహంసమార్గో లోకే దుర్లభతరో న తు బాహుల్యో యద్యేకో భవతి స ఏవ నిత్యపూతః స ఏవ వేదపురుష ఇతి విదుషో మన్యన్తే మహాపురుషో యచ్చిత్తం తత్ సదా మయయేవావతిష్ఠతే। తస్మాదహం చ తస్మిన్నేవావస్థీయతే। అసౌ స్వపుత్రమిత్రకలత్రబన్ధ్వాదీ-
ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोप-
ముఖ్య ఇతి చేదయం ముఖ్యః ॥ ౧ ॥

పరమహంసోపనిషద్వేద్యాపారసుఖాకృతి।
త్రైపదశ్రీరామతత్త్వం స్వమాత్రమితి చిన్తయే॥

ఇహ ఖలు పరమహంసోపనిషదః శుక్లయజుర్వేదప్రవిభక్తత్వాదీశావాస్యాది-योग्याधिकारिण उपलभ्य तेषां निश्रेयसायाख्यायिकाकारेण प्रवृत्ता-
अथेत्यादिना। अथ स्वकृतभक्तिश्रद्धातपोभिः भगवत्सांनिध्यानन्तरं
देवर्षिरिति विख्यातो नारदो मुनिर्यत्र षड्गुणैश्वर्यसंपत्तिः पर्यवसन्ना तं
भगवन्तं विनयेनोपसमेत्योवाच। किमिति? योगिनां परमहंसपरि-

కీదృశీ? ఇతి నారదేన పృష్టో భగవాన్ హరిః తం ప్రత్యేవమాహ- తమితి।
తమేవం పృష్టవన్తం నారదం ప్రతి భగవాన్ హరిరేవమాహ। కిం తదితి।
యథోక్తాచార-విశిష్టకుటీచకబహూదకహంసానాం మార్గ ఏవ దుర్లభో లోకే
తావత్। తతోఽపి పరమహంసమార్గో దుర్లభతరః। దుర్లభతరార్థం శ్రుతిః
స్వయమేవాహ- న తు బాహుల్య ఇతి। యది కదాచిత్ ఏతాదృశ ఏకో భవతి తదా స ఏవ
పరమహంసః। నిత్యపూతే విశుద్ధాత్మని స్వే మహిమ్ని తిష్ఠతీతి నిత్యపూతస్థః। స
ఏవ వేదపురుషో వేదార్థః పరమాత్మేతి విదుషో బ్రహ్మవిద్వరీయాంసో మన్యన్తే। అత
ఏవ పరమహంసో మహాపురుషో భవతి యస్య మహాపురుషస్య చిత్తం మయయేవ
నారాయణే తదాకారాకారితయావతిష్ఠతే। యస్మాదేవం తస్మాదహం చ
తస్మిన్నేవావస్థీయతే। పరమాత్మని ప్రత్యక్ప్రతీచి పరమాత్మేతి
ప్రత్యగభేదేనాసావవస్థితః సన్ స్వీయతయా భాతపుత్రమిత్రకలత్రబన్ధ్వాదీన్
బహిర్లక్ష్యమాణశిఖాం యజ్ఞోపవీతం చ స్వాధీతస్వాధ్యాయవేదజాతం చ
తద్విహితసర్వకర్మాణ్యయం సంన్యస్య స్వాజ్ఞదశాయాం స్వావాసధియా
యద్భాతం తచ్చతుర్దశభువనాలంకృతబ్రహ్మాణ్డం చ స్వాతిరిక్తధియా హిత్వా
కౌపీనం దణ్డమాచ్ఛాదనం నిత్యకర్మోపయోగిభిక్షాచారాదివస్త్రాణి చ
పరిగ్రహేత్। కిమర్థం తత్పరిగ్రహ ఇత్యత్ర స్వశరీరోపభోగార్థాయ। భోగార్థం
శీతమశకాదినివృత్త్యర్థం లోకస్యైవోపకారార్థాయ చ లోకోన్మార్గనిరాసనాయ
కౌపీనాదికం పరిగ్రహేదిత్యర్థః। కౌపీనాదిపరిగ్రహ ఏవాస్య ముఖ్య ఇత్యత ఆహ-
तर्हि तेषां कोऽयं मुख्य इति चेत् कौपीनादित्याग एव मुख्य इत्याह- अयं
मुख्य इति॥ १॥

परमहंसपरिव्राजकानां स्थितिः

न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादानं चरति परमहंसो न

शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न मानावमानमिति। षडूर्मिवर्जितो
निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोह-

యతస్తద్వపురపధ్వస్తసంశయమిథ్యాజ్ఞానానాం యో హేతుస్తేన

నిత్యనివృత్తస్తన్నిత్యబోధస్తత్స్వయమేవావస్థితిస్తం

శాన్తమచలమద్వయానన్ద-చిద్ఘన ఏవాస్మి తదేవ మమ పరమం ధామ

తదేవ శిఖా తదేవోపవీతం చ పరమాత్మాత్మనోరేకత్వజ్ఞానేన తయోర్భేద ఏవ

విభగ్నః సా సంధ్యా॥ ౨॥

సర్వాన్ కామాన్ పరిత్యజ్య అద్వైతే పరమే స్థితిః।

జ్ఞానదణ్డో ధృతో యేన ఏకదణ్డీ స ఉచ్యతే॥

కాష్ఠదణ్డో ధృతో యేన సర్వాశీ జ్ఞనవర్జితః।

తితిక్షాజ్ఞానవైరాగ్యశమాదిగుణవర్జితః॥

భిక్షామాత్రేణ యో జీవేత్ స పాపీ యతివృత్తిహా।

స యాతి నరకాన్ ఘోరాన్ మహారౌరవసంజ్ఞకాన్॥

ఇదమన్తరం జ్ఞాత్వా స పరమహంసః॥ ३॥

ఆశామ్బరో న నమస్కారో న స్వాహాకారో న స్వధాకారో న నిన్దాస్తుతిర్యా-

नोपासनं च। न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ् नापृथगहर्न सर्वं च

अनिकेतस्थिरमतिरेव स भिक्षुः सौवर्णादीनां नैव परिग्रहेन्न लोकनं

नावलोकनं च। न च बाधकः क इति चेद्बाधकोऽस्त्येव। यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं

रसेन दृष्टं चेत् स ब्रह्महा भवेत्। यस्माद्-भिक्षुर्हिरण्यं रसेन

स्पृष्टं चेत् स पौल्कसो भवेत्। यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत् स

आत्महा भवेत्। तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते। दुःखे नोद्विग्नः सुखे निःस्पृहः त्यागो रागे सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदं च। सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते य आत्मन्येवावस्थीयते। तत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्मैवाहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत्॥ ४॥

न हि गार्हस्थ्योचितदण्डशिखायज्ञोपवीताच्छादनं परिगृह्य परमहंसश्चरति। न हि तस्य शितोष्णमानावमानकलनास्ति। सेयं कलना देहनिष्ठा। परमहंसस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावारूढत्वेन देहत्रयो-
స్మయః ధనవిద్యాదివిషయః హృద్యర్పితదృఢక్రోధో మత్సరః దమ్భో ధర్మ-ధ్వజిత్వం దర్పః స్వాన్యత్రాలక్ష్యబుద్ధిః లబ్ధవ్యవిషయస్పృహా ఇచ్ఛా స్వాహిత-కారిణి ద్వేషః ఇష్టవిషయజం సుఖమ్ అనిష్టవిషయజం దుఃఖమ్ ఇష్టవస్త్వభి-లాషః కామః తత్కుణ్ఠనకారిణి క్రోధః స్వద్రవ్యత్యాగానిచ్ఛా లోభః అతస్మింస్తద్బుద్ధిః మోహః స్వేష్టవిషయాగమజో హర్షః పరశ్రేయోఽసహిష్ణుతా అసూయా ఉద్ధతవృత్తిరహంకారః ఆదిశబ్దేన స్వీయేషు మమకారదిర్గృహ్యతే। ఏతత్ సర్వం స్వాతిరిక్తధియా హిత్వా యః స్వమాత్రావస్థితిమీహతే తద్దృష్ట్యా స్వవపుః కుణపమివ దృశ్యతే। యతో యస్మాత్ బ్రహ్మజ్ఞానాత్ అపధ్వస్తసంశయమిథ్యా-జ్ఞానానాం స్వవవపురేవం దృశ్యతే తాదృశబ్రహ్మవిషయకజ్ఞానస్యావిర్భా-వాయ యో హేతుః ప్రత్యక్త్వేన ప్రతీచా ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మభావేన నిత్యనివృత్త-స్వాజ్ఞానో యత్ స్వాజ్ఞాననివృత్త్యధికరణం తన్నిత్యబోధః పరమాత్మాయం నిత్యబోధస్వరూపం తత్ స్వయమేవావస్థితిః స్వమాత్రావశేషతయా స్థితిర్ముక్తిర్యో ముక్త ఇత్యభిహితః తం స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యశాన్తనిష్ప్రతియోగికపూర్ణ-

शिखा तदेवोपवीतं च केशकार्पासशिखातन्तुवच्छरीरविलक्षणत्वात्। तस्य का

संध्या? इत्यात आह- परमात्मेति। परमात्मात्मनोः प्रत्यक्परचितोः ब्रह्मैवाहम् अहमेव ब्रह्म इत्येकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव

विभग्नः तत्त्वभेदः तस्य स्वरूपत्वात् या जीवब्रह्मैक्यस्थितिः सैव संध्या

नोदकैर्जायते संध्या न मन्त्रोच्चारणेन तु।

संधौ जीवात्मनोरैक्यं सा संध्या सद्भिरुच्यते॥

इति स्मृतेः। इत्थं स्वातिरिक्तसर्वान् कामान् परित्यज्य अपह्नवं कृत्वा

परमाद्वैते स्थितिस्तद्रूपेणावस्थानं ज्ञानदण्डः स्वात्ममात्राव-

జ్ఞానగన్ధవైకల్యేన యేన కాష్ఠదణ్డో ధృతః స హి సర్వాశీ

కేవలోదరంభరీ నిర్విశేషజ్ఞానవర్జితో భవతి। కించ

శీతోష్ణాదితితిక్షాపురఃసరం

సవిశేషజ్ఞానతదితరవిషయవైరాగ్యశమాదిగుణవర్జితః

స్వాన్తర్బాహ్యవ్యాపృతిః సన్ కేవలభిక్షామాత్రేణ యో జీవేత్ సోఽయం పాపీ

పాపకృత్తమో భూత్వా సద్వృత్తయతీనామపి వృత్తిహా భవేత్ సత్సంన్యాసినోఽపి

లోకాః సంన్యాస్యాభాసాన్ మత్వా దృష్ట్వా ఉపేక్షాం కుర్యుః

తద్దోషేణాయమాభాసయతిః మహారౌరవసంజ్ఞకాన్ నరకాన్ యాతి। ఇదం

పరామార్థికాభాససంన్యాసినోరన్తరం జ్ఞాత్వా ఆశామ్బరో దిగమ్బరః న

నమస్కారః జ్యేష్ఠకనిష్ఠకలనావైరల్యాత్। న స్వాహాకారో న స్వధాకారో

దైవపిత్ర్యకర్మసామాన్యస్య త్యక్తత్వాత్। న నిన్దాస్తుతిః

నిన్దనీయస్తుత్యగుణవైరల్యాత్। యాదృచ్ఛికో భవేత్ దేహధారణమాత్రే-

विधीयते यथेच्छाचरणस्य इच्छापूर्वकत्वेन पतनमेव स्यात्। अत्र

ज्ञानवैराग्य-संपन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिः

तदाचारवशात् तत्तल्लोकप्राप्तिः इति श्रुतेः। एवं

देहमात्रधारणेतरप्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यस्य भिक्षोः न हि

स्वान्यत्रावाहनं विसर्जनं मन्त्रध्यानम् उपासनं लक्ष्यमलक्ष्यादिकं

वास्तीत्याह- भिक्षोरिति। उक्तविशेषणविशिष्टस्य भिक्षोः न हि पृथक्त्वेन

अपृथक्त्वेन वा त्वमहंतच्छब्दगोचरं सर्वं स्वातिरिक्तं वस्त्वस्ति। यदि

व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेनास्तीति भ्रान्तिस्तदा अनिकेत-स्थिरमतिः

व्याविद्धात्मीयनिकेतनाभिमतिः स्वदेहे तदन्यत्र वा अहंकार- సౌవర్ణాదీనాం నైవ పరిగ్రహేత్ న లోకనం నావలోకనం చ। న చ బాధకః క ఇతి

చేత్ సువర్ణాదిపరిగ్రహనిమిత్తాభావాత్ తన్నిమిత్తమస్తీతి స్వీకృత్య। న హి

సువర్ణాద్యాలోకనం వా న హి కదాఽపి కుర్యాత్। ఏవం కృతే బాధకః క ఇతి చేత్

బాధకోఽస్త్యేవ। తత్ కథమ్? యస్మాదుపభోగనిమిత్తాత్ భిక్షుః భిక్షుణా

హిరణ్యం కనకరత్నాది రసేన ప్రేమ్ణా దృష్టం చేత్ స బ్రహ్మహా భవేత్।

యస్మాదిత్యాది సమానమ్। యది తద్రసేన స్పృష్టం తదాయం పౌల్కసశ్చర్మాకారో

భవేత్। యది గ్రాహ్యం గృహీతం తదా సోఽయమాత్మహా భవేత్। తస్మాత్ భిక్షుః

హిరణ్యం రసేన న దృష్టం చ న స్పృష్టం చ న గ్రాహ్యం చ। రసేన సువర్ణ-

पथिगततृणव-द्रागं विना दर्शनं न दोषाय भवति।

स्पर्शनग्रहणयोः सद्यतेर-प्रसक्तत्वात्। मा गृधः कस्य स्विद्धनम् इति

श्रुत्यनुरोधेन सुवर्णाद्यनिच्छोः परमहंसस्य

स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमनोगताः मनसि विकल्पिताः सर्वे कामाः

स्वज्ञदृष्ट्या व्यावर्तन्ते मिथ्यात्मतया निवर्तन्ते। यत एवमतः

परमहंसः दुःखप्रारब्धोदयेऽपि नोद्विग्नो भवति। तथा

सुखप्रारब्धोदयेऽपि तत्र निःस्पृहो भवति। रागद्वेषप्रसङ्गेऽपि तत्त्यागो

भवति। सर्वत्र स्वातिरिक्तनिवृत्तिमार्गः शुभं प्रवृत्तिमार्गोऽशुभं

तयोरनभिस्नेहः प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गपराङ्मुखः प्रवृत्तिमार्गे न

द्वेष्टि निवृत्तिमार्गे न मोदं चानुभवति। सर्वेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां

च शब्दादन्तःकरणस्य च गतिस्तत्तद्विषयग्रहणशक्तिर्यत्रात्मन्येवोपरमते स्वात्ममात्रावशेषतया अवस्थीयते तदधिकरणत्वेन योऽवशिश्यते सोऽयं तत्पूर्णानन्दैकबोधः कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते इति श्रुतेः । यत्पूर्णबोधत्वेनावशिष्टं तद् ब्रह्मैवाहमस्मीति तद्ब्रह्म स्वमात्रमिति ज्ञानसमकालं कृतकृत्यो विदेहमुक्तो भवति । आवृत्तिः आदरार्था । इत्युपनिषदिति प्रकृतोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
परमहंसोपनिषद्व्याख्येयं लिखिता स्फुटम् ।
परमहंसोपनिषद्व्याख्याग्रन्थः शतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
एकोनविंशतिसंख्यापूरकं परमहंसोपनिषद्विवरणं संपूर्णं ॥

ब्रह्मोपनिषत्

सह नाववतु - इति शान्तिः

चतुष्पाद्ब्रह्म

[१ : शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं पप्रच्छ । दिव्ये ब्रह्मपुरे संप्रतिष्ठिता भवन्ति । कथं सृजन्ति? कस्यैष महिमा बभूव? यो ह्येष महिमा बभूव क एषः? तस्मै स होवाच ब्रह्मविद्यां वरिष्ठाम् । प्राणोह्येष आत्मा । आत्मनो महिमा बभूव । देवानामायुः सः । देवानां निधनमनिधनं दिव्ये ब्रह्मपुरे विरजं

निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद्ब्रह्म विभाति। स नियच्छति
मधुकरराज(मक्षिकावत्। यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं
सर्वा एवोत्क्रामन्ते तथैवैन-मुत्क्रामन्तं ते सर्वे देवा अनूत्क्रामन्ते। स
सृजत्याकर्षति) माक्षीकवत्। यथा माक्षीकैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति
तेनापकर्षति तथैवैष प्राणो यदायाति संसृष्टमाकृष्य।
प्राणदेवतास्ताः सर्वा नाड्यः सुष्वपे श्येनाकाशवत्। यथा खं श्येन
आश्रित्य याति स्वमालयमेवं सुषुप्तभूते। यथैवैष देवदत्तो यष्ट्यापि
ताड्यमानो न वेत्त्येवमिष्टा-पूर्तैः शुभाशुभैर्न लिप्यते। यथा कुमारो
निष्काम आनन्दमुपयाति तथैवैष देवदत्तः स्वप्न आनन्दमभियाति। वेद एष
परं ज्योतिः। ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते। भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति
जलौकावत्। यथा जलौकाग्रमग्रं नयत्यात्मानम् नयति परम्
संधयत्यपरम् नापरं त्यजति .... स जाग्रदभिधीयते। यथैवैष
कपालाष्टकं संनयति ...... । य एष स्तन इवावलम्बत एष देवयोनिर्यत्र जाग्रति
शुभाशुभमनिरुक्तमस्य देवस्य स संप्रसादोऽन्तर्यामी खगः कर्कटकः
पुष्करः पुरुषः प्राणो हंसः ब्रह्मात्मा देवता वेदयति। य एवं वेद स
परं ब्रह्मधाम क्षेत्रज्ञमुपैति। प्रथमः खण्डः।] अथास्य
पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धा च। तत्र
चतुष्पादं ब्रह्म विभाति- जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रः
तुरीयमक्षरम्। स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च
स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम्॥ १॥

यद्ब्रह्मोपनिषद्व्यक्तविस्फूलिङ्गि हृदुज्ज्वलम्।
त्रैपदानन्दसाम्राज्यं कलये तत् स्वमात्रतः॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतब्रह्मशाखायां यत् काण्डत्रयं

प्रकाशितं तत्र सकामस्य केवलकर्मकाण्डानुष्ठानतो धूमादि-

కర్మోపాసనా-

तेन सह तद्भावापत्तिः। येषां चित्तशुद्ध्याधिक्यान्मार्गद्वयेऽपि विरक्तिर्जायते

तेषां झटिति निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतये ज्ञानकाण्डा-त्मिकेयं

ब्रह्मोपनिषत् प्रवृत्ता। उपनिपूर्वकस्य षद् ऌधातोरर्थानुगमात्

मुमुक्षोः स्वाज्ञानविशरणपूर्वकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगम-

ఏవముక్తలక్షణ-బ్రహ్మోపనిషదోఽల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే - అథేతి।

అథ యథోక్తబ్రహ్మ-విద్యాసాధనసంపత్త్యనన్తరం ముముక్షోః

స్వాతిరిక్తారూఢబుద్ధిత్వేన నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రోపదేశానర్హత్వాత్

తన్మాత్రబుద్ధ్యారోహాయ సోపాయ-బ్రహ్మవిద్యా వక్తవ్యేతి పరమదయావతీ

శ్రుతిః యతః ప్రవృత్తా అతో బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థానకల్పనా యుజ్యతే। యః

పూర్ణమేవావశిష్యతే ఇతి పురుషాన్న పరం కించిత్ సా కాష్ఠా సా పరా గతిః ఇతి చ

శ్రుతిసిద్ధః పురుషోఽవశిష్యతే తస్యాస్య పురుషస్య పరమాత్మన ఉపలబ్ధిస్థానాని

చత్వారి భవన్తి। తాని కాని? కిం దేశాన్తరే వర్తన్తే? ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం

స్వశరీరే తాని వర్తన్త ఇత్యాహ- నాభిరితి। చకారాత్

దక్షిణాక్ష్యాదిస్థానాన్తరమస్తీతి ద్యోత్యతే। తత్ర కీదృశం బ్రహ్మ? ఇత్యత

ఆహ- తత్ర

చతుష్పాదం బ్రహ్మ విభాతీతి। చతుఃస్థానాశ్రయత్వాచ్చతుష్పాత్ వస్తుతః

తత్పరిచ్ఛేదశూన్యం బ్రహ్మ విభాతీత్యర్థః। స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తచతుష్పాద్-

तदर्थोपलब्धिः तत् जाग्रत्। तत्र जागरिते ब्रह्मा नाभिमण्डलमधिष्ठाय

जाग्रत्कलनां कलयति। स हि जगत्स्रष्टा चतुराननः। यदा जाग्रत्प्रलयजस्वप्नो

दृश्यते तदा विष्णुर्हृदयमधिष्ठाय स्वप्ने तत्कलनाकलितो भवति। यदा

जाग्रदादि-व्यापृतिः विलीयते तदा स सुषुप्तिर्भवति। तदानीं रुद्रः कण्ठमधिष्ठाय स्वाज्ञविकल्पितजाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चमुपसंहरति। जाग्रदाद्यवस्थात्रयं यत्र विलीयते सेयं तुरीयावस्था। तदानीं मूर्धानमधिष्ठाय यज्जाग्रदादिकलनाभावाभावप्रकाशकं भवति तन्मूर्ध्नि संस्थितं तुरीयमुच्यते। यद्यपि नेत्रकण्ठहृदयमूर्धसु जागरितादीनि वक्ष्यति तथाप्यत्र नाभ्यादीनामुक्तत्वादुपलब्ध्यर्थमेवं चिन्तनीयम्। यद्वा नाभ्यादि यथाक्रममुत्सृज्य नाभिनेत्रे समुच्चित्य जागरितजागरितं चिन्त्यम्। स्वप्नस्थानं कण्ठं सुषुप्तिस्थानं हृदयं पूर्ववत् मूर्ध्नि संस्थितं तुरीयं यो मूर्धानमधिष्ठाय तुर्यात्मा भवति तस्मात् आदित्यादिः भिन्न इत्यत आह- स आदित्य इति। तदतिरेकेणादित्यादेरभावात् । चकारात् तदतिरेकेण न किंचिदप्यस्तीति द्योत्यते। तद्याथात्म्यं किमित्यत आह-

పరస్య బ్రహ్మణః అక్షరత్వమ్

యత్ర లోకా న లోకా దేవా న దేవా వేదా న వేదా యజ్ఞా న యజ్ఞా మాతా న మాతా పితా న పితా స్నుషా న స్నుషా చాణ్డాలో న చాణ్డాలః పౌల్కసో న పౌల్కసః శ్రమణో న శ్రమణః తాపసో న తాపస ఏకమేవ తత్ పరం బ్రహ్మ విభాతి [౧ : హృద్యాకాశే తద్విజ్ఞానమాకాశమ్। తత్సుషిరమాకాశమ్। తద్విద్యాద్ధృద్యాకాశే యస్మిన్నిదం సం చ విచరతి యస్మిన్నిదం సర్వమోతప్రోతమ్ । స విభుః ప్రజాసు ధ్యానేన యో వేద తత్పరం బ్రహ్మ భవతీతి ।] నిర్వాణమ్ ॥ ౨ ॥

స్వస్య స్వాతిరిక్తమన-ఆద్యన్తఃకరణశ్రోత్రాదిబాహ్యకరణజాతాసంభవ-
स्वातिरेकेण लोकादि-

तापसान्तकलना न संभवति तन्निर्वाणरूपेण स्वमात्रमवशिष्यत इत्याह-
ఏకమితి। నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రమేకమేవ పరం బ్రహ్మ
వికలేబరనిర్వాణరూపేణ విభాతి స్వాజ్ఞాదిదృష్టిమోహే సతి అసతి
కైవల్యమేకరూపేణ చకాస్తీత్యర్థః॥ ౨॥

నిర్వాణస్య ఏకత్వమ్

న తత్ర దేవా ఋషయః పితర ఈశతే ప్రతిబుద్ధః సర్వవిద్యేతి॥ 3॥

కథం నిర్వాణమేకం నిష్ప్రతియోగికమ్? తన్నియన్తృత్వేన దేవాదేః సత్త్వాత్
ఇత్యత ఆహ- న తత్రేతి। యత్ స్వమాత్రమవశిష్టం న హి తత్ర దేవర్షిపితరః సన్తి।
తన్మాత్రావస్థాయాం స్వయమలబ్ధాత్మానో నియన్తృనియమ్యతయా స్థాతుం
కథమీశతే సమర్థా భవన్తి? కింత్వేక ఏవాత్మా దేవర్షిపిత్రాదికలనావిరలం
బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి ప్రతిబుద్ధః దేవర్షిపిత్రాదిభిరపి బ్రహ్మాస్మీత్యేవ ప్రతిబుద్ధో
భవతి న హి భేదదృష్ట్యేత్యర్థః। యద్యత్ స్వాజ్ఞవికల్పితం తత్తత్ అహమేవేదం
సర్వమితి శ్రుతిసిద్ధా యా సా సర్వవిద్యా తయా స్వవికల్పితసర్వా-

त्रिवृत्सूत्रम्

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः।
हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुः॥
हृदि चैतन्ये तिष्ठति॥ ४॥

ब्रह्ममात्रप्रबोधसहकारित्वेन संन्यासविधित्सया भूमिकां करोति-
हृदिस्था देवता इति। स्वातिरिक्तं स्वमात्रतया हरतीति हृच्छब्देन

प्रत्यक्चैतन्यमुच्यते। तस्मिन् हृदि तदधिष्ठेयहृदयकमले वा अग्न्याद्याः

सर्वा देवताः प्रतिष्ठिताः। तथा हृदि प्राणापानादिभेदेन प्राणाः पञ्च

वागादयश्च विधात्रा प्रतिष्ठिताः। तथोक्तलक्षणहृदये नासापुट-చకారద్వయతో యదస్తి నాస్తీతి వికల్పితం తత్ సర్వం హృదయే ప్రతిష్ఠితమితి ద్యోత్యతే।

బహిఃసూత్రత్యాగినస్తదేతత్ త్రివృత్సూత్రమితి విదుః జానన్తి। బహిఃసూత్రం క్వ

ప్రతిష్ఠితమిత్యత ఆహ- హృదీతి సర్వస్యాపి హృదయప్రతిష్ఠితత్వాత్ ॥ ౪ ॥

బహిఃసూత్రమ్

యజ్ఞోపవీతం పరమం పవిత్రం ప్రజాపతేర్యత్ సహజం పురస్తాత్।

ఆయుష్యమగ్ర్యం ప్రతిముఞ్చ శుభ్రం యజ్ఞోపవీతం బలమస్తు తేజః ॥ ౫ ॥

కీదృశం బహిఃసూత్రమిత్యత ఆహ- యజ్ఞోపవీతమితి। యజ్ఞస్య విష్ణోరుప

సామీప్యేన వీతం విశేషేణాగతం జీవస్వరూపం యజ్ఞోపవీతమ్। స్వగత-

यद्व्यवहारकारणं सहजम्। यद्वा देहेन्द्रियादिवत् सहजम्। पुरस्तात् पूर्वम्।

आयुष्यम् अग्र्यं श्रेष्ठं स्वात्मानं विदित्वा स्वान्यत्र मतिं प्रतिमुञ्च।

यच्छुभ्रं ज्योतिष्मद्यज्ञोपवीतं तदवलम्ब्य बाह्ययज्ञोपवीतं

प्रतिमुञ्चेति वार्थः। यस्मादेतद्धृदि चैतन्ये तिष्ठति तस्मात् इदं

यज्ञोपवितं त्रिवृत्कार्पासजं त्रैवर्णिकैः धार्यम्। तत् कार्पाससूत्रं बलं

वीर्यवत् कर्मकारणमस्तु तेजो ब्रह्मवर्चसादिवृद्धिकरं भूयादित्यर्थः ॥ ५

॥

ब्रह्मसूत्रम्

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत् ॥ ६ ॥

सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ७ ॥

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित् तत्त्वदर्शिवान् ॥ ८ ॥

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
धारणात् तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥ ९ ॥

त्रैवर्णिकानां श्रौतस्मार्तकर्मसाधनतया प्रतिपाद्याथ परिव्राजकानां बहिर्यज्ञोपवीतादित्यागपूर्वकं मुख्यशिखा-यज्ञोपवीतं धार्यमित्याह- सशिखमिति । शिखासहितकेशश्म-श्वादिवपनं कृत्वा यत् बहिः त्रिवृत् सूत्रं कर्माङ्गभूतं नित्यादि- త్యజేత్ । తతః కిమిత్యత ఆహ- యదితి । యత్ స్వాతిరిక్తక్షరప్రపఞ్చాపహ్నవసిద్ధ-మక్షరం పరం నిరుపమోత్కృష్టం స్వావశేషతయా వృహణాత్ బ్రహ్మ తత్ స్వమాత్రమితి ధారయేత్ । కిం తత్? కథం ధార్యమ్? తద్ధారణఫలం కీదృశమ్? ఇత్యత ఆహ- సూచనాదితి । సన్మాత్రమసదన్యత్ బ్రహ్మమాత్రమసన్న హి ఇత్యాదిశ్రుతిభిః సూచనాత్ స్వాతిరిక్తగ్రాసం బ్రహ్మైవ సూత్రమితి బ్రహ్మవిద ఆహుః । సూత్రం నామ కిమిత్యత ఆహ- పరం పదమితి । పరం నిరతిశయం తద్రూపేణ పద్యత ఇతి పదం బ్రహ్మమాత్రమిత్యర్థః । తదేతత్ సూత్రం యేన స్వమాత్రతయా విదితం స విప్రో

బ్రహ్మవిద్వరీయాన్ స్వారోపితాతదపహ్నవముఖేన వేదా యత్ర పర్యవస్యన్తి
తద్వేదపరం బ్రహ్మమాత్రం గతో భవతి బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః।
కథమేతాదృశం పదం మన్దబుద్ధిగమ్యం భవతీత్యాశఙ్క్య
తత్ప్రదారోహోపాయత్వేన సూత్రస్వరూపమాచష్టే- యేనేతి।
స్వాతిరిక్తజగదారోపాధికరణతయా యత్ సూత్రితం సూత్రే మణిగణవత్ యేనేదం సర్వమ్
అవిద్యాపదతత్కార్యజాతం ప్రోతమనువిద్ధం తదేతత్ సూత్రమీశ్వరచైతన్యం
తత్తత్త్వం సర్వాపవాదాధికరణం నిరధికరణం వా దర్శితవాన్ యోగవిత్
తదేవాస్మీతి ధారయేత్। కథం పునరేవం ధార్యమిత్యత్ర
తద్గతహేయాంశత్యాగపూర్వకం శిష్టాంశం ధార్యమిత్యాహ- బహిరితి।
యశ్చేతనో విద్వాన్ బహిఃసూత్రశిఖోపలక్షితస్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యజాతం
త్యజేత్ తతోఽయం యోగీ ఏవం త్యాగశిష్టం బ్రహ్మభావమిదం సూత్రం ధారయేత్
సోఽయమేవం ధారయితా బ్రహ్మమాత్రయోగమాస్థితో భవతీత్యర్థః।
ఏవంవిదోఽప్యుచ్ఛిష్టాదివిశిష్టోపాధియోగాత్ తథాత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య

సూత్రభావాపన్నస్యోపాధియోగతత్కార్యోచ్ఛిష్టాదివైరల్యామాహ- ధారణాదితి।
నవద్వారప్రవేశనిర్గమాభ్యాముచ్ఛిష్టః అస్పృశ్యసంయోగాదశుచిః
తద్ధేతూపాధ్యయోగాత్ ఉచ్ఛిష్టాదిర్న హ్యస్తీత్యర్థః॥ ౬-౯॥

జ్ఞానశిఖాదీనాం ముఖ్యబ్రాహ్మణ్యలిఙ్గతా

సూత్రమన్తర్గతం యేషాం జ్ఞానయజ్ఞోపవీతినామ్।
తే వై సూత్రవిదో లోకే తే చ యజ్ఞోపవీతినః॥ ౧౦॥

జ్ఞానశిఖినో జ్ఞాననిష్ఠా జ్ఞానయజ్ఞోపవీతినః।

జ్ఞానమేవ పరం తేషాం పవిత్రం జ్ఞానముచ్యతే ॥ ౧౧ ॥

అగ్నే రివ శిఖా నాన్యా యస్య జ్ఞానమయీ శిఖా ।
స శిఖీత్యుచ్యతే విద్వాన్ నేతరే కేశధారిణః ॥ ౧౨ ॥

శిఖాయజ్ఞోపవీతాభావే బ్రాహ్మణ్యాభావమాశఙ్క్య జ్ఞానశిఖోపవీత-
स्वातिरिक्तकलनारहितं सूत्रं ब्रह्मास्मीति येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनां
नैष्कर्म्यपदमा-रूढानां सूत्रमन्तर्गतमिव विभाति लोके ते वै
सूत्रयाथात्म्यविदः ते च यज्ञोपवीतिनः । अत एवैते परिव्राजकाः ज्ञानशिखिनो
ज्ञानोपवीतिनः सूत्रज्ञाननिष्ठाश्च । सूत्रज्ञानं हि तेषां पवित्रमुच्यते ।
अत एव तेषामुच्छिष्टाशुची न स्त इत्युक्तम् । यसाग्निशिखेव ज्ञानमयी शिखा
विद्यते सोऽयं विद्वान् शिखीत्युच्यते । नेतरे केशधारिणः शिखिनो भवन्ति ॥ १०-

క్రియాఙ్గసూత్రమ్

కర్మణ్యధికృతా యే తు వైదికే బ్రాహ్మణాదయః ।
తేభిర్ధార్యమిదం సూత్రం క్రియాఙ్గం తద్ధి వై స్మృతం ॥ ౧౩ ॥

ఏవం చేత్ సర్వైరపి శిఖాయజ్ఞోపవీతాదికం పరిత్యాజ్యమిత్యత ఆహ- కర్మణీతి ।
స్వాజ్ఞానపురఃసరమిదం మయా కర్తవ్యమితి యే తు త్రైవర్ణికా బ్రాహ్మణాదయో వైదికే
కర్మణ్యధికృతాః తేభి స్తైరేవ కార్పాసతన్తునిర్మితమిదం యజ్ఞోపవీతం
క్రియాఙ్గమ్ ఇతి ధార్యమ్ । తథాచ శ్రుతిః- యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత యాజయేద్యజేత
వా యజ్ఞస్య ఇతి త్రైవర్ణికానాం క్రియాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతం స్మృతమ్ ।
హిశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకః ॥ ౧౩ ॥

నిరుపచరితబ్రాహ్మణ్యమ్

శిఖా జ్ఞానమయీ యస్య ఉపవీతం చ తన్మయమ్ ।
బ్రాహ్మణ్యం సకలం తస్య ఇతి బ్రహ్మవిదో విదుః ॥ ౧౪ ॥

త్రైవర్ణికేషు నిరుపచరితబ్రాహ్మణ్యం కస్యేత్యత ఆహ- శిఖా జ్ఞానమయీతి ।
త్రైవర్ణికేషు బ్రాహ్మణజాతేరేవ పారివ్రాజ్యవిధానాత్ తత్ర యస్య బ్రాహ్మణ-
सकलं निरुपचरितं ब्राह्मण्यमिति ब्रह्मविदो विदुः जानन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतयाथात्म्यम्

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम् ।
स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञस्तं यज्विनं विदुः ॥ १५ ॥

एतादृशब्राह्मण्यापादकयज्ञोपवीतयाथात्म्यं किमित्यत आह- इदमिति ।
इदं यज्ञोपवीतं विष्णुपदप्रापकं ज्ञानं क्रियाकारकादिकलनोप-
స్వగత హేయాం-శాపాయతః తన్మాత్రతయావశేషితం భవతి యో వా
ఇదమహమస్మీతి విద్వాన్ స హి యజ్ఞోపవీతీ బ్రహ్మమాత్రవిత్ స్యాత్ ।
జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞోఽపి స ఏవ స్యాత్ । య ఏవంవిత్ తం బ్రహ్మీభూతం విదవిదో
యజ్వినమగ్నిహోత్రిణం విదుః స ఏవాగ్నిహోత్రీ నాన్య ఇత్యత్ర

ప్రపఞ్చమఖిలం యస్తు జ్ఞానాగ్నౌ జుహుయాద్యతిః ।
ఆత్మన్యగ్నీన్ సమారోప్య సోఽగ్నిహోత్రీ మహాయతిః ॥

ఇతి శ్రుతేః । స్వాతిరిక్తం స్వాత్మాగ్నౌ హుత్వా విద్వాన్ స్వయమేవావశిష్యత ఇత్యర్థః ॥

౧౫ ||

బ్రహ్మీభూతో విద్వాన్ ఏక ఏవ

ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా |
కర్మాధ్యక్షః సర్వభూతాధివాసః సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ || ౧౬ ||

ఏకో వశీ సర్వభూతాన్తరాత్మా ఏకం రూపం బహుధా యః కరోతి |
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్ || ౧౭ ||

కిమయం బ్రహ్మీభూతో విద్వాన్ అనేక ఇత్యత ఆహ- ఏక ఇతి | అయం బ్రహ్మీభూతో మునిః ఏక ఏవ నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రభావాపన్నత్వాత్ | స కీదృశ ఇత్యత ఆహ- దేవ ఇతి స్వయంప్రకాశచిద్ధాతుత్వాత్ | ప్రకాశమాత్రః కిం న దృశ్యత ఇత్యత ఆహ- సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి | స్వజ్ఞప్రత్యగభేదేన భాసమానోఽపి స్వాజ్ఞ-దృష్టివికల్పితసర్వభూతేషు చతుర్విధేషు స్వావృతిత్రయావృతదృష్టీనామభానాత్ గూఢః | ఏవం చేత్ పరిచ్ఛేద్యతా స్యాదిత్యత ఆహ- సర్వవ్యాపీతి వ్యోమవత్ సర్వానుస్యూతత్వాత్ | సర్వస్యానాత్మత్వేన తద్యోగాత్ తథాత్వం స్యాదిత్యత ఆహ- సర్వభూతాన్తరాత్మేతి | చతుర్విధభూతాన్తర్విభాతాహంప్రత్యయాలమ్బన-ప్రత్యగాత్మతయా విభానాత్ న హ్యనాత్మనా సంబధ్యత ఇత్యర్థః | సర్వభూత-ప్రత్యక్త్వే తద్గతకర్తృత్వాదిసంసారితా స్యాదిత్యత ఆహ- కర్మాధ్యక్ష ఇతి ప్రతీచః సర్వభూతకృతకర్తృత్వాద్యస్పర్శిత్వేన తత్కృతసర్వకర్మఫలప్రదాతృత్వాత్ | తథా చేత్ తటస్థతా స్యాదిత్యత ఆహ- సర్వభూతాధివాస ఇతి | సర్వభూతాన్యాత్మత్వే-నాధికృత్య వసనాత్ సర్వాత్మరూప ఇత్యర్థః |

సర్వభూతాధివాసత్వేన తత్తద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యనువిద్ధతా స్యాదిత్యత
ఆహ- సాక్షీతి | సాక్షిణః స్వసాక్ష్యస్పర్శిత్వేన సర్వవిలక్షణత్వాత్ న హ్యన్తః
కరణవృత్త్యనువిద్ధతా స్యాదిత్యర్థః సర్వస్య సాక్షీ తతః సర్వస్మాదన్యో
విలక్షణః ఇతి శ్రుతేః | సాక్ష్యసాపేక్షసాక్షిత్వే తద్వానయమిత్యత ఆహ-

చేతేతి | అచేతనాసాక్ష్యచేతయితృత్వాత్ | న హి సాక్ష్యవికారః తం స్పృశతి | తత్ర
హేతుమాహ- కేవల ఇతి | అశేషవిశేషశూన్య ఇత్యర్థః | గుణయోగేన గుణినః
కేవలతా కుత ఇత్యత ఆహ- నిర్గుణ ఇతి | ఆవిద్యకగుణానాం కారణతుల్యత్వేన
తద్యోగస్య దుర్లభత్వాత్ నిర్గుణః | చశబ్దః నిష్ప్రతియోగికకేవలత్వఖ్యాపక
ఇత్యర్థః చిన్మాత్రస్వరూపత్వాత్ | యస్తు ఇత్థంభూతనిర్గుణః పరమాత్మా
నిష్ప్రతియోగికైకరూపోఽపి సోఽయం స్వాజ్ఞదృష్ట్యానేక ఇవ న వస్తుత ఇతి జానతాం
స్వాతిరిక్తశాన్తిపూర్వకం స్వమాత్రస్థితిః స్యాదిత్యాహ- ఏక ఇతి | యః పరమాత్మా
వస్తుత ఏకోఽపి స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తసర్వవశీ సర్వనియన్తృత్వాత్ సర్వభూతాన్త-
यः करोति वस्तुतः चिन्मात्रमेवायमित्यर्थः | तद्बहुत्वेन गानं स्वाज्ञान-
స్థితః తమాత్మస్థం నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రతయా యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాః
బ్రహ్మవిద్వరీయాంసః తేషాం స్వమాత్రావశేషలక్షణకైవల్యసుఖం సిద్ధం
భవతి | నేతరేషామ్ స్వావృతదృష్టిత్వాత్ || ౧౬-౧౭ ||

బ్రహ్మప్త్యుపాయః

ఆత్మానమరణిం కృత్వా ప్రణవం చోత్తరారణిమ్ |
ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్ దేవం పశ్యేన్నిగూఢవత్ || ౧౮ ||

తిలేషు తైలం దధనీవ సర్పిరాపః స్రోతఃస్వరణీషు చాగ్నిః |

ఏవమాత్మాత్మని జాయతేఽసౌ సత్యేనైనం తపసా యోఽనుపశ్యతి || ౧౯ ||

ఊర్ణనాభిర్యథా తన్తూన్ సృజతే సంహరత్యపి |
జాగ్రత్స్వప్నే తథా జీవో గచ్ఛత్యాగచ్ఛతే పునః || ౨౦ ||

నేత్రస్థం జాగరితం విద్యాత్ కణ్ఠే స్వప్నం సమావిశేత్ |

సుషుప్తం హృదయస్థం తు తురీయం మూర్ధ్ని సంస్థితమ్ [౧ : యదాత్మా
ప్రజ్ఞయాత్మానం సంధత్తే పరమాత్మని |
తేన సంధ్యా ధ్యానమేవ తస్మాత్ సంధ్యాభివన్దనమ్ ||
నిరుదకా ధ్యానసంధ్యా వాక్కాయక్లేశవర్జితా |
సంధినీ సర్వభూతానాం సా సంధ్యా హ్యేకదణ్డినామ్ ||] || ౨౧ ||

యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ |
ఆనన్దమేతజ్జీవస్య యజ్జ్ఞాత్వా ముచ్యతే బుధః || ౨౨ ||

సర్వవ్యాపినమాత్మానం క్షీరే సర్పిరివాన్వితమ్ |
ఆత్మవిద్యాతపోమూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పదం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పదమితి || ౨౩ ||

తదాప్త్యుపాయః క ఇత్యత ఆహ- ఆత్మానమితి | ఆత్మానం అన్తఃకరణం
అధరారణిం కృత్వా ప్రణవమోంకారం చోత్తరారణిం కృత్వా
దీర్ఘఘణ్టాని- నాదవత్ ప్రణవముచ్చార్య తదా
పూర్వోత్తరారణిస్థానీయాన్తఃకరణప్రణవ-ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాత్ |
కోఽయం ప్రణవార్థ ఇత్యత్ర స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్త-

प्रणवार्थानुसंधानं ध्याननिर्मथनाभ्यासः। तस्मादभ्यासात् मथनाविर्भूतकाष्ठनिगूढाग्निवत् एवं जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापह्नवसिद्धं तुर्यतुर्यं स्वावशेषधिया पश्येत्। मथनात् तत्सार आविर्भवतीत्यत्र बहु दृष्टान्तमाह- तिलेष्विति। यथा तिलयन्त्रघर्षणभ्रमणोपायतः तिलेषु तैलं स्पष्टमुपलभ्यते यथा दध्नि मथिते तज्जनवनीते अग्निना संस्कृते सर्पिर्घृतमुपलभ्यते यथा स्रोतःसु भूनाडिषु खननोपायतः आप उपलभ्यन्ते यथा अरणिषु चाग्निः मथनादुपलभ्यते। चशब्दात् सूर्यकान्तादिष्वपि सूर्यकिरणयोगतोऽग्निरुपलभ्यत इति द्योत्यते। यथा दृष्टान्तपरंपरा तथैवमात्मा तुर्यतुर्य आत्मन्यन्तःकरणे श्रुत्याचार्यसंस्कृते स्वातिरिक्तजाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनां ग्रसित्वा स्वमात्रं

जायते उपलभ्यते। असौ तुर्य इत्यर्थः। तदाप्तावुपायान्तरमाह- सत्येनेति। सत्यवचनेन कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा सत्यं ब्रह्माहमस्मि इति बोधेन तदुपायश्रवणादितपसा वा योऽधिकारी अनुपश्यति तेनापि लभ्य इत्यर्थः। अवस्थात्रयेऽपि जीवानेकत्वं स्यादित्यत्र दृष्टान्तेन तन्निराकरोति- ऊर्णनाभिरिति। यथोर्णनाभिः लूताकीटः स्वशरीरतः तन्तून् सृजते न केवलम् एवमुपसंहरति च आर्द्रतन्तूनां लालासमतया सृष्ट्युपसंहारौ युज्येते इत्यर्थः। तथा जीवोऽयं जाग्रत्स्वप्ने जाग्रत्स्वप्नौ लूताकीटवत् सृजन्नुपसंहरन्नेक एव भवति। बहुजनिवासनावैचित्र्यादहमेक इत्यस्मृतिरविरुद्धा स्वप्नादावनुभूतस्याननुभूतस्य च स्मृतेः उपलम्भात्। गृहात् गृहान्तरं शिशुरिवायं पुनः पुनः जाग्रदादिस्थानात् स्थानान्तरं गच्छत्यागच्छते। तस्मादवस्थापूगसंचार्यात्मा एक

एवेत्यर्थः। पुरा जागरितादिस्थानतया नाभ्यादिरुक्तः। इदानीं विस्पष्टमाह-
విశ్వవిశ్వః। తమాత్మానం జాగరితం జాగరణావస్థాగతం విద్యాత్।
కణ్ఠప్రదేశే జాగ్రత్త్వవిభక్తస్వప్నావస్థాపన్నం విశ్వప్రవిభక్తతైజసం
సమావిశేత్। జాగ్రత్త్వవిభక్తసుషుప్త్యవస్థాగతం విశ్వప్రవిభక్తప్రాజ్ఞం
హృదయస్థం త్వేవ విద్యాత్। విశ్వప్రవిభక్తతురీయం దశమద్వారి మూర్ధ్ని
సంస్థితం విద్యాత్ ఇత్యనుషజ్యతే। తురీయయాథాత్మ్యం విశదయతి- యత ఇతి। యతో
యస్మాత్ తుర్యాత్ శ్రుతీనాం వాచః సంకల్పాదివృత్తిమన్మనసా సహ నివర్తన్తే
తమప్రాప్యాప్రకాశ్యేత్యర్థః। తదేతజ్జీవస్య తుర్యానన్దరూపం యత్ జ్ఞాత్వా బుధో
ముచ్యతే తదేవ తుర్యానన్దరూపం తుర్యయాథాత్మ్యమిత్యర్థః। తురీయం మూర్ధ్ని
సంస్థితమ్ ఇత్యుక్తితః పరిచ్ఛిన్నతా స్యాదిత్యాశఙ్క్య తత్ పరిహరన్
శాస్త్రార్థముపసంహరతి- సర్వవ్యాపినమితి। వ్యాప్యవ్యాపకతా మిథ్యా
సర్వమాత్మా ఇతి శ్రుత్యనురోధేన నిష్ప్రతియోగికచిన్మాత్రమప్యాత్మానం
స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తస్వాతిరిక్తసర్వప్రపఞ్చవ్యాపినమపి నోపాయం వినా లభ్యత
ఇతి దృష్టాన్తమాహ- క్షీర ఇతి। యథా క్షీరే సర్పిః స్వభావేన సమర్పితమపి
మథనాద్యుపాయం వినా న లభ్యతే తథాయమాత్మా నోపాయమన్తరేణ లభ్య
ఇత్యర్థః। కోఽయం తదవగత్యుపాయ ఇత్యత ఆహ- ఆత్మేతి।
అనాత్మాపహ్నవముఖేనాత్మమాత్రావగతిహేతువిద్యోపనిషత్తపఃశ్రవణాదిః తయోరపి
మూలమాస్పదం యద్బ్రహ్మ స్వమాత్రతయా అవశిష్యతే

ప్. ౧౬౩)

తద్ధ్యుపనిషత్పదముపనిషదేకగమ్యత్వాత్। ఉపనిషన్నామ బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానమ్।
తత్పదం తు బ్రహ్మమాత్రమ్। అభ్యాసేతిశబ్దౌ ఉపనిషత్తదర్థపరిసమాప్త్యర్థౌ॥
౧౮-౨౩॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా ।
లిఖితం స్యాద్వివరణం బ్రహ్మోపనిషదో లఘు ।
బ్రహ్మోపనిషదో వ్యాఖ్యాగ్రన్థస్తు ద్విశతం స్మృతః ॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే ఏకాదశసంఖ్యాపూరకం బ్రహ్మోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణమ్ ॥

భిక్షుకోపనిషత్

పూర్ణమదః - ఇతి శాన్తిః

చతుర్విధా భిక్షవః

అథ భిక్షూణాం మోక్షార్థినాం కుటీచకబహూదకహంసపరమహంసాశ్చేతి చత్వారః ॥ ౧ ॥

కుటీచకాః

కుటీచకా నామ గౌతమభరద్వాజయాజ్ఞవల్క్యవసిష్ఠప్రభృతయోఽష్టౌ గ్రాసాంశ్చరన్తో యోగమార్గే మోక్షమేవ ప్రార్థయన్తే ॥ ౨ ॥

భిక్షూణాం పటలం యత్ర విశ్రాన్తిమగమత్ సదా ।
తత్ త్రైపదం బ్రహ్మతత్త్వం బ్రహ్మమాత్రం కరోతు మామ్ ॥

అథ ఖలు శుక్లయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం భిక్షుకోపనిషత్ కుటీచకాదిధర్మ-
विवरणमारभ्यते। यथोक्ताधिकारिण उपलभ्य श्रुतिः कुटीचकादिधर्म-

అథ బహూదకా నామ త్రిదణ్డకమణ్డలుశిఖాయజ్ఞోపవీతకాషాయవస్త్ర-
भैक्षाचरणं कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥ ३ ॥

बहूदकधर्मानाह- अथ बहूदका नामेति ॥ ३ ॥

हंसाः

अथ हंसा नाम ग्राम एकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि
न वसेयुः। गोमूत्रगोमयाहारिणो नित्यं चान्द्रायणपरायणा योगमार्गे
मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥ ४ ॥

हंसधर्मानाह- अथ हंसा नामेति ॥ ४ ॥

परमहंसाः

अथ परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुक-
ప్రార్థయన్తే। వృక్షమూలే శూన్యగృహే శ్మశానవాసినో వా। సామ్బరా వా
దిగమ్బరా వా। న తేషాం ధర్మాధర్మౌ। న హి తేషాం లాభాలాభకలనాస్తి।
శుద్ధాశుద్ధద్వైతవర్జితాః సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనాః సర్వవర్ణేషు
భైక్షాచరణం కృత్వా సర్వత్రాత్మైవ పశ్యన్తి। అథ జాతరూపధరా నిర్ద్వన్ద్వా
నిష్పరిగ్రహాః శుక్లధ్యానపరాయణా ఆత్మమాత్రనిష్ఠాః
ప్రాణసంధారణార్థం యథోక్తకాలే భైక్షమాచరన్తః శూన్యాగారదేవ-

-కన్దరకుహరకోటరనిర్ఝరస్థణ్డిలే తత్ర బ్రహ్మమార్గే సమ్యక్ సంపన్నాః శుద్ధమానసాః పరమహంసాచరణేన సంన్యాసేన దేహత్యాగం

కుర్వన్తి। తే పరమహంసా నామేత్యుపనిషత్ ॥ ౫ ॥

పరమహంసధర్మాన్ ప్రకాశయతి- అథ పరమహంసా నామేతి। తేషాం వసతిం చర్యాం చాహ- వృక్షమూల ఇతి। న తేషాం ధర్మాధర్మౌ భవతః ప్రవృత్తినివృత్తి-పరాఙ్ముఖత్వాత్ సర్వత్ర హర్షవిషాదాభావాత్। న హి తేషాం లాభాలాభకలనాస్తి। విశిష్టాద్వైతం శుద్ధాద్వైతం కేవలద్వైతమ్ అశుద్ధద్వైతం చ యేషాం నాభిమతం తే శుద్ధాశుద్ధద్వైతవర్జితాః నిష్ప్రతియోగికాద్వైతిన ఇత్యర్థః। అత ఏవ సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనాః సర్వత్ర సామ్యభావమాపన్నబ్రహ్మదృష్టిత్వాత్। బ్రాహ్మణాదిజాతిప్రవిభక్తసర్వవర్ణేషు చాతుర్వర్ణ్యధర్మాశ్రయణతో బ్రాహ్మణాబ్రాహ్మణాదిషు యథోక్తకాలే భైక్షాచరణం కృత్వా సర్వత్రాత్మైవ పశ్యన్తి। స్వాత్మనో వ్యష్టిసమష్టిప్రపఞ్చాధికరణత్వేన ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మరూపత్వాత్। అథ జాతరూపధరాః నిర్ద్వన్ద్వా నిష్పరిగ్రహాః శుక్లధ్యానపరాయణాః శుక్లతేజోనిష్ఠం (శుక్లతేజోరూపం) బ్రహ్మేతి శ్రుత్యనురోధేన బ్రహ్మమాత్రభావాపన్నా ఇత్యర్థః। అత ఏవైతే అనాత్మాపహ్నవసిద్ధాత్మమాత్రనిష్ఠా ఇత్యర్థః। యది బహిశ్చిత్తాస్తదా ప్రాణసంధారణార్థం యథోక్తకాలే భైక్షమాచరన్తః। హంసశబ్దేన ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మోచ్యతే।

పరాకాఙ్క్షాపేక్షప్రత్యగభేదగతసవిశేషాపాయసిద్ధః పరమః స చాసౌ హంసశ్చేతి పరమహంసః నిష్ప్రతియోగికపరమాత్మా। తదాచరణం తన్మాత్రేణావస్థానమ్। తేన పరమహంసాచరణేన స్వాతిరిక్తకలనాసంన్యాసేన కర్మసంన్యాసేన వా దేహత్యాగం దేహోపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతమస్తి

నాస్తీతి విభ్రమాభిమతిత్యాగం వా యే కుర్వన్తి తే పరమహంసా నామ బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దో భిక్షుకోపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥ ౫॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।
భిక్షుకోపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితా బ్రహ్మగామినీ।
భిక్షుకోపనిషద్వ్యాఖ్యాగ్రన్థస్తు త్రింశదీరితః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే షష్టిసంఖ్యాపూరకం భిక్షుకోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణం॥

మైత్రేయోపనిషత్

ఆప్యాయన్తు - ఇతి శాన్తిః

సంసారవిరక్తస్య ఆత్మజిజ్ఞాసా

బృహద్రథో వై నామ రాజా రాజ్యే జ్యేష్ఠం పుత్రం నిధాపయిత్వేదమశాశ్వతం మన్యమానః శరీరం వైరాగ్యముపేతోఽరణ్యం నిర్జగామ। స తత్ర పరమం తప ఆస్థాయాదిత్యమీక్షమాణ ఊర్ధ్వబాహుస్తిష్ఠతి। అన్తే సహస్రస్య మునేరన్తిక-
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत्। स तस्मै नमस्कृत्योवाच। भगवन्नाहमात्मवित् तं तत्त्ववित् शृणुमो वयम्। स त्वं नो ब्रूहीति। एतद् वृत्तं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नम्। ऐक्ष्वाकान्यान् कामान् वृणीष्वेति। शाकायन्यस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां गाथां जगाद॥ १॥

संसारनिर्वेदगाथा

अथ किमेतैर्वान्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं
ध्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानाद-

సురాణామ్ । సోఽహమిత్యేతద్విధేఽస్మిన్ సంసారే కిం కామోపభోగైర్యైరేవాశ్రిత-
इवाहमस्मिन् संसारे भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥

भगवन्निदं शरीरं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय एव
मूत्रद्वारेण निष्कान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणाव-
పరిపూర్ణమ్ । ఏతాదృశే శరీరే వర్తమానస్య భగవంస్త్వం నో గతిరితి ॥ ३ ॥

శ్రుత్యాచార్యోపదేశేన మునయో యత్ పదం విదుః ।
తత్ స్వానుభూతిసంసిద్ధం స్వమాత్రం బ్రహ్మ భావయే ॥

ఇహ ఖలు మైత్రేయసంజ్ఞికేయముపనిషత్ సామవేదప్రవిభక్తా । అతోఽస్యా ఉపోద్ఘాతాది
ఛాన్దోగ్యాదివత్ జ్ఞేయమ్ । తీవ్రతరవైరాగ్యస్వానుభూతి-
विवरणमारभ्यते । बृहद्रथशाकायन्याद्याख्यायिका तु वक्ष्यमाण-
బృహద్రథో వై నామ రాజా ఇత్యాది కో న ముచ్యేత బన్ధనాత్ ఇత్యన్తం
మైత్రాయణీయోపనిషది అన్యూనానధికాక్షరతయా తత్ర తత్ర వర్తతే ।
తద్వ్యాఖ్యానేనేదమపి వ్యాఖ్యాతప్రాయమేవ స్యాదితి వ్యాఖ్యా న క్రియతే ।
బృహద్రథో వై నామ రాజా యథోక్తసాధనసంపన్నః సన్ స్వీయరాజ్యాదికం
పరిత్యజ్య మహారణ్యప్రదేశమాస్థాయ ఆదిత్యం పశ్యన్నూర్ధ్వబాహుః చిరకాలం
తపశ్చచార । తత్తపసా తుష్టో భగవాన్ శాకాయన్యమునిమనుప్రవిశ్య

తదిష్టసిద్ధ్యై చోదితవాన్ । అథ స మునిస్తన్నికటం జగామ । స రాజా
తద్దర్శనమాత్రేణ సహసా ఉత్థాయ దణ్డవత్ ప్రణనామ । తం
ప్రణతముత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ స్వేప్సితవరం వృణీష్వేతి మునిరబ్రవీత్ । తతో రాజా
బ్రహ్మవిద్యాం యాచితవాన్ । తద్యోగ్యతాపరీక్షణార్థం యత్ త్వయా పృష్టం మాస్తు
తత్ తస్యానిర్వచనబ్రహ్మగోచరతయా వక్తుమశక్యత్వాత్ అన్యాన్ కామాన్ వృణీష్వ ఇతి
మునినా ప్రలోభ్యమానోఽపి పరమార్థతో న విచచాల ॥ ౧-3 ॥

బ్రహ్మణః యాథాత్మ్యప్రకటనమ్

అథ భగవాఞ్శాకాయన్యః సుప్రీతోఽబ్రవీద్రాజానమ్ । మహారాజ
బృహద్రథేక్ష్వాకువంశధ్వజశీర్షాత్మజ్ఞః కృతకృత్యస్త్వం మరున్నామ్నా
విశ్రుతోఽసీత్యయం ఖల్వాత్మా తే । కతమో భగవన్ వర్ణ్య ఇతి । తం హోవాచ ॥ ౪ ॥

శబ్దస్పర్శాదయో యేఽర్థా అనర్థా ఇవ తే స్థితాః ।
యేషాం సక్తస్తు భూతాత్మా న స్మరేచ్చ పరం పదమ్ ॥ ౫ ॥

తపసా ప్రాప్యతే సత్త్వం సత్త్వాత్ సంప్రాప్యతే మనః ।
మనసా ప్రాప్యతే హ్యాత్మా హ్యాత్మాపత్త్యా నివర్తతే ॥ ౬ ॥

యథా నిరిన్ధనో వహ్నిః స్వయోనావుపశామ్యతి ।
తథా వృత్తిక్షయాచ్చిత్తం స్వయోనావుపశామ్యతి ॥ ౭ ॥

స్వయోనావుపశాన్తస్య మనసః సత్యగామినః ।
ఇన్ద్రియార్థవిమూఢస్యానృతాః కర్మవశానుగాః ॥ ౮ ॥

చిత్తమేవ హి సంసారస్తత్ప్రయత్నేన శోధయేత్ ।
యచ్చిత్తస్తన్మయో భాతి గుహ్యమేతత్ సనాతనమ్ ॥ ౯ ॥

చిత్తస్య హి ప్రసాదేన హన్తి కర్మ శుభాశుభమ్ ।
ప్రసన్నాత్మాత్మని స్థిత్వా సుఖమవ్యయమశ్నుతే ॥ ౧౦ ॥

సమాసక్తం యదా చిత్తం జన్తోర్విషయగోచరే ।
యద్యేవం బ్రహ్మణి స్యాత్ తత్ కో న ముచ్యేత బన్ధనాత్ ॥ ౧౧ ॥

హృత్పుణ్డరీకమధ్యే తు భావయేత్ పరమేశ్వరమ్ ।
సాక్షిణం బుద్ధినృత్తస్య పరమప్రేమగోచరమ్ ॥ ౧౨ ॥

అగోచరం మనోవాచామవధూతాధిసంప్లవమ్ ।
సత్తామాత్రప్రకాశైకస్వభావం భావనాతిగమ్ ॥ ౧౩ ॥

అహేయమనుపాదేయమసామాన్యవిశేషణం ।
ధ్రువం స్తిమితగమ్భీరం న తేజో న తమస్తతమ్ ।
నిర్వికల్పం నిరాభాసం నిర్వాణమయసంవిదమ్ ॥ ౧౧౪ ॥

నిత్యః శుద్ధో బుద్ధముక్తస్వభావః సత్యః సూక్ష్మః సంవిభుశ్చాద్వితీయః ।
ఆనన్దాబ్ధిర్యః పరః సోఽహమస్మి ప్రత్యగ్ధాతుర్నాత్ర సంశీతిరస్తి ॥ ౧౫ ॥

ఆనన్దమన్తర్నిజమాశ్రయన్తమాశాపిశాచీమవమానయన్తమ్ ।
ఆలోకయన్తం జగదిన్ద్రజాలమాపత్ కథం మాం ప్రవిశేదసఙ్గమ్ ॥ ౧౬ ॥

వర్ణాశ్రమాచారయుతా విమూఢాః కర్మానుసారేణ ఫలం లభన్తే।
వర్ణాదిధర్మం హి పరిత్యజన్తః స్వానన్దతృప్తాః పురుషా భవన్తి॥ ౧౭॥

వర్ణాశ్రమం సావయవస్వరూపమాద్యన్తయుక్తం హ్యతికృచ్ఛ్రమాత్రమ్।
పుత్రాదిదేహేష్వభిమానశూన్యం భూత్వా వసేత్ సౌఖ్యతమే హ్యనన్తే॥ ౧౮॥

ఏవం స్వాతిరిక్తవిషయపరాఙ్ముఖం బ్రహ్మవిద్యాపాత్రం మత్వా ఆదౌ
బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేన బాహ్యాన్తఃకరణనిగ్రహపూర్వకం శ్రవణాది-
प्रकटयितुं भूमिकां रचयति- हृदिति। मुमुक्षुः
संशयादिपञ्चदोष-शान्त्यन्तं सर्ववेदान्तश्रवणं मननं च
कृत्वाथ स्वहृदयपुण्डरीक-मध्ये तु तुशब्दो
ब्रह्माभिव्यक्तिस्थानत्वद्योतकः तत्रैव परमो निरतिशयश्चासौ स्वमात्रतया
अवस्थातुमीश्वरः समर्थश्चेति परमेश्वरः। तं परमात्मानम्। साक्षिणम्
इत्यादि निर्वाणमयसंविदम् इत्यन्तविशेषण-जातनिर्धारितस्वरूपं
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति भावयेत् ध्यायेदित्यर्थः। तद्विशेषणान्याह-
साक्षिणमित्यादि। स्वाज्ञविकल्पितसाक्ष्यरूपबुद्धि-नृत्तस्य सत्तेव स्वज्ञदृष्ट्या तद्भावाभावप्रकाशकतया साक्षिणं परमप्रेमगोचरं
स्वस्यैव सर्वस्मात् पुत्रवित्तादेरपि परमप्रेमास्पदत्वात् सर्वस्मात् प्रियतमः
इत्यादिश्रुतेः। परमप्रेमगोचरतया वागादिगोचरता स्यादित्यत आह-
अगोचरं मनोवाचामिति। वागादिकरणग्रामप्रसक्तानवगोचरत्वं च स्वतः
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात्। यति ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं तदा स्वाज्ञानां
भवसागरतरणं तद्भावापत्तिर्वा कुत इत्यत आह-
अवधूताधिसंप्लवमिति। अवधूतश्रुतिस्मृतिमर्यादानां
स्वाज्ञानामाधिव्याध्यादिजलचरजन्तुजुष्टभवसागरप्लवम्। यद्वा
अवधूतस्वाज्ञानानां ब्रह्मविदां

भवसागरतरणोपायभूतसंप्लवस्थानीयापरब्रह्मरूपमतीत्य वर्तत
इत्यवधूताधिसंप्लवः। तं निर्विशेषपरमात्मानमित्यर्थः। तत्र हेतुः
सत्तामात्रप्रकाशकैकस्वभावमिति स्वातिरिक्तासत्ताग्राससत्तामात्रतया
प्रकाशत इति सत्तामात्रप्रकाश एव एकं मुख्यं स्वभावो यस्य तथोक्तम्।
एवं भावनास्पदत्वात् साकल्यापत्तिः तत्राह- भावनातिगमिति। एवं
भावनाहेतुतूलाविद्यासंभवात् स्वाविद्यात्मकतुलाविद्यापाये यदवशिष्यते
तद्रूपं किं हेयम्? यद्वा उपादेयम्? अथवा सामान्यम्? आहोस्वित्
विशेषमिति। तत्र नाद्यः स्वाविद्यापदतत्कार्यस्थूलांशस्य हेयत्वेन
तत्कलनापह्नवसिद्धस्य अहेयत्वादहेयः तम्। न द्वितीयः तत्सूक्ष्मांशस्य
दृश्यत्वेनोपादातुं शक्यत्वात् तदपह्नवसिद्धोऽनु-पादेयः तम्। न
तृतीयः तद्बीजांशस्याव्यक्तप्रकृतिरूपत्वेन सामान्य-रूपत्वात्
तदपह्नवसिद्धोऽसामान्यः तम्। नापि चतुर्थः तत्तुरीयांशस्य
साम्यविद्यारूपत्वेन विशेषरूपत्वात् तदपह्नवसिद्धोऽविशेषः तम्। एवं
स्वाज्ञध्रुवानुभूतिसिद्धस्वाविद्यापदापह्नवतः अध्रुवोऽयमात्मा
भवितुमर्हतीत्यत आह- ध्रुवमिति। स्वाविद्यापदस्य स्वज्ञानुभूत्या
अध्रुवत्वम्। तदपह्नवसिद्धस्य ध्रुवत्वं निरङ्कुशमित्यर्थः। अत एव
स्तिमितगम्भीरम् निस्तरङ्गचिदर्णवरूपत्वात्। चिदर्णवत्वे तत्किं तेजः? उत
तमः? यद्वा ततम्? नाद्यः भौतिकतेजसोऽपह्नवान्न तेजः। न द्वितीयः
स्वाज्ञानतमसो ग्रासत्वान्न तमः। न तृतीयः व्याप्यसामान्याभावान्नापि
ततम्। उक्तविकल्पतदाभासयोरपह्नवात् निर्विकल्पं निराभासम्। यद्येवं
तद्याथात्म्यं किमित्यत आह- निर्वाणमयसंविदमिति। निर्वाणमयं
विकलेबरकैवल्यस्वरूपं। न ह्यत्र मयट्शब्दो विकारप्राचुर्यार्थाभिधायी स्वरूपपरत्वात्। संवित् स्वरूपज्ञानं
पूर्णबोधस्वरूपम् सत्यं ज्ञानमनन्तम् विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते इत्यादिश्रुतेः। एवं राजा

शाकायन्यमुखतः ब्रह्ममात्रावगतिमवगम्य चिरं समाधिनिष्ठो भूत्वा ब्रह्मविद्यासंप्रदायाविच्छेदाय स्वानुभवं प्रकटयामासेत्याह- नित्य इति। नित्यः कालत्रयाबाध्यत्वात्। शुद्धः अशुद्धस्वाज्ञानापायात्। बुद्धः पूर्णबोधस्वरूपत्वात्। मुक्तस्वभावः स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमत इत्यर्थः। सत्यः पारमार्थिकसद्रूपत्वात्। सूक्ष्मः निर्विशेषतया केशकोट्येकांशवत् सुसूक्ष्मरूपत्वात्। संविभुश्च परिच्छेदत्रयाभावात्। अद्वितीयः स्वप्रतियोगिद्वैतस्य मृग्यत्वात्। चशब्दो निष्प्रतियोगिकत्वख्यापनार्थः। निस्तरङ्गानन्दाब्धिः पूउर्णानन्दसमुद्रत्वात्। यः सर्वस्मात् परः परमात्मा सोऽहमस्मि स एव भवामि। पराक्प्रपञ्चे सति कथं परमात्मा भवसीत्यत आह- प्रत्यग्धातुरिति। पराक्प्रपञ्चप्रातिलोम्येनाञ्चनात् प्रत्यक्चासौ धातुश्चेति प्रत्यगभिन्नपरमात्मास्मीत्यत्रास्मिन्नर्थे न हि संशीतिः संशयोऽस्ति। वस्तुतः प्रत्यक् पर इति विभागैक्यासहनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात्। स्वातिरिक्तप्रपञ्चापदः सत्त्वात् कथमेवं भवसीत्यत आह- आनन्दमिति। स्वान्तर्हृदये निजं पारमार्थिकसद्रूपमानन्दं सच्चिदानन्दं ब्रह्म स्वमात्रमित्याश्रयन्तमनवरतं भावयन्तम्। स्वातिरिक्ताशासत्त्वात् कथं तदाश्रयणमित्यत आह- आशेति। स्वातिरिक्तमस्तीत्याशैव पिशाची तां ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यवमानयन्तम् अपह्नवं कुर्वन्तम्। स्वातिरिक्तजगत्प्रतीतौ कथमेवमित्यत आह- आलोकयन्तमिति। किं तत्? पदे पदे जन्मस्थितिभङ्गं गच्छतीति जगत्। इन्द्रजालं मायामात्रम् इत्यालोकयन्तम्। तत्राप्यसङ्गं मामेतादृशं कथं स्वातिरिक्तास्तितारूपेयमापत् स्वाज्ञदृष्टिप्रमाणसिद्धापि वस्तुमात्रदृष्टिं प्रविशेदित्यर्थः। वर्णाश्रमाचारव्यवस्थायां सत्यां कथमेवं सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वातिरेकेण वर्णाश्रमाद्यस्तीति ये मन्यन्ते त एव बध्यन्ते। तद्विपरीताः

तद्भ्रमतो मुच्यन्त इत्याह- वर्णेति। ब्रह्मक्षत्रादिः वर्णः। ब्रह्मचर्यादिराश्रमः। तत्रात्मात्मीयाभिमानयुता ये ते मूढाः स्वातिरिक्तास्तितामूलस्वाज्ञानारूढदृष्टित्वात् स्वस्वभावाञ्चितकर्मानुसारेण फल्गुत्वेन भोगतो यद्विलीयते तत् स्वर्गनरकादिकं फलं क्षणभङ्गुरं लभन्ते घटीयन्त्रवदविश्रान्तं जन्ममरणे अनुभवन्ति हि। ये तद्विपरीताः वर्णाश्रमादावात्मात्मीयमतिं त्यजन्तः सन्तः तत्त्यागाधिकरणस्वानन्दात्मभावेन तृप्ता भूत्वा स्वेन रूपेण सर्वत्र पूरणात् पुरुषाः ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः। उक्तार्थमेव पुनर्विशदयन्नुपसंहरति - वर्णाश्रममिति। वर्णाश्रमविशिष्टं शरीरं करचरणादिसावयवस्वरूपम्। आदिः उत्पत्तिः अन्तो नाशः ताभ्यां युक्तम्। हि यस्मात् अतिकृच्छ्रमात्रं कष्टमात्रपर्यवसन्नं तत्र स्वदेहे पुत्रादिदेहेष्वपि आत्मात्मीयाभिमानशून्यं मनः कृत्वा स्वयं विद्वान् सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं भूत्वा अखण्डानन्दतः सौख्यतमे परिच्छेदत्रयाभावादनन्ते स्वे महिम्नि वसेत्। इति शब्दस्तु प्रथमाध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥ ४-१८॥

इति प्रथमोऽध्यायः॥

मैत्रेयं प्रति महादेवस्य उपदेशः

अथ भगवान् मैत्रेयः कैलासं जगाम। तं गत्वोवाच। भो भगवन् परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति। स होवाच महादेवः॥ १॥

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः।

त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ २ ॥

अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ ३ ॥

ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमाचरेद् देहरक्षणे ।
वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ।
इत्येवमाचरेद्धीमान् स एव मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ४ ॥

मैत्रेयः पराशरमुखात् विदिततत्त्वोऽपि सर्वलोकप्रत्ययजननार्थं कैलासं गत्वा यथाविधि तन्मूखात् परमतत्त्वरहस्यबुभुत्सया विधिवत् पप्रच्छेत्याह- अथेति । मुनिना पृष्टः स होवाच महादेवः । किमुवाचेत्यत्र देहजीवयोः शिवालयशिवदृष्ट्या स्वाज्ञाननिर्माल्यविसर्जनपूर्वकं यः सोऽहंभावेन पूजयेत् स मुक्तो भवतीत्याह- देह इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १-४ ॥

शौचविधानम्

जातं मृतमिदं देहं मातापितृमलात्मकम् ।
सुखदुःखालयामेध्यं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ ५ ॥

धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमध्रुवम् ।
विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ ६ ॥

नवद्वारमलस्रावं सदा काले स्वभावजम् ।

दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ ७ ॥

मात्रा सूतकसंबद्धं सूतके सह जायते ।
मृतसूतकजं देहं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ ८ ॥

अहं ममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिलोचनम् ।
शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् ॥ ९ ॥

देहे देवोपभोगदेवालयादिदृष्टिं विना आत्मात्मीयाभिमानतो देहस्या-
స్యాదిత్యాహ- జాతమితి । అత్ర యది కదాచిత్ ఆత్మాత్మీయాభిమానేన దేహం స్పృశతి
తత్ర ఆత్మాత్మీయాభిమతిత్యాగ ఏవ స్నానం విధిచోదితమిత్యర్థః స్నానం
మనోమలత్యాగః ఇత్యుక్తత్వాత్ । కిం చ ధాతుబద్ధమితి । వాతపిత్తాదిధాతుబద్ధమ్

నానారోగాయతనత్వాత్ । కించ నవద్వారేతి । సూతకేన సహ జాయత ఇత్యర్థః జాతస్య హి
ధ్రువో మృత్యుః ఇతి స్మృతితః । తచ్ఛౌచప్రకారమాహ- అహమితి ॥ ౫-౯ ॥

చిత్తశుద్ధిః

చిత్తశుద్ధికరం శౌచం వాసనాత్రయనాశకమ్ ।
జ్ఞానవైరాగ్యమృత్తోయైః క్షాలనాచ్ఛౌచముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥

అద్వైతభావనా భైక్షమభక్ష్యం ద్వైతభావనమ్ ।
గురుశాస్త్రోక్తభావేన భిక్షోర్భైక్షం విధీయతే ॥ ౧౧ ॥

విద్వాన్ స్వదేశముత్సృజ్య సంన్యాసానన్తరం స్వతః ।

కారాగారవినిర్ముక్తచోరవద్ దూరతో వసేత్ ॥ ౧౨ ॥

ఏవం శౌచతః కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్య వాసనాత్రయక్షయపురఃసరం చిత్తశుద్ధిః స్యాదిత్యాహ- చిత్తేతి । బ్రహ్మామృతం పిబేద్ భైక్షమ్ ఇతి యదుక్తం తదనేన మన్త్రేణ విశదయతి- అద్వైతేతి । ఇత్థంభూతో భిక్షుః క్వాసనమర్హతీత్యాశఙ్క్య జ్ఞాతచరదేశాత్ బహిరేవ చరేదిత్యాహ- విద్వానితి ॥ ౧౦-౧౨ ॥

అహంకారాదిత్యాగః

అహంకారసుతం విత్తభ్రాతరం మోహమన్దిరమ్ ।
ఆశాపత్నీం త్యజేద్యావత్ తావన్ముక్తో న సంశయః ॥ ౧౩ ॥

బాహ్యదారపుత్రాదిత్యాగమాత్రేణ ముక్తిర్నాహంకారాదిత్యాగేనేత్యాశఙ్క్య బాహ్యదారాదిత్యాగపూర్వకమహంకారాదిత్యాగేనైవ ముక్తిః స్యాదిత్యాహ- అహంకారేతి । బాహ్యాన్తఃసంన్యాసాభ్యామేవ ముక్తిః స్యాత్ నాన్యతరత్యాగత ఇత్యర్థః ।

విష్ణులిఙ్గం ద్విధా ప్రోక్తం వ్యక్తమవ్యక్తమేవ చ ।
తయోరేకమపి త్యక్త్వా పతత్యేవ న సంశయః ॥

ఇతి శ్రుతేః ॥ ౧౩ ॥

కర్మత్యాగః

మృతా మోహమయీ మాతా జాతో బోధమయః సుతః।
సూతకద్వయసంప్రాప్తౌ కథం సంధ్యాముపాస్మహే॥ ౧౪॥

హృదాకాశే చిదాదిత్యః సదా భాసతి భాసతి।
నాస్తమేతి న చోదేతి కథం సంధ్యాముపాస్మహే॥ ౧౫॥

ఏకమేవద్వితీయం యద్గురోర్వాక్యేన నిశ్చితమ్।
ఏతదేకాన్తమిత్యుక్తం న మఠం న వనాన్తరమ్॥ ౧౬॥

సంధ్యాదికర్మత్యాగతః ప్రత్యవాయీ స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వాజ్ఞానహానాత్
స్వజ్ఞానోదయతః చిదాదిత్యస్య ఉదయాస్తమయాభావాచ్చ సంధ్యాదికర్మ-
कर्म कर्तव्यम्। एवंविदश्चिदादित्यस्य उदयास्तमयाभावात्
सर्वकर्माभावः इति श्रुतेः। वसेदेकान्तिको भूत्वा इति यदुक्तं
तदेकान्तस्वरूपं विशदयति- एकमेवेति॥ १४-१६॥

मुख्यसंन्यासः

असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचेतसाम्।
न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात्॥ १७॥

कर्मत्यागान्न संन्यासो न प्रैषोच्चारणेन तु।
संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः॥ १८॥

देहो देवालयः इत्यादि मया यदुक्तं तत्रासंशयवतां मुक्तिः न हि
संशयवतामित्याह- असंशयेति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं

संशयात्मनः इति स्मृतेः। प्रैषतः कर्मत्याग एव मुख्यसंन्यास
इत्याशङ्क्य जीवपरभेदत्याग एव मुख्यसंन्यास इत्याह- कर्मेति॥ १७-

సంన్యాసాధికారీ

వమనాహారవద్యస్య భాతి సర్వేషణాదిషు।
తస్యాధికారః సంన్యాసే త్యక్తదేహాభిమానినః॥ ౧౯॥

యదా మనసి వైరాగ్యం జాతం సర్వేషు వస్తుషు।
తదైవ సంన్యసేద్విద్వానన్యథా పతితో భవేత్॥ ౨౦॥

ద్రవ్యార్థమన్నవస్త్రార్థం యః ప్రతిష్ఠార్థమేవ వా।
సంన్యసేదుభయభ్రష్టః స ముక్తిం నాప్తుమర్హతి॥ ౨౧॥

సంన్యాసాధికారి కీదృశ ఇత్యాశఙ్క్య యస్య వాన్తాశనమూత్రపూరీషాదివత్
బాహ్యార్థేషు హేయతోదేతి స ఏవ సంన్యాసాధికారీత్యాహ- వమనేతి।
సంన్యాసమూలం కిమిత్యాశఙ్క్య స్వాతిరిక్తవిషయతీవ్రతరవైరాగ్యమేవేత్యాహ-
యదేతి। నిమిత్తాన్తరేణాపి సంన్యాసకరణం శ్రేయ ఇత్యత ఆహ- ద్రవ్యార్థమితి॥
౧౯-౨౧॥

ముక్తిం ప్రతి సాధనాన్తరాణి

ఉత్తమా తత్త్వచిన్తైవ మధ్యమం శాస్త్రచిన్తనమ్।
అధమా మన్త్రచిన్తా చ తీర్థభ్రాన్త్యధమాధమా॥ ౨౨॥

తీర్థమన్త్రశాస్త్రతత్త్వచిన్తనం ముక్తిం ప్రతి సమానసాధనమిత్యత ఆహ-ఉత్తమేతి। పరస్పరోపాయోపేయతయా ముక్తిసాధనమేతచ్చతుష్టయం న సమానమిత్యర్థః। తీర్థభ్రాన్త్యధమాధమా ఇత్యత్ర విసర్గలోపశ్ఛాన్దసః॥ ౨౨ ॥

అనుభవః

అనుభూతిం వినా మూఢో వృథా బ్రహ్మణి మోదతే।
ప్రతిబిమ్బితశాఖాగ్రఫలాస్వాదనమోదవత్॥ ౨౩॥

న త్యజేచ్చేద్యతిర్ముక్తో యో మాధూకరమాన్తరమ్।
వైరాగ్యజనకం శ్రద్ధాకలత్రం జ్ఞాననన్దనమ్॥ ౨౪॥

కేవలశాస్త్రజ్ఞానాదేవ బ్రహ్మావాప్తిః కిమనుభవేనేత్యత ఆహ- అనుభూతిమితి। అస్తి బ్రహ్మేతి శాస్త్రీయజ్ఞానం పరోక్షమ్। అహం బ్రహ్మేత్యపరోక్షజ్ఞానమను-इत्थंभूतानुभूतिं विना ब्रह्मानुमोदनं जलप्रतिबिम्बितफलास्वादनवत् न हि कार्यकारि भवतीत्यर्थः। श्रद्धाभक्तिज्ञानवैराग्यपुरःसरम् अद्वतभावनाख्यान्तरमाधूकरभजनं यः करोति स यतिर्मुक्तो भवतीत्याह- न त्यजेदिति॥ २३-२४॥

परमधर्मोपदेशः

धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च।
ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः॥ २५॥

मन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापुर्णमलब्धवन्तः।
परं विदग्धोदरपूरणाय भ्रमति काका इव सूरयोऽपि॥ २६॥

पाषाणलोहमणिमृन्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः।
तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्याद्बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय॥
२७॥

अन्त पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुंभ इवार्णवे।
अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे॥ २८॥

मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव।
भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव॥ २९॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह।
दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज॥ ३०॥

धनादिवृद्धेभ्यो ज्ञानवृद्धं महीकरोति- धनेति। स्वज्ञानिनं ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम् इति स्वोक्त्यनुरोधेन महीकृत्य तद्विपरीतस्वाज्ञ- జన్మ అజాగలస్తనవద్వ్యర్థమిత్యర్థః। సోఽహంభావేన పూజయేత్ ఇతి యదుక్తం తత్ర స్వభేదధియా కృతబాహ్యపూజా పునర్భవకరీతి నిన్దనపూర్వకభేద- परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति यत् पृष्टं तत्र स्वस्य स्वातिरिक्तस्य च निष्प्रतियोगिकपूर्णत्वं शून्यत्वं च सदृष्टान्तं प्रतिपादयति- अन्तरिति। अर्णवाम्बरमध्यपतितपूर्णशून्य-कुम्भ इव स्वयमन्तर्बहिरन्तरालेऽपि पूर्णः अन्तर्बाह्यान्तरालकलना-भावात्। तथा

स्वातिरिक्तमन्तर्बाह्यान्तरालकलनाशून्यम् स्वातिरिक्तयोः
निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपत्वात्। ग्राह्यग्राहकतया सविषयकरणग्राम-
పరమార్థతో బ్రహ్మాతిరిక్తం నాస్త్యేవ యది స్వాజ్ఞదృష్ట్యా తత్ప్రసక్తిస్తదా
గ్రాహ్యగ్రాహకాదికలనావిశిష్టద్రష్టాదినానాత్రిపుట్యపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ
స్వమాత్రమితి భజేత్యాహ- మా భవేతి। గ్రాహ్యం విషయజాతమ్। గ్రాహకం
కరణజాతమ్। త్రిపుట్యాదిసర్వవ్యాపృతప్రథమాభాసం ప్రత్యఞ్చం
పరాగ్భావాపహ్నవసిధపరమాత్మానం కేవలం నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి హే
మైత్రేయ తన్మాత్రం భవ తదేవ భవేత్యర్థః॥ ౨౯-౩౦॥

విదేహముక్తస్య స్థితిః

సంశాన్తసర్వసంకల్పా యా శిలావదవస్థితిః।
జాగ్రన్నిద్రావినిర్ముక్తా సా స్వరూపస్థితిః పరా॥ ౩౧॥

ఇతి।

తన్మాత్రావస్థితవిదేహముక్తస్య స్థితిః కీదృశీత్యత ఆహ- సంశాన్తేతి।
యస్యాం స్వాతిరిక్తనానావిషయగోచరసర్వసంకల్పః శాన్తః అపహ్నవం గతః
సేయం సంశాన్తసర్వసంకల్పా యా పీవరీ శిలావత్ స్థిరా అవస్థితిః యా
జాగ్రన్నిద్రోప-विनिर्मुक्ता यत्प्रबोधसमकालमपह्नवतां गता सैव परा काष्ठा
स्वरूपस्थितिः विकलेबरमुक्तिः। स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति
सेयमेकरूपैवावशिष्यते। परमशिवोपदेशमहिम्ना मैत्रेयः
कृतकृत्योऽभवदित्यर्थः। इतिशब्दः शिवोपदेशपरिसमाप्त्यर्थो
द्वितीयाध्यायपरिसमाप्त्यर्थश्च॥ ३१॥

इति द्वितीयोध्यायः ॥

मैत्रेयस्य स्वानुभवप्रकटनम्

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् ।
सर्वलोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् ।
अहमस्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् ।
शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥

मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।
द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥

भावाभावविहीनोऽस्मि भाषाहीनोऽस्मि बास्म्यहम् ।
शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥

तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदाशिवः ।
सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥

एकसंख्याविहीनोऽस्मि द्विसंख्यावानहं न च ।
सदसद्भेदहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥

नानात्मभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः।
नाहमस्मि न चान्योऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम्॥ ८॥

आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम्।
बन्धमोक्षविहीनोऽस्मि शुद्धं ब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम्॥ ९॥

चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि परमोऽस्मि परात् परः।
सदा विचाररूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम्॥ १०॥

अकारोकाररूपोष्मि मकारोऽस्मि सनातनः।
ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम्॥ ११॥

सर्वत्र पूर्णरूपोऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः।
सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमात्मास्म्यहं शिवः॥ १२॥

लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि लयहीनरसोऽस्म्यहम्।
मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम्॥ १३॥

न जगत् सर्वद्रष्टास्मि नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम्।
प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि हरोऽस्म्यहम्॥ १४॥

सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्मकृदप्यहम्।
सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम्॥ १५॥

मुदितामुदिताख्योऽस्मि सर्वमौनफलोऽस्म्यहम्।
नित्यं चिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम्॥ १६॥

यत्किंचिदपि हीनोऽस्मि स्वल्पमप्यपि नास्म्यहम्।
हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाम्बुजमध्यगः॥ १७॥

षड्विकारविहीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहम्।
अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम्॥ १८॥

देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम्।
अस्तिनास्तिविमुक्तोऽस्मि नकाररहितोऽस्म्यहम्॥ १९॥

अखण्डाकाशरूपोऽस्मि ह्यखण्डाकारमस्म्यहम्।
प्रपञ्चमुक्तचित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोष्म्यहम्॥ २०॥

सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम्।
कालत्रयविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम्॥ २१॥

कायकायिविमुक्तोऽस्मि निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम्।
मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा॥ २२॥

सत्यासत्यविहीनोऽस्मि सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा।
गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः॥ २३॥

सर्वदा समरूपोष्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः।

एवं स्वानुभवो यस्य सोऽहमस्मि न संशयः।
यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयम्॥ २४॥

इत्युपनिषत्।

अथ भगवान् मैत्रेयः परमशिवमुखतः परमतत्त्वरहस्यं
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानं यथावदवगम्य स्वातिरिक्तास्तिताभ्रम-
బహిష్ఠః ప్రాణిపటలపుణ్యోద్రేకాచ్చ యచ్ఛ్రవణాదిమాత్రేణ స్వాజ్ఞలోకః
స్వజ్ఞో భూత్వా పరమార్థజ్ఞానసమకాలం విదేహముక్తో భవేత్ తథా
తత్పరమశివోపదిష్టస్వానుభూతార్థం బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయస్థాపనార్థం
వా యథోక్తాధికారిణ ఉద్దిశ్య స్వానుభవం ప్రకటయామాసేత్యాహ-
అహమస్మీతి। దేహాన్తరవభాసకః

ప్. ౨౧౫)

ప్రత్యగస్మచ్ఛబ్దేనోచ్యతే। స్వాన్తరవస్థితపరాక్ప్రపఞ్చాపేక్షయా అహం
ప్రత్యగస్మి। దేహాద్బహిర్విలసితప్రపఞ్చాపేక్షయా పరశ్చాస్మి। చశబ్దః
ప్రత్యక్పరయోరౌపాధికభేదనిరసనార్థః। ప్రత్యక్పరాభేదాపేక్షయా
ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాస్మి। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా జీవేశాదిరూపేణ ప్రభవామీతి
ప్రభవోఽస్మ్యహమ్। కించ- సర్వేతి। ఈశ్వరరూపేణ సర్వలోకగురుశ్చాస్మి।
చశబ్దః సాక్ష్యప్యస్మీతి ద్యోతకః। వైరాజరూపేణ సర్వలోకోఽస్మి విరాజో
బ్రహ్మణ్డకాయత్వాత్। వస్తుతో యః సర్వకలనాపహ్నవసిద్ధః సోఽస్మ్యహమ్
నిష్ప్రతియోగికత్వాత్। కించ- అహమితి। స్వేన రూపేణ సిద్ధః।
అశుద్ధస్వాజ్ఞానహానాచ్ఛుద్ధః। శిష్టముక్తార్థమ్। కించ- అహమస్మీతి।

యః సద్రైకరసః సోఽస్మి। అనిత్యమలప్రపఞ్చహానాన్నిత్యోఽస్మి విమలోఽస్మి।
నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపతో విజ్ఞానోఽస్మి। యస్మాచ్ఛేషశేషిభావో విగతః సోఽహం
విశేషోఽస్మి। రుద్రరూపేణ ఉమయా సహితః సోమోఽస్మి। చతుఃషష్టికలావదీశ్వరా-
सकलोऽस्मि। किंच- शुभ इति। निवृत्तिमार्गगम्यत्वाच्छुभः।
शोचनीयविषयाभावाच्छोकहीनः। तडदेहादिविलक्षणत्वाच्चैतन्योऽस्मि।
नानोपाधिषु विषमेष्वपि सर्वान्तर्याम्यादिरूपेण समः।
मानावमानवृत्तिमत्तूलाविद्याप्रलयात् मानावमानहीनोऽस्मि।
सत्त्वादिगुणाभावान्निर्गुणोऽस्मि। स्वातिरिक्ताशिवाभावाच्छिवोऽस्मि। किंच-
द्वैताद्वैतेति। प्रवृत्तिमार्गसिधं द्वैतम्। निवृत्तिमार्गसिद्धमद्वैतम्।
स्वातिरेकेण प्रवर्तनीयनिवर्तनीयस्वाविद्यापदतत्कार्याभावात्
द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि। शीतोष्णादिद्वन्द्वाभावात् द्वन्द्वहीनोऽस्मि।
बाह्यान्तःकरणगोचरसदसत्प्रपञ्चवैरल्यात् भावाभावविहीनोस्मि।
महामौनब्रह्मरूपत्वात् भाषाहीनोऽस्मि। स्वयंप्रकाशरूपत्वात् भास्म्यहम्
। किंच- शून्येति। शून्यं स्वातिरिक्तम्। अशून्यं स्वयम्। द्वयमपि
यत्प्रभावसिद्धं सोऽहं शून्याशुन्यप्रभावोऽस्मि। विद्यातत्कार्यं
शोभनम्। अविद्यातत्कार्यमशोभनम्। स्वाज्ञादिदृष्ट्या तदुभयमस्मि।
तुल्यं समम्। अतुल्यं विषमम्। तदुभयवैरल्यात् तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि। नित्यः
शुद्धो व्याख्यातम्। स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति सदैव शिवः
परममङ्गलकैवल्यरूपत्वात्।

किंच- सर्वासर्वविहीनोऽस्मि समष्टिव्यष्टिकलनावैरल्यात्।
स्थितिकर्तृविष्णुरूपेण सात्त्विकोऽस्मि। वस्तुतः सदा निर्गुणोऽस्म्यहम्।
एकसंख्याविहीनोष्मि द्विसंख्यावानहं न च सापेक्षैकद्वयाभावात्
एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीयेन चैकता इति श्रुतेः। सदसद्भेदहीनोऽस्मि

चाक्षुषाचाक्षुषपदार्थाभावात्। संकल्परहितोऽस्म्यहम् तद्धेतुमनसो मृग्यत्वात्। नानात्मभेदहीनोऽस्मि घटशरावादिस्थानीयनानोपाधीनां भेदभिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नाकाशस्थानीयप्रत्यगात्मनो निर्भेदरूपत्वात्। अहं हि अहमेव अखण्डानन्दविग्रहः निस्तरङ्गानन्दसागरत्वात्। स्वातिरिक्तं नाहमस्मि। न च तस्मादन्योऽस्मि स्वातिरिक्तस्य शशविषाणवदवस्तुत्वात्। देहादिप्रसक्तौ देहादिरहितोऽस्म्यहम्। आश्रयमविद्याण्डम् तद्गतभुवनजातमनाश्रयि तदुभयाभावात् आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि। आधाररहितोऽस्म्यहम् स्वस्यैव सर्वाधारत्वात् स्वाधेयाभावतो वा आधारत्वरहितः। बन्धमोक्षविहीनोऽस्मि देहादावहंभावो बन्धः तदहंभावाभावो मोक्षः विदेहमुक्तत्वात् तद्रहितः। शुद्धं ब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम्। उक्तार्थम्। चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि चित्ताद्यन्तःकरणतद्वृत्तिसहस्राभावात्। परमोऽस्मि परात् परः परम् अक्षरम् तस्मादपि परः परमाक्षररूपत्वात्। सदा विचाररूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ज्ञानाज्ञानवृत्तिमद-विद्यातुर्यादिभागचतुष्टयवैरल्यात्। अकारोकाररूपोऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः प्रणवार्थत्वेन चिरंतनत्वात्। ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ध्यात्रादित्रिपुट्यभावात्। प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मना सर्वत्र पूर्णरूपोऽस्मि। अनृतादिप्रपञ्चपूरणात् तथात्वशङ्कायां सच्चिदानन्दलक्षणः सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वात्। सार्धत्रिकोटिसर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि तीर्थानामपि तीर्थरूपत्वात्। परमात्मास्म्यहं शिवः देहादेः परतरत्वात् ब्रह्मैव परमात्मा इति श्रुतेः। लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि लक्ष्यं मूर्तं लक्षणैकसिद्धं वा। तद्विपरीतलक्ष्यम् अमूर्तं लक्षणासिद्धं वाच्यं वा। तत्सर्वकलनाविहीन इत्यर्थः। लयहीनरसोऽस्म्यहम् लयो नाशः तद्विहीननित्यानन्दरसोऽस्मीत्यर्थः। मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् मात्रादित्रिपुटीशून्योऽस्मि। न जगत् सर्वद्रष्टास्मि जगन्नाहम्

किंतु तद्द्रष्टास्मि सर्वसाक्षित्वात्। नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् नेतृत्वं
प्रेरयितृत्वम्। आदिशब्देन भासकत्वादिरुच्यते। नेतृत्वभासकत्वादिकलना-
విజృమ్భితోఽస్మి బ్రహ్మైవైకమనాద్యన్తమబ్ధివత్ ప్రవిజృమ్భతే ఇతి శ్రుతేః।
స్వావిద్యాస్వాపాత్ ప్రబుద్ధః జాగరూకోఽస్మి। భగవద్రూపేణ భాగవతపటలస్య
ప్రసన్నోఽస్మి। స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యం స్వావశేషేణ హరోఽస్మ్యహమ్।
సర్వేన్ద్రియవిహీనోఽస్మి శరీరత్రయాభావాత్। సర్వకర్మకృదప్యహమ్ తత్తదిన్ద్రియేషు
తత్తదిన్ద్రియం భూత్వా తత్తదిన్ద్రియప్రవృత్తి-నిమిత్తత్వాత్। యద్వా
సర్వేన్ద్రియాభావేఽపి సర్వేన్ద్రియవ్యాపృతికృత్త్వాత్ అపాణిపాదోఽహమచిన్త్యశక్తిః
పశ్యామ్యచక్షుః స శృణోమ్యకర్ణః ఇత్యాదిశ్రుతేః। సర్వవేదాన్తతృప్తోఽస్మి
సర్వదా సులభోఽస్మ్యహమ్ ఈశాద్యష్టోత్తర-
अनन्यभवेन भजतां सर्वदा परमसुलभोऽस्मि सकृद्भजतां
परमाभयप्रदश्रीरामरूपत्वात्

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम॥

इति श्रीरामोक्तेः। मुदितामुदिताख्योऽस्मि सत्सु मुदिता असत्सु अमुदिता अपेक्षादि-
వికలేబరకైవల్యమస్మీత్యర్థః। నిత్యం చిన్మాత్రరూపోఽస్మి అనిత్యాచిన్మాత్రస్య
మృగ్యత్వాత్। సదా సచ్చిన్మయోఽస్మ్యహమ్ సచ్చిదానన్దస్వరూపత్వాత్। యత్కించిదపి
హీనోఽస్మి స్వల్పమప్యపి నాస్మ్యహమ్ స్వాతిరేకేణ యత్కించిత్ స్వల్పమపి నాస్మి
స్వాతిరిక్తస్య మృగ్యత్వాత్। హృదయగ్రన్థిహీనోఽస్మి హృదిత్యన్తఃకరణమ్ అయమితి
సాక్షీ తయోస్తాదాత్మ్యం హృదయగ్రన్థిరితి చిదాభాస ఉచ్యతే జీవత్వస్య మృగ్యత్వాత్
। హృదయామ్బుజమధ్యగః అన్తర్యామ్యాదిరూపత్వాత్। షడ్వికారవిహీనోఽస్మి
షట్కోశరహితోఽస్మ్యహమ్। అరిషడ్వర్గముక్తోఽస్మి

శైశవబాల్యకౌమారాదిషడ్వికార-
త్వగాదిషట్కోశకామాద్యరిషడ్వర్గాదివికారాస్పదస్థూలాదిశరీరాభావాత్ । అన్తరాత్
సర్వాన్తరాత్ ఈశ్వరాత్ అన్తరః సాక్ష్యహమ్ । దేశకాలవిముక్తోఽస్మి దేశాది-
निष्प्रतियोगिकसन्मात्रत्वात् । अखण्डाकाशरूपोऽस्मि ह्यखण्डाकारमस्म्यहम्
चिदाकाशत्वेनाखण्डैकरसरूपत्वात् । प्रपञ्चमुक्तचित्तोऽस्मि
प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् निष्प्रतियोगिकनिष्प्रपञ्चरूपत्वात् ।
सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् प्रकाशमात्रतया
चिन्मात्रज्योतीरूपत्वात् । कालत्रयविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम्
अमनस्करूपत्वात् । कायकायिविमुक्तोऽस्मि कायतदवच्छिन्नजीवाभावात् । निर्गुणः
व्याख्यातम् । केवलोऽस्म्यहम् अशेषविशेषशून्यत्वात् । मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि
मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा पारमार्थिकबन्धाभावात् मुक्तिहीनः ।
स्वाज्ञदृष्ट्या बन्धप्रसक्तौ स्वज्ञदृष्ट्या मुक्तोऽस्मि ।
परमार्थदृष्ट्या बन्धमोक्षकलनाविरलब्रह्ममात्रत्वात् मोक्षहीनोऽस्मि ।
सत्यासत्यविहीनोऽस्मि सापेक्षसत्यासत्यापह्नवसिद्धपारमार्थिकत्वात् । सन्मात्रात्
अन्यत् नास्म्यहं सदा सन्मात्रमेव स्यामित्यर्थः । गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि
गमनादिविवर्जितः पुर्णरूपत्वात् । सर्वदा सच्चिदानन्दात्मना
नामरूपवैषम्येऽपि समरूपोऽस्मि । शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः वस्तुतः
स्वातिरिक्तक्षराक्षरकलनाविरलपरमाक्षरत्वात् । एवं ममैवेशभावापत्त्या
यस्य स्वानुभवो भवति सोऽहमस्मीत्यत्र न हि संशयोऽस्ति । एवं
परमशिवभावमापन्नमैत्रेयमुनेः स्वानुभूतिवैभवं सकृद्वापि यः
श्रृणोति सोऽयं स्वयमेव ब्रह्म भवति । इत्युपनिषच्छब्दः
मैत्रेयोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १-२४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
मैत्रेयोपनिषट्टीका लिखितेशप्रसादतः।
मैत्रेयोपनिषट्टीका षष्ट्यधिद्विशतात्मिका॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
एकोनत्रिंशत्संख्यापूरकं मैत्रेयोपनिषद्विवरणम् संपूर्णम्॥

याज्ञवल्क्योपनिषत्

पूर्णमदः - इति शान्तिः

सर्वकर्मसंन्यासजिज्ञासा

अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच। भगवन्
संन्यासमनुब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही
भवेत्। गृहात् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्
गृहाद्वा वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वा
उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्॥ १॥

आहिताग्निसंन्यासविधिः

तदेके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। अथवा न कुर्यात्। आग्नेयीमेव कुर्यात्।
अग्निर्हि प्राणः। प्राणमेवैतया करोती। त्रैधातवीयामेव कुर्यात्। एत एव त्रयो
धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति।

अयं ते योनिर्-ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम्॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां योनि गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह॥ २॥

निरग्निकसंन्यासविधिः

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत्। यदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्। आपो वै सर्वा देवताः। सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयम्। मोक्षमन्त्रस्त्रययेवं विन्देत्। तद्ब्रह्म तदुपासितव्यम्। शिखां यज्ञोपवीतं छित्त्वा संन्यस्तं मयेति त्रिवारमुच्चरेत्। एवमेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य॥ ३॥

ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्। अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा अपः प्राश्याचम्य अयं विधिः॥ ४॥

संन्यासेऽनधिकृतानां कर्तव्यनिरूपणम्

अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति। एष पन्थाः परिव्राजकानाम्। वीराध्वाने वानाशके

वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा। एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनेति संन्यासी ब्रह्मविदिति। एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य॥ ५॥

पारमहंस्यपूगस्य सर्वोत्कृष्टता

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वास-
అవ్యక్తాచారా అనున్మత్తా ఉన్మత్తవదాచరన్తః॥ ౬॥

సామ్బరపరమహంసలక్షణమ్

పరస్త్రీపురపరాఙ్ముఖాః త్రిదణ్డం కమణ్డలుం భుక్తమాత్రం జలపవిత్రం శిఖాం యజ్ఞోపవీతం బహిరన్తశ్చేత్యేతత్ సర్వం భూః స్వాహేత్యప్సు పరిత్యజ్యాత్మానమన్విచ్ఛేత్॥ ౭॥

దిగమ్బరపరమహంసలక్షణమ్

యథాజాతరూపధరా నిర్ద్వన్ద్వా నిష్పరిగ్రహాః తత్త్వబ్రహ్మమార్గే సమ్యక్ సంపన్నాః శుద్ధమానసాః ప్రాణసంధారణార్థం యథోక్తకాలే విముక్తో భైక్షమాచరన్నుదరపాత్రేణ లాభాలాభౌ సమౌ భూత్వా కరపాత్రేణ వా కమణ్డలూదకపో భైక్షమాచరన్నుదరపాత్రసంగ్రహః పాత్రాన్తరశూన్యో జలస్థలకమణ్డలుః అబాధకరహస్యస్థలనికేతనో లాభాలాభౌ సమౌ భూత్వా శూన్యాగారదేవగృహతృణకూటవల్మీకవృక్షమూలకులాలశాలాగ్నిహోత్రశాలా# శుభాశుభకర్మనిర్మూలనపరః సంన్యాసేన దేహత్యాగం కరోతి స పరమహంసో నామేతి॥ ౮॥

సంన్యాసజ్ఞానసంపన్నా యాన్తి యద్వైష్ణవం పదమ్ ।
తత్ త్రైపదబ్రహ్మతత్త్వరామచన్ద్రపదం భజే ॥

ఇహ ఖలు శుక్లయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం యాజ్ఞవల్క్యోపనిషత్
పారమహంస్యధర్మపూగప్రకటనవ్యగ్రా నిర్విశేషబ్రహ్మతత్త్వపర్యవసన్నా
విజృమ్భతే । అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే ।
జనకాత్రియాజ్ఞవల్క్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా ।
ఆఖ్యాయికామవతారయతి- అథేతి । అథ వర్ణాశ్రమధర్మశ్రవణానన్తరం
జనకో హ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ । కిమితి? భగవన్
సంన్యాసలక్షణమనుబ్రూహీతి । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః । బ్రహ్మచర్యం సమాప్య
గృహీ భవేత్ ఇత్యాది పరమహంసో నామేత్యన్తం ప్రాయశో జాబాలోపనిషది పదశో
వ్యాఖ్యాతమ్ ॥ ౧-౮ ॥

సంన్యాసినః పరమేశ్వరత్వమ్

ఆశామ్బరో న నమస్కారో న దారపుత్రాభిలాషీ లక్ష్యాలక్ష్యనివర్తకః పరివ్రాట్
పరమేశ్వరో భవతి । అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి ॥ ౯ ॥

యో భవేత్ పూర్వసంన్యాసీ తుల్యో వై ధర్మతో యది ।
తస్మై ప్రణామః కర్తవ్యో నేతరాయ కదాచన ॥ ౧౦ ॥

ప్రమాదినో బహిశ్చిత్తాః పిశునాః కలహోత్సుకాః ।
సంన్యాసినోఽపి దృశ్యన్తే వేదసందుషితాశయాః ॥ ౧౧ ॥

నామాదిభ్యః పరే భూమ్ని స్వారాజ్యే చేత్ స్థితోఽద్వయే।
ప్రణమేత్ కం తదాత్మజ్ఞో న కార్యం కర్మణా తదా॥ ౧౨॥

ఈశ్వరో జీవకలయా ప్రవిష్టో భగవానితి।
ప్రణమేద్ దణ్డవద్ భూమావాశ్వచణ్డాలగోఖరమ్॥ ౧౩॥

ఉక్తలక్షణలక్షితః పరివ్రాట్ పరమేశ్వర ఏవేత్యాహ- ఆశేతి। లక్షణయా బోధితం లక్ష్యమ్ తద్విపరీతమలక్ష్యమ్ సమాహితాసమాహితావస్థాభ్యాం తదుభయనివర్తకః పరివ్రాట్ నిరావృతిత్రయసంపత్తితః పరమేశ్వరో భవేతి। న నమస్కారో న దారపుత్రాభిలాషీత్యుక్త్యా వివిదిషాసంన్యాసినామపి త్యక్తదారపుత్రత్వాత్ తైరపి జ్యేష్ఠకనిష్ఠాదీనాం నమస్కారో న కర్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్య ధర్మతః స్వతుల్యాధికారిణో నమస్కార్యా నేతర ఇతి। అత్రైతే శ్లోకా మన్త్రా భవన్తీత్యాహ- అత్రైతే శ్లోకా భవన్తీతి। కే నమస్కారానర్హా ఇత్యత్రాహ ప్రమాదిన ఇతి॥

తితిక్షాజ్ఞానవైరాగ్యశమాదిగుణవర్జితః।
భిక్షామాత్రేణ యో జీవేత్ స పాపీ యతివృత్తిహా॥

ఇతి

దణ్డం భిక్షాం చ యః కుర్యాత్ స్వధర్మే వ్యసనం వినా।
యస్తిష్ఠతి న వైరాగ్యం యాతి నీచయతిర్హి సః॥

ఇతి చ। వేదైర్యేషామాశయో దూషితః తే వేదసందూషితాశయా యతయో యది విగీతశీలాస్తదా తే జ్యేష్ఠా అపి న నమస్కార్యా ఇత్యర్థః। యది

ఛాన్దోగ్యసప్తమాధ్యాయపఠితనామాదిప్రాణాన్తకలనావిరలభూమ-
स्वातिरिक्तज्येष्ठकनिष्ठभिदावैरल्यान्न तस्य
ज्येष्ठकनिष्ठनमस्कारनियमोऽस्ति इच्छा चेन्नमस्कुर्यात् नो चेत् तूष्णीं
तिष्ठेदित्याह- नामेति। यद्यनेवंवित्तदा ईश्वरः॥ ९-१३॥

स्त्र्यादीनां कुत्सनम्

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे।
स्नायवस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम्॥ १४॥

त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक् कृत्वा विलोचने।
समालोकय रम्यं चेत् किं मुधा परिमुह्यसि॥ १५॥

मेरुश्रृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा।
दृष्टा यस्मिन् मुने मुक्ताहारस्योल्लासशालिनः॥ १६॥

श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः।
श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः॥ १७॥

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः।
दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम्॥ १८॥

ज्वलिता अतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः।
स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारुदारुणम्॥ १९॥

कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः।
नार्यो नरविहंगानामङ्गबन्धनवागुराः॥ २०॥

जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम्।
पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिका॥ २१॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयानया।
दुःखशृङ्खलया नित्यमलस्तु मम स्त्रिया॥ २२॥

यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः।
स्त्रियं त्यक्त्वा जगत् त्यक्तं जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत्॥ २३॥

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम्।
लब्धो हि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते॥ २४॥

जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च धूर्तता।
उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते॥ २५॥

यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः।
पुत्रदु.खस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा॥ २६॥

संन्यासिसामान्यस्य द्विविधब्रह्मचर्यभूषितत्वेन तद्ब्रह्मचर्यास्खलनाय स्त्रीसामान्यं कुत्सयति - मांसेत्यादिना। सुसमुद्गिकया पेटिकारूपया। मांसपाञ्चालिकाया इत्यारभ्य जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत् इत्यन्तं प्रायशो महोपनिषदि नारदपरिव्राजकोपनिषदि च व्याख्यातम्। परिव्राजकानां

दारपुत्रादेरप्रसक्तत्वात् विरक्तगृहिणामपि पुत्रेषणाया दुस्त्यजत्वेन तत्र वैराग्यहेतवे पुत्रभावाभावगतिं कुत्सयति- अलभ्यमान इति। आवयोर्दम्पत्योः पुत्रो नास्तीति अलभ्यमानस्तनयः पुत्राभावः। पुत्रोत्पत्त्यादेर्बहुदोषस्पृष्टत्वेन पुत्राद्येषणात्याग एव कर्तव्य इत्यर्थः॥ १४-२६॥

सद्यतिलक्षणं

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः।
न च वाक्चपलश्चैव ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः॥ २७॥

रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः।
विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव॥ २८॥

अपकारिणि कोपश्चेत् कोपे कोपः कथं न ते।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि॥ २९॥

नमोऽस्तु मम कोपाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम्।
कोपस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने॥ ३०॥

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी।
प्रबुद्धा यत्र ते विद्वन् सुषुप्तिं याति योगिराट्॥ ३१॥

चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय॥ ३२॥

यतीनां तदुपादेयं पारहंस्यं परं पदम्।
नातः परतरं किंचिद्विद्यते मुनिपुंगव॥ ३३॥

इत्युपनिषत्॥

नमस्कार्यः सद्यतिः कीदृश इत्याशङ्क्य पाणिपादनेत्रचापल्यविरल एव सद्यतिरित्याह- न पाणीति। परद्रव्यकीकटदेशहरणगमनस्पृही पाणि- ఇదమరమ్యమితి రూపదర్శనోత్సుకం స నేత్రచపలః। తద్విపరీతో బ్రహ్మభావారూఢో యతిః న నేత్రచపలః। ఇదం స్వాదు ఇదమ్ అస్వాద్వితి పరగుణాగుణశంసనం వా యస్య వాక్ కరోతి స వాక్చపలః। తద్విపరీతో న వాక్చపలశ్చ భవతి। ఏవంవిశేషణవిశిష్టస్య యతేః బ్రహ్మభూతత్వాత్ అయం బ్రహ్మభూతో జితేన్ద్రియః సద్యతిర్భవతీత్యర్థః। సద్యతేరపి శరీరత్రయవిశిష్టత్వేన కోపాదివృత్తికబలితత్వాత్ సద్యతిత్వం కుత ఇత్యాశఙ్క్య సద్యతేః కోపాదివృత్త్యసంభవమాహ- రిపావితి। రిపావరిషడ్వర్గే స్వదేహే చ బ్రహ్మాతిరిక్తం న కించిదస్తీతి నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానేన బద్ధే సత్యథ సమైకాత్మ్యం నానావిషగ్రాససత్తాసామాన్యం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి పశ్యతో వివేకినః స్వదేహావయవేష్వివ కుతః కోపవృత్త్యవకాశః? స్వాతిరిక్తక్రోధాదివృత్త్యసంభవాత్ ఇత్యర్థః। స్వాపకారిణమాశ్రిత్య ఖలు క్రోధవృత్తిరుదేతీతి। ఏవం చేత్ స్వాపకారిణి కోపే కుత స్తే కోపో నోదేతీత్యాహ- అపకారిణీతి। క్రోధతుల్యాపకారివైరల్యాత్ కోపే కోపం కరోషి చేత్ స్వాతిరిక్తకలనాశాన్తం బ్రహ్మైవ అవశిష్యత ఇత్యర్థః। ఇత్థంభూతకోపాయ నమోఽస్త్విత్యాహ- నమోఽస్త్వితి। మమ కోపస్య తుచ్ఛతయా వైరాగ్యదాయినే కోపోఽనర్థకర ఇతి దోషబోధినే గురుభూతాయ స్వస్య కోపోపరి విలసితకోపస్య

స్వాశ్రయః కోపః తం భృశం జ్వాలయతీతి స్వాశ్రయజ్వాలీ తస్మై స్వాశ్రయజ్వాలినే కోపకోపాయ నమోఽస్తు కోపకోపం బ్రహ్మాహమస్మి ఇత్యనుసంధానం కరోమీత్యర్థః। కోపకోపినోః స్వాజ్ఞస్వజ్ఞయోః మిథో వైలక్షణ్యమాహ- యత్రేతి। యత్ర నిర్విశేషబ్రహ్మవిద్యాయాం కోపినః స్వాజ్ఞజనాః సుప్తా భవన్తి తత్రైవ నిర్విశేషబ్రహ్మవిద్యాయాం సంయమీ కోపకోపీ స్వజ్ఞః ప్రబుద్ధో జాగరూకో భవతి। హే విద్వన్ ఏతే కోపినః స్వాజ్ఞాః యత్ర స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చే ప్రబుద్ధా భవన్తి తత్రైవ యోగిరాట్ కోపకోపీ స్వజ్ఞః సుషుప్తిం యాతి ఇత్యత్ర

యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ।
యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః॥

ఇతి స్మృతేః। యత ఏవమతస్త్వం చిదతిరిక్తం న కించిదస్తి సర్వం చిన్మాత్రమేవేతి చిన్తయేత్యాహ- చిదితి। పూర్వమన్త్రోక్తచిన్మాత్రమేవోపాదేయమ్। తదతిరేకేణ త్వమహమిదమితి శబ్దవాచ్యం న కించిదస్తీత్యాహ- యతీనామితి। పరమహంసపటలప్రాప్యత్వాత్ పారమహంస్యమేవ పరమపదం చిన్మాత్రం స్వావశేషతయా నిష్ప్రతియోగికమిత్యుపాదేయమ్। తస్య నిష్ప్రతియోగికత్వేన తదతిరిక్తం న కించిదస్తీత్యర్థః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః యాజ్ఞవల్క్యోపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥ ౨౭-33॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।
యాజ్ఞవల్క్యోపనిషదో వ్యాఖ్యానం లిఖితం లఘు।
యాజ్ఞవల్క్యోపనిషదో వ్యాఖ్యాగ్రన్థస్తు సప్తతిః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే సప్తనవతిసంఖ్యాపూరకం యాజ్ఞవల్క్యోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణం ||

శాట్యాయనీయోపనిషత్

పూర్ణమదః - ఇతి శాన్తిః

మనసః బన్ధమోక్ష హేతుత్వమ్

మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధమోక్షయోః |
బన్ధాయ విషయాసక్తం ముక్త్యై నిర్విషయం స్మృతమ్ || ౧ ||

సమాసక్తం యథా చిత్తం జన్తోర్విషయగోచరే |
యద్యేవం బ్రహ్మణి స్యాత్ తత్ కో న ముచ్యేత బన్ధనాత్ || ౨ ||

చిత్తమేవ హి సంసారస్తత్ప్రయత్నేన శోధయేత్ |
యచ్చిత్తస్తన్మయో భవతి గుహ్యమేతత్ సనాతనమ్ || 3 ||

నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తం నాబ్రహ్మవిత్ పరమం ప్రైతి ధామ |
విష్ణుం క్రాన్తం వాసుదేవం విజానన్ విప్రో విప్రత్వం గచ్ఛతే తత్త్వదర్శీ ||

శాట్యాయనీబ్రహ్మవిద్యాఖణ్డాపారసుఖాకృతి |
యతిబృన్దహృదాకారం రామచన్ద్రపదం భజేత్ ||

ఇహ ఖలు శుక్లయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం శాట్యాయనీయోపనిషత్

కుటీచకబహూదకహంసపరమహంసధర్మప్రకటనవ్యగ్రా బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా విజయతే। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో

ప్. ౨౩౦)

వివరణమారభ్యతే। అత్రాదౌ బన్ధమోక్ష హేతుః మన ఏవేత్యాహ- మన ఏవేతి। యథా యన్మనో విషయాసక్తం తథా బ్రహ్మాసక్తం చేత్ తద్వాన్ స్వాతిరిక్తభ్రమతో ముచ్యత ఇత్యాహ- సమాసక్తమితి। కించ చిత్తమేవేతి। యస్య చిత్తం యస్మిన్ లీనం స యచ్చితః తన్మయః తత్స్వరూపో భవతీత్యర్థః। తం వివృణోతి- నావేదవిదితి। వేదవిన్న భవతీత్యవేదవిదజ్ఞః బృహన్తం విరాజమహమితి న మనుతే। అబ్రహ్మవిత్ పరమం ధామం న ప్రైతి। స్వాజ్ఞః సవిశేషం నిర్విశేషం వా బ్రహ్మ పరోక్షత్వేనాపి న జానాతీత్యర్థః। తత్త్వదర్శీ విప్రస్తు విష్ణుం వ్యాపనశీలం క్రాన్తం సర్వజ్ఞం వాసుదేవం సర్వాన్తర్యామిణం సర్వాధారం వా అహమస్మీతి విజానన్ విప్రత్వం జీవన్ముక్తత్వం గచ్ఛతే గచ్ఛతీత్యర్థః॥ ౧-

साधनचतुष्टयसंपत्तिः

अथ ह यत् परं ब्रह्म सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः।
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो ह्यभिजज्ञौ समानः।
त्येक्तषणो ह्यनृणस्तं विदित्वा मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र॥ ५॥

यद्ब्रह्म अकामहतप्रत्यक्षं तद्ब्रह्म यथावद्विदित्वा मौनी भवेदित्याह- విదితపరమార్థతత్త్వత్వాత్ శ్రోత్రియాః స్వాతిరేకేణ కామాసంభవనిశ్చయత్వాత్ అకామహతాః సనకాదయో బ్రహ్మాదయో వా యత్ సనాతనం పరం బ్రహ్మ

నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమిత్యధీయుః అధీత్య జ్ఞాత్వా తజ్జ్ఞానసమకాలం తత్ ప్రాప్నుయుః పరమాత్మైవ భవన్తి। యథోక్తసాధనసంపన్నో యః కశ్చన ముముక్షుః। శాన్తో దాన్తః ఇత్యాది సాధనచతుష్టయామానిత్యాదీనామప్యుపలక్షణార్థమ్। బ్రహ్మవిత్కులప్రసూతత్వాదనూచానః ముముక్షుభిః సమానః అభిజజ్ఞౌ జ్ఞాతవాన్ । ఋణత్రయాపాకరణాదనృణస్త్యక్తైషణాత్రయః సంన్యాసీ తం పరమాత్మానం విదిత్వాథ మౌనీ భూత్వా యత్ర కుత్ర కుటీచకాద్యాశ్రమే ఆప్రారబ్ధక్షయం వసేత్। హిశబ్దద్వయద్యోతితార్థస్తు నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానసమకాలం కర్మత్రయాసంభవప్రబోధసిద్ధబ్రహ్మమాత్రతయావశిష్యేదితి॥ ౫॥

కుటీచకధర్మాః

అథాశ్రమం చరమం సంప్రవిశ్య యథోపపత్తిం పఞ్చమాత్రాం దధానః॥ ౬॥

త్రిదణ్డముపవీతం చ వాసః కౌపీనవేష్టనమ్।
శిక్యం పవిత్రమిత్యేతద్బిభృయాద్యావదాయుషమ్॥ ౭॥

పఞ్చైతాస్తు యతేర్మాత్రాః సా మాత్రా బ్రహ్మణే శ్రుతాః।
న త్యజేద్యావదుత్క్రాన్తిరన్తేఽపి నిఖనేత్ సహ॥ ౮॥

విష్ణులిఙ్గం ద్విధా ప్రోక్తం వ్యక్తమవ్యక్తమేవ చ।
తయోరేకమపి త్యక్త్వా పతత్యేవ న సంశయః॥ ౯॥

త్రిదణ్డం వైష్ణవం లిఙ్గం విప్రాణాం ముక్తిసాధనమ్।

నిర్వాణం సర్వధర్మాణామితి వేదానుశాసనమ్ ॥ ౧౦ ॥

అథాదౌ కుటీచకధర్మానాహ- అథేతి । అథ బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమత్రయానన్తరమ్ । బ్రహ్మచర్యాద్యపేక్షయా కౌటీచకం చరమాశ్రమం ప్రవిశ్య యథోపపత్తిం యథాబలం త్రిదణ్డాదిపఞ్చమాత్రాం దధానః సన్ భువం విచరేదిత్యర్థః । వాసః కౌపీనవేష్టనమిత్యేకా మాత్రా । త్రిదణ్డాదిపవిత్రాన్తమిత్యేతత్పఞ్చ-మాత్రకం బహూదకాదిపదమారోఢుమశక్తశ్చేత్ యావదాయుషం బిభృయాత్ ఇత్యర్థః । కించ- పఞ్చైతాస్తు కుటీచకస్య యతేర్మాత్రాః త్రిదణ్డాదిరూపాః అకారోకారమకారబిన్దునాదభేదేన సా మాత్రా బ్రహ్మణే శ్రుతాః తాః పఞ్చ మాత్రాః బ్రహ్మణే బ్రహ్మణి ప్రణవే శ్రుతాః । ఏవం వ్యక్తావ్యక్తాత్మకపఞ్చ-व्यक्ताव्यक्तपञ्चमात्रायुग्मं न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिः । अन्तेऽपि देहत्यागकालेऽपि स्वशरीरेण सह निखनेत् व्यक्तपञ्चमात्राः । मात्रापञ्चकयुग्मस्य व्यक्ताव्यक्तविष्णुलिङ्गत्वेन तदन्यतरत्यागयप्यधः पततीत्याह- विष्णुलिङ्गमिति । उक्तविष्णुलिङ्गद्वयधारणफलमाह- त्रिदण्डमिति ॥ ६-१० ॥

प. २३२)

संन्यासिनां चातुर्विध्यं धर्मश्च

अथ खलु सोम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति । सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः शिखिनोपवीतिनः शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भावयन्तः शुद्धचिद्रूपोपासनरता

जपयमवन्तो नियमवन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति।

तदेतदृचाभ्युक्तम्-

कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः परमहंस इति वृत्त्या च भिन्नाः।

सर्व एते विष्णुलिङ्गं दधाना व्यक्ताव्यक्तं बहिरन्तश्च नित्यम्॥ ११॥

पञ्चयज्ञा वेदशिरः प्रविष्टाः

क्रियावन्तोऽमी ब्रह्मविद्यां (श्रयन्तः)।

त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं श्रितासः

संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्नुवानाः।

विष्णुक्रीडा विष्णुरतयो विमुक्ता

विष्ण्वात्मका विष्णुमेवापियन्ति॥ १२॥

कुटीचकादिचतुराश्रमभेदं तद्धर्मानप्याह- अथेति। तेषां

धर्मानाह- सर्व इति। सर्व एते विष्णुलिङ्गिन इत्यत्र कुटीचकस्य

व्यक्ताव्यक्तमात्रापञ्चक-द्वयमेव विष्णुलिऽऽगत्वेनाभिहितं यत्तत्

बहूदकस्यापि समम् बहूदकः कुटीचकवत् सर्वधर्मसमः इति श्रुतेः।

हंसपरमहंसयोस्तु स्वाचार्य-कलेबरं व्यक्तविष्णुलिङ्गं

तदन्तःकरणमव्यक्तविष्णुलिङ्गम् -

सुव्यक्तविष्णुलिङ्गं स्याद् देशिकेन्द्रकलेबरम्।

अव्यक्तविष्णुलिङ्गं तु तदन्तःकरणं स्मृतम्॥

इति स्मृतेः। अतः सर्वे विष्णुलिङ्गधारिण इत्यर्थः। शिखिनोपवीतिन इत्यत्र

कुटिचकबहूदकयोः व्रतिवत् केशकार्पासमयशिखायज्ञोपवीतित्वं व्यक्तमुपलभ्यते केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीतम् इति श्रुतेः।

हंसस्य जटाधारणमेव शिखा व्यक्तरूपिणी। यज्ञोपवीतं त्वव्यक्तं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः। परमहंसस्य तु शिखा यज्ञोपवितं चाव्यक्तम्। निर्विशेषब्रह्मज्ञानमेवास्य शिखा यज्ञोपवीतं च भवति। तथा च श्रुतिः- ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः इति। अत एव कुटीचकादिचतुर्णां यतीनां व्यक्ताव्यक्तभेदेन शिखायज्ञोपवीतित्वं सिद्धमेवेत्यर्थः। शुद्धचित्ता इत्यादि पुण्यश्लोका भवन्ति इत्यन्तं कुटीचकादिचतुर्णामपि समानमेवेति मन्तव्यम्। ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभिहितः तमेतमर्थं मन्त्रोऽप्यनुवदति- तदेतदृचाभ्युक्तमिति। किंच- पञ्चयज्ञा इति। पञ्चयज्ञा इत्यत्र कुटीचकपक्षे गायत्रीजपयज्ञो विशेषः। प्रणवजपयज्ञस्तु चतुर्णामपि समः। प्रणवजपयोगतपःस्वाध्यायज्ञानभेदेन सर्वेऽपि पञ्चयज्ञाः। वेदशिरसामुपनिषदामर्थश्रवणादौ प्रविष्टाः कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं हंसपरमहंसयोः मननम् इत्यादिश्रुतेः। स्वाश्रमोचितकर्मानुष्ठानपरा इति क्रियावन्तः अमी। परमहंसास्तु ब्रह्मविद्यां विशेषेण सेवन्ते। सर्वेऽपि व्रश्चनार्हसंसारवृक्षं त्यक्त्वा संसारवृक्षमूलं ब्रह्म यथा ज्ञातं तथा श्रितासः संश्रिताः संन्यस्तकर्मकाण्डगोचरवेदत्वात् संन्यस्तपुष्पाः यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः इति स्मृतेः। रसं सारांशमेवाश्नुवानाः रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति इति श्रुतेः। स्वात्तसविशेषनिर्विशेषज्ञानानुरूपेण सविशेषनिर्विशेषविष्णौ क्रीडा येषां

विष्णुरतयः बाह्यक्रीडारतिविमुक्ता विष्णुरेवात्मा येषां विष्ण्वात्मकाः सन्तो दासोऽहं सोऽहमिति वा विष्णुमेवापियन्ति विष्णोः सविशेषभावं निर्विशेषभावं वा प्रतिपद्यन्ते कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

कुटीचकानां जपयज्ञादि

त्रिसंध्यं शक्तितः स्नानं तर्पणं मार्जनं तथा।
उपस्थानं पञ्चयज्ञान् कुर्यादामरणान्तिकम् ॥ १३ ॥

दशभिः प्रणवैः सप्तव्याहृतीभिश्चतुष्पदा।
गायत्री जपयज्ञश्च त्रिसंध्यं शिरसा सह ॥ १४ ॥

प. २३४)

केवलकुटीचकजपयज्ञलक्षणमाह- त्रिसंध्यमिति। त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य बहूदकस्य द्विवारं हंसस्यैकवारं परमहंसस्य भस्मस्नानमिति।

परहंसाश्रमस्थानां स्नानादेरविधानतः।
अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥

इति स्नानं मनोमलत्यागः इति च श्रुतेः। व्याहृतिशिरःसंपुटिततुर्य-
కర్తవ్యమిత్యర్థః। పరమహంసజపయజ్ఞస్తు సంధ్యాత్రయేఽపి ప్రణవజప ఏవ కార్యః యది శ్రవణాధికారీ న భవతి తదా

యస్తు ద్వాదశసాహస్రం ప్రణవం జపతేఽన్వహమ్ ।
తస్య ద్వాదశభిర్మాసైః పరం బ్రహ్మ ప్రసీదతి ॥

ఇతి శ్రుతేః ।

స్వశాఖోపనిషద్గీతా విష్ణోర్నామసహస్రకమ్ ।
శ్రీరుద్రం ప్రణవం చైవ నిత్యమావర్తయేద్యతిః ॥

ఇతి ప్రణవాదపరం జప్త్వా కదా ముక్తో భవిష్యతి ఇతి స్మృతేశ్చ ॥ ౧౩-౧౪ ॥

యోగయజ్ఞాదియజ్ఞచతుష్టయమ్

యోగయజ్ఞః సదైకాగ్ర్యభక్త్యా సేవా హరేర్గురోః ।
అహింసా తు తపోయజ్ఞో వాఙ్మనఃకాయకర్మభిః ॥ ౧౫ ॥

నానోపనిషదభ్యాసః స్వాధ్యాయో యజ్ఞ ఈరితః ।
ఓమిత్యాత్మానమవ్యగ్రో బ్రహ్మణ్యగ్నౌ జుహోతి తత్ ॥ ౧౬ ॥

జ్ఞానయజ్ఞః స విజ్ఞేయః సర్వయజ్ఞోత్తమోత్తమః ।
జ్ఞానదణ్డా జ్ఞానశిఖా జ్ఞానయజ్ఞోపవీతినః ॥ ౧౭ ॥

శిఖా జ్ఞానమయీ యస్య ఉపవీతం చ తన్మయమ్ ।
బ్రాహ్మణ్యం సకలం తస్య ఇతి వేదానుశాసనమ్ ॥ ౧౮ ॥

అయమేవ హి పరమహంసజపయజ్ఞః । యోగయజ్ఞాదియజ్ఞచతుష్టయం తు సర్వేషాం

సమమిత్యాహ- యోగయజ్ఞ ఇతి ॥ ౧౫-౧౮ ॥

పరివ్రాజకకర్తవ్యనిరూపణమ్

అథ ఖలు సోమ్యైతే పరివ్రాజకా యథా ప్రాదుర్భవన్తి తథా భవన్తి ।
కామక్రోధలోభమోహదమ్భదర్పాసూయామమత్వాహంకారాదీన్ నిస్తీర్య
మానావమానౌ నిన్దాస్తుతీ చ వర్జయిత్వా వృక్ష ఇవ తిష్ఠాసేచ్ఛిద్యమానో న
బ్రూయాత్ । తదేవం విద్వాంస ఇహైవామృతా భవన్తి । తదేతదృచాభ్యుక్తమ్-
బన్ధుం పుత్రమనుమోదయిత్వానవేక్షమాణో ద్వన్ద్వసహః ప్రశాన్తః ।
ప్రాచీముదీచీం వా నిర్వర్తయంశ్చరేత్ ॥ ౧౯ ॥

పాత్రీ దణ్డీ యుగమాత్రావలోకీ
శిఖీ ముణ్డీ చోపవీతీ కుటుమ్బీ ।
యాత్రామాత్రం ప్రతిగృహ్ణన్ మనుష్యా-
దయాచితం యాచితం వాథ భైక్షమ్ ॥ ౨౦ ॥

మృద్దార్వలాబూఫలం తన్తుపర్ణ-
పాత్రం తత్తథా యథా తు లబ్ధమ్ ।
శాణం క్షౌమం తృణం కన్థాజినౌ చ పర్ణ-
మాచ్ఛాదనం స్యాదహతం వా విముక్తమ్ ॥ ౨౧ ॥

ఋతుసంధౌ ముణ్డయేన్ముణ్డమాత్రం
నాధో న కక్షం జాతు శిఖాం న వాపయేత్ ।

చతురో మాసాన్ ధ్రువశీలతః స్యాత్

స యావత్ సుప్తోఽన్తరాత్మా పురుషో విశ్వరూపః || ౨౨ ||

పఞ్చయజ్ఞప్రకారముక్త్వా అనన్తరం తేషాం ధర్మపూగం తత్ఫలం చోపన్యస్యతి- అథేతి | తథా భవన్తి జాతరూపధరా భవన్తీత్యర్థః | త్రైః కర్తవ్యమాహ- కామేతి | బ్రహ్మాతిరిక్తం న కించిదస్తీతి జ్ఞానబలేన వృక్షవత్ దేహాదావాత్మాత్మీయాభిమానవైకల్యపూర్వకం సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి యదా జానన్తి తదైవం విద్వాంసః ఇహైవామృతా భవన్తి విదేహముక్తా భవన్తీత్యర్థః | బ్రాహ్మణేన యోఽర్థోఽభిహితః సోఽర్థః మన్త్రేణాప్యుచ్యత ఇత్యాహ- తదేతదృచాభ్యుక్తమితి | బన్ధుం పుత్రమనుమోదయిత్వా పునస్తాన్ జాత్వపి అనవేక్షమాణః ద్వన్ద్వసహః ప్రశాన్తః ప్రాచిముదీచీం వా స్వాశ్రమోచితధర్మానుష్ఠానపూర్వకం స్వస్వరూపానుసంధానం నిర్వర్తయంశ్చరేత్ | కుటీచకాదిసముదాయధర్మానాహ- देहधारणोपयोगं किंचित् यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन् | फलं नालिकेरकफलं तन्तुग्रथितपर्णकृतं वा पात्रं यथालब्धं गृह्णीयात् | शाणं चैनपटं क्षौमं वल्कलं तृणरचितपटम् | कन्थाजिने इति वक्तव्ये कन्थाजिनाविति लिङ्गव्यत्ययः | इत्थंभूतवाससालंकृतस्य अहतं ग्रथितं तद्विमुक्तं वा पर्णमाच्छादनमुत्तरीयं भवेदित्यर्थः | कक्षमिति कक्षद्वयमुच्यते | हंसेतरेषां क्षौरं तुल्यम् हंसस्य जटाधारित्वात् | कुटीचकस्यायमेव विशेष इत्याह- जातु शिखां न वापयेदिति | चातुर्मास्यनियमः सर्वेषामपि तुल्य इत्याह- चतुर इति | यावद्विराट् स्वपिति तावच्चतुरो मासान् वार्षिकानेकत्र निवसेत् | नो चेत् पक्षा वै मासाः इति मासद्वयमेकत्र निवसेत् | पुनरस्मिन् विराज्युत्थिते सत्यथान्यानष्टौ दश वा मासान् स्वाश्रमोचितकर्मलिप्सुः सर्वत्र विहरेत् || १९-२२ ||

वासस्थाने नियमः

अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेऽस्मिन्
स्वकर्मलिप्सुर्विहरेद्वा वसेत।

देवाग्र्यगारे तरुमूले गुहायां
वसेदसङ्गोऽलक्षितशीलवृतः।
निरिन्धनज्योतिरिवोपशान्तो
न चोद्विजेदुद्वेजयेद्यत्र कुत्र॥ २३॥

यदि श्रवणध्यानसमाधिकरणेच्छुः तदा एकत्र वा वसेत्। किमयं संसारिणामावसथे वसेदित्यत आह- देवेति। देवालयादिप्रशस्तस्थले वसेत्। तत्रापि ममतां विहायासङ्गो भूत्वा परैरलक्षितशीलवृत्तः सन् स्वातिरिक्तभ्रमतो निरिन्धनज्योतिरिवोपशान्तो भवेत्। स्वसमानं स्वावरं वा जनं दृष्ट्वा न कदाप्युद्वेजनं कुर्यात्। यत्र कुत्रापि प्रसक्तस्वातिरिक्तधियमुद्वेजयेत् सर्वत्र स्वात्मधियं कुर्यादित्यर्थः॥ २३॥

आत्मज्ञानवतः स्थितिः

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्॥ २४॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्॥ २५॥

बाल्येनैव हि तिष्ठासेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम्।
ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान्॥ २६॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥ २७॥

यावदात्मा न लभ्यते तावदेव शरीरशोषणाद्युपायानुष्ठानं कार्यम्।
ज्ञाते स्वावशेषधियात्मन्यथ शरीरशोषणं पोषणं वा
प्रयोजनाभावान्न

कार्यमित्याह- आत्मानमिति। यथावत् ब्रह्मवेदनं निर्विद्य
ब्रह्मयाथात्म्यमवगम्य स्वातिरिक्तविषये बाल्येन वैराग्येण तिष्ठासेत्
स्थातुमिच्छेत्। ततो ब्रह्मविद्यां बाल्यं च निर्विद्याथ ब्रह्मातिरिक्तं न
किंचिदस्तीति निश्चित्यात्मवान् आत्ममात्रतयावशिष्येदित्यर्थः। शिष्टमन्त्र-

ఆరూఢపాతిత్యే ప్రత్యవాయః

అథ ఖలు సోమ్యేదం పారివ్రాజ్యం నైష్ఠికమాత్మధర్మం యో విజహాతి స వీరహా
భవతి స బ్రహ్మహా భవతి స భ్రూణహా భవతి స మహాపాతకీ భవతి। య ఇమాం
వైష్ణవీం నిష్ఠాం పరిత్యజతి స స్తేనో భవతి స గురుతల్పగో భవతి స
మిత్రధ్రుగ్భవతి స కృతఘ్నో భవతి స సర్వాన్ లోకాన్ ప్రచ్యుతో భవతి।
తదేతదృచాభ్యుక్తమ్ -

స్తేనః సురాపో గురుతల్పగామీ
మిత్రధ్రుగేతే నిష్కృతేర్యాన్తి శుద్ధిమ్।

వ్యక్తమవ్యక్తం వా విధృతం విష్ణులిఙ్గం
త్యజన్న శుధ్యేదఖిలైరాత్మభాసా ॥ ౨౮ ॥

త్యక్త్వా విష్ణోర్లిఙ్గమన్తర్బహిర్వా
యః స్వాశ్రమం సేవతేऽనాశ్రమం వా।
ప్రత్యాపత్తిం భజతే వాతిమూఢో
నైషాం గతిః కల్పకోట్యాపి దృష్టా ॥ ౨౯ ॥

త్యక్త్వా సర్వాశ్రయాన్ ధీరో వసేన్మోక్షాశ్రమే చిరమ్।
మోక్షాశ్రమాత్ పరిభ్రష్టో న గతిస్తస్య విద్యతే ॥ ౩౦ ॥

పారివ్రాజ్యం గృహీత్వా తు యః స్వధర్మే న తిష్ఠతి।
తమారూఢచ్యుతం విద్యాదితి వేదానుశాసనమ్ ॥ ౩౧ ॥

ఏవం బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యాథ యావదుపాధి పారివ్రాజ్యధర్మే స్థాతవ్యమ్
తద్విహాయ స్వచ్ఛన్దం యో వర్తతే స ప్రత్యవైతీతి తం కుత్సయతి- అథేతి।
ఆత్మధర్మం యావత్ స్వపరవివేకః తావత్ విష్ణులిఙ్గద్వయానుకరణలక్షణం యో
విజహాతి స వీరహా భవతి।

యావదుపాధిపర్యన్తం తావచ్ఛుశ్రూషయేద్ గురుమ్।
శుభం వాశుభమన్యద్వా యదుక్తం గురుణా భువి।
తత్ కుర్యాదవిచారేణ శిష్యః సంతోషసంయుతః॥

ఇతి

సప్రాణమథవాప్రాణం దేశికేన్ద్రకలేబరమ్ ।
యస్మిన్ దేశే వసేద్యోగీ తాం దిశం ప్రణమేత్ సదా ॥

యావద్ దేహే వసేత్ ప్రాణస్తావచ్ఛిష్యోఽప్రమాదతః ।
గురుచ్ఛన్దానువర్తీ చేద్వైష్ణవం పదమేతి సః ॥

ఇతి శ్రుతిస్మృతిసిద్ధవిష్ణుబాహ్యాన్తర్లిఙ్గానుకరణలక్షణాం య ఇమాం వైష్ణవీం నిష్ఠాం పరిత్యజతి । బ్రాహ్మణేన యదుక్తం తన్మన్త్రా అప్యనుకుర్వన్తీత్యాహ- తదేతదృచాభ్యుక్తమితి । నిష్కృతేః ప్రాయశ్చిత్తతః స్వర్ణస్తేయాదిపఞ్చమహాపాతకినోఽపి శుద్ధిం యాన్తి । బ్రహ్మభావారూఢదేశికేన్ద్రస్య యథోక్తలక్షణం వ్యక్తమవ్యక్తం వా విధృతమ్ । దేశికేన్ద్రస్థూలదేహపరిచరణలక్షణం వ్యక్తవిష్ణులిఙ్గం తదాజ్ఞానవశవృత్తిత్వలక్షణమవ్యక్తవిష్ణులిఙ్గం పూర్వాచార్యైరపి విధృతమనుష్ఠితం యో నానుతిష్ఠతి సోఽయం మహాపాతకీ అఖిలైరపి ప్రాయశ్చిత్తైర్న శుధ్యేత్ । స్వాత్మజ్ఞానమన్యత్ర సర్వపాతకగ్రాసమేవ । అత్ర త్వయమాత్మాభాసజ్ఞానేనాపి న శుధ్యేత్ । దేశికేన్ద్రప్రసాదం వినా కేనాపి న శుధ్యేదిత్యర్థః । విష్ణులిఙ్గయుగ్మత్యాగినః ప్రాయశ్చిత్తం నాస్తీతి కథముచ్యతే? విష్ణులిఙ్గద్వయేతరస్వాశ్రమోచితధర్మానుష్ఠానాత్ దణ్డకమణ్డలుధారణలక్షణపారమహంస్యాశ్రమ-
देशिकोपदिष्टमन्त्रत्यागपूर्वकं प्रत्या-

पत्तिलक्षणादाचार्यान्तरपरिग्रहधर्मानुष्ठानाद्वा शुद्धिमेत्य कृतकृत्यो भवेदित्यत आह- त्यक्त्वेति ।
सर्वाश्रमत्यागपूर्वकमप्रमादेन यतिर्मोक्षाश्रमे वसेदित्याह-

त्यक्त्वेति। स्वधर्मत्यागिन आरूढपतितत्वं निगमयति- पारिव्राज्यमिति। यः स्वधर्मे विष्णुलिङ्गद्वयानुकरणलक्षणे न तिष्ठति॥ २८-३१॥

विष्णुलिङ्गद्वयानुवर्तनम्

अथ खलु सोम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा यस्तामदूषयन् वर्तते स वशी भवति स पुण्यश्लोको भवति स लोकज्ञो भवति स वेदान्तज्ञो भवति स ब्रह्मज्ञो भवति स सर्वज्ञो भवति स स्वराड् भवति स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति स पितॄन् संबन्धिनो बान्धवान् सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति॥ ३२॥

शतं कुलानां प्रथमं बभूव तथा पराणां त्रिशतं समग्रम्।
एते भवन्ति सुकृतस्य लोके येषां कुले संन्यसतीह विद्वान्॥ ३३॥

त्रिंशत्परांस्त्रिंशदपरांस्त्रिंशच्च परतः परान्।
उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति वै श्रुतिः॥ ३४॥

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात् कण्ठस्थप्राणवानपि।
तारिताः पितरस्तेन इति वेदानुशासनम्॥ ३५॥

अथ खलु सोम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां नासमाप्य प्रब्रूयान्नाननूचानाय नानात्मविदे नावीतरागाय नाविशुद्धाय नानुपसन्नाय नाप्रयतमानसायेति ह स्माहुः। तदेतदृचाभ्युक्तम् -

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवे शठाय

मा मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ ३६ ॥

यमेवैष विद्याच्छुचिमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक्

परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥ ३७ ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव तेन न गुरुर्भोजनीय-

स्तथैव तदन्नं न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३८ ॥

गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गतिः ।

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिनन्दति ॥ ३९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

स ब्रह्मवित् परं प्रेयादिति वेदानुशासनम् ॥ ४० ॥

इत्युपनिषत् ॥

एवं विष्णुलिङ्गद्वयपराङ्मुखं कुत्सयित्वाथ

पूर्वोक्तविष्णुलिङ्गद्वया-नुवर्तिनं कृतकृत्यतया स्तौति- अथेति । स

वशी जितेन्द्रियो भवति। किं बहुना? स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति। ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रा अप्यनुवदन्तीत्याह- शतमिति। यद्ययं विद्वत्संन्याशी भवति तदा स्वस्य शतपूर्वाः स्वोत्तरतस्त्रिशतसंतत्यन्ताः कृतार्था भवेयुरित्यर्थः। किंच- त्रिंशत्परानिति। आतुराविद्वत्संन्यासतोऽपि तत्पित्रादयः सुकृतिनो भवेयुरिति निगमयति- संन्यस्तमिति।

कृतार्थाधिष्ठितेयं निष्ठा वैष्णवी नानधिकारिणे वक्तव्या सम्यक् चिरं परीक्ष्य संविदितसुशीलाय वक्तव्येत्याह- अथेति। स्वयमेतां निष्ठा- నాననూచానాయేత్యాది। ఇమాం నిష్ఠాం న బ్రూయాదితి బ్రాహ్మణేనోక్తార్థం మన్త్రాభ్యామప్యుక్తమాహురిత్యాహ- హ స్మేతి। బ్రహ్మవాదిన ఇతి శేషః। కిమితి- విద్యాహ వై ఇతి। కస్మై వక్తవ్యేత్యత్ర- యమితి। దేశికం యే న బహుమన్యన్తే తద్భుక్తగృహే యతయో భిక్షాం న గృహ్ణీయురిత్యాహ- అధ్యాపితా ఇతి। యే విప్రాః యతయో యేన గురుణా ప్రణవమహావాక్యాదికమధ్యాపితాః సన్తో మనోవాక్కాయ-కర్మభిః స్వోపదేష్టారం గురుం నాద్రియన్తే న బహుమన్యన్తే హేలనం పరిభవం వా కుర్వన్తి యథైవ తేన తైర్గురుదూషకైః సాకం శ్రేయోఽర్థిభిః గృహిభిః న కదాపి గురుః భోజనీయః గురురపి తద్గృహే కదాపి న భుఙ్క్తే తథైవ తదన్నం తేషాం గురుదూషకభిక్షాదాయినాం నిర్దుష్టానామపి తద్గృహేఽన్నమన్యే సంప్రదాయప్రవర్తకాః సద్యతయో న భునక్తి శిష్యేషు గురుప్రసాదావధి న భునక్తి న భుఞ్జతే। ఏకాక్షరప్రదాతారం ఇతి మన్త్రేణ శ్రుతేత్థంప్రభావవాన్ గురుః కీదృశ ఇత్యత్ర గురురేవేతి। ఓమిత్యేకాక్షరం పరం బ్రహ్మ ఇతి శ్రుతిసిద్ధైకాక్షరప్రదాతారమ్। తత్సక్షీయాణామపి ఫలం సమానమిత్యర్థః। తద్విపరీతసచ్ఛిష్యగురుసేవాపరమఫలం దర్శయన్నుపసంహరతి- యస్యేతి। యో విష్ణోర్వ్యక్తావ్యక్తలిఙ్గ-

स्वमात्रमिति प्रकर्षेणेयात् प्राप्नुयात् इति यत्तद्वेदानुशासनं सर्ववेदान्त-

३७-४० ॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా ।
శాట్యాయనీయోపనిషద్వ్యాఖ్యానం లిఖితం లఘు ।
శాట్యాయనీవృత్తిజాతం చత్వారింశాధికం శతమ్ ॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే ఏకోనశతసంఖ్యాపూరకం శాట్యాయనీయోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణమ్ ॥

సంన్యాసోపనిషత్

ఆప్యాయన్తు - ఇతి శాన్తిః

ప్రథమోఽధ్యాయః

సంన్యాసవిధిః

అథాతః సంన్యాసోపనిషదం వ్యాఖ్యాస్యామః । యోఽనుక్రమేణ సంన్యస్యతి స సంన్యస్తో భవతి । కోఽయం సంన్యాస ఉచ్యతే? కథం సంన్యస్తో భవతి? య ఆత్మానం క్రియాభిర్గుప్తం కరోతి మాతరం పితరం భార్యాం పుత్రాన్ బన్ధూననుమోదయిత్వా యే చాస్యర్త్విజస్తాన్ సర్వాంశ్చ పూర్వవద్వృణీత్వా వైశ్వానరేష్టిం నిర్వపేత్ । సర్వస్వం దద్యాత్ యజమానస్య । గా ఋత్విజః । సర్వైః పాత్రైః సమారోప్య యదాహవనీయే గార్హపత్యే వాన్వాహార్యపచనే సభ్యావ-
सशिखान् केशान् विसृज्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा

त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत्। यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेवेमं ध्यात्वानवेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत्। चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत्। पाणिपात्रेणाशनं कुर्यादौषधवदशनमाचरे-
పఞ్చరాత్రమ్ చతురో

మాసాన్ వార్షికాన్ గ్రామే వాపి నగరే వాపి వసేత్। పక్షా వై మాసా ఇతి ద్వౌ మాసౌ వా వసేత్। విశీర్ణవస్త్రం వల్కలం వా ప్రతిగృహ్ణీయాత్ నాన్యత్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్ యద్యశక్తో భవతి క్లేశతస్తప్యతే తప ఇతి। యో వా ఏవం క్రమేణ సంన్యస్యతి యో వా ఏవం పశ్యతి కిమస్య యజ్ఞోపవీతం కాస్య శిఖా కథం వాస్యోపస్పర్శనమితి। తం హోవాచ। ఇదమేవాస్య యజ్ఞోపవీతం యదాత్మధ్యానమ్ యా విద్యా సా శిఖా నీరైః సర్వత్రావస్థితైః కార్యం నిర్వర్తయన్నుదరపాత్రేణ। జలతీరే నికేతనమ్। అస్తమిత ఆదిత్యే కథం చాస్యోపస్పర్శనమితి। యథాహని తథా రాత్రౌ నాస్య నక్తం న దివా। తదప్యేతదృషిణోక్తమ్। సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి। య ఏవం విద్వానేతేనాత్మానం సంధత్తే ॥ ౧ ॥

సంన్యాసోపనిషద్వేద్యం సంన్యాసిపటలాశ్రయమ్।
సత్తాసామాన్యవిభవం స్వమాత్రమితి భావయే ॥

ఇహ ఖలు సామవేదప్రవిభక్తేయం సంన్యాసోపనిషత్ కుటీచకాదిషడ్భేదధర్మ-
विवरणमारभ्यते। यथोक्ताधिकारसाधनसम्पन्नानुपलभ्य श्रुतयः स्वयमेव संन्यासोपनिषदमुपन्यस्यन्तीत्याह- अथेति। अथशब्दह्: अधिकारि-लाभानन्तर्यार्थः। यतः स्वातिरिक्तसामान्यसंन्यासं विना निष्प्रति-योगिकस्वमात्रज्ञानं नोदेति अतः तदुपायतया श्रुतयो वयं संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामः विष्पष्टमाख्यास्यामः वदाम इत्यर्थः

। तत्प्रकारः कथमित्यत्र- य इति। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् इत्यादि कुटीचको बहूदकत्वं प्राप्येत्यादि चानुक्रमेण य एषणात्रयं संन्यस्यति स एव संन्यासी भवतीत्यर्थः। संयासं संन्यासिनं चाक्षिपति- क इति। स्वाशङ्कोत्तरं स्वयमेवाहुः- य इति। य आत्मानं वक्ष्यमाणक्रियाभिर्गुप्तं करोति। मात्राद्यनुमोदनादिवक्ष्यमाणविधिना संस्करोतीत्यर्थः।

तत् कथमित्यत्र- मातरं पितरं भार्यां पुत्रान् बन्धूननुमोदयित्वा संन्यासं कर्तुमिच्छामि भवद्भिराज्ञा देयेति। चरमेष्टिनिर्वपनार्थ- సర్వాంశ్చ పూర్వవత్ వృణీత్వా అథ తైః సహ వైశ్వానరేష్టిం నిర్వపేత్ ఇతి। తతో యజమానస్య యావన్తః పుత్రాః స్యుః తేషామాత్మనా సహ స్వార్జితం ధనం యథావిభాగం విధాయ స్వభాగప్రాప్తసర్వస్వమృత్విగ్భ్యో దేయమిత్యాహ- సర్వస్వమితి। యజమానస్య స్వస్య సర్వస్వం ఋత్విగ్భ్యో యజమానః స్వయం దద్యాదిత్యర్థః। తతః కిమిత్యత్ర యజ్ఞియపాత్రతోఽగ్నిసమారోపణం కుర్యాదిత్యాహ- भैक्षचर्यं चरेत्। यद्यशक्तो भवति तदा शीतादिबाधाबाधकं वस्त्रं प्रतिगृह्णीयात् नो चेत् शीतादिजन्यक्लेशतस्तप्यते तप इति। स्वोचितवस्त्रादिप्रतिग्रहे तु स्वाश्रमोचितं तपः सुखं तप्यत इत्यर्थः। तृषादिकार्यं निर्वर्तयन् नीरस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् तद्याच्ञा न कार्या कामो मद उदपानम् इति श्रुतेः। उदरपात्रेण यथालाभमश्नन् जलतीरे निकेतनमस्ति चेत् तत्र वस्तव्यमित्यर्थः। अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति रात्रौ जलाशय-स्पर्शननिषेधात्। एवं चिदादित्यभावमापन्नस्य यथाहनि तथा रात्रौ। तदप्येतदृषिणा मन्त्रेण उक्तम्। किमिति। सकृद् दिवा हैवास्मै भवतीति। सदास्य दिवा भवतीत्यर्थः। इति शब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः। य एवं विद्वानेतेनात्मानं संधत्ते यः संन्यासज्ञानयोगेनानुसंधानं करोति स

कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । शिष्टमारुणिकनारदादौ सम्यक्

प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

संन्यासाधिकारी

चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशा-

౧ ॥

కః సంన్యస్తుమర్హతీత్యాకాఙ్క్షాయామాదౌ సంన్యాసాధికారిణం నిరూపయతి-

नारदपरिव्राजके व्याख्यातम् ॥ १ ॥

पतितलक्षणम्

संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति ॥ २ ॥

संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः ।

संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान् पतितान् विदुः ॥ ३ ॥

किंच संन्यासं करोमीति संन्यासे निश्चयं कृत्वा यः

संन्यासमधिक्षिपति पतितं न्यासयति संन्यासविघ्नमाचरति ते प्रत्यवायिनो

भवन्तीत्याह- संन्यासमिति ॥ २-३ ॥

संन्यासानधिकारिणः

अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः। संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः ॥ ४ ॥

आरूढपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः।
क्षयी तथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति ॥ ५ ॥

संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा।
व्रात्यानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥ ६ ॥

व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम्।
सत्यशौचपरिभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत्।
एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥ ७ ॥

संन्यासानधिकारिणो निर्दिशति- अथेति। शिपिविष्टः विकसितशेफः ॥ ४-७ ॥

संन्यासस्वीकारप्रकारः

ओं भूः स्वाहेति शिखामुत्पाट्य यज्ञोपवितं बहिर्न निवसेत्। यशो बलं

ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्त्वा ओं स्वाहेत्यप्सु

वस्त्रं कटिसूत्रं विसृज्य संन्यस्तं मयेति त्रिवारमभिमन्त्रयेत् ॥ ८ ॥

उक्तदोषरहिताः संन्यासाधिकारिणो भवन्तीत्यधिकारिनिर्णयानन्तरं

तत्करणप्रकारमाह- ओमिते ॥ ८ ॥

संन्यस्तपुरुषस्तवः

संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९ ॥

षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च ।

कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥ १० ॥

ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।

प्रैषाग्निर्निर्दहेत् सर्वांस्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥ ११ ॥

एवं विधिवत् संन्यस्तपुरुषं ज्ञानाधिकारिणं स्तौति- संन्यासिनमिति ।

किंच- षष्टिमिति । संतानजा दोषाः दुष्पुत्रसंजाताः ॥ ९-११ ॥

दण्डप्रिग्रहः

सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेत् ॥ १२ ॥

यद्यातुरो जीवति तदा तेन यथोक्तलक्षणं दण्डादिकं स्वीकार्यमित्याह-

सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेदिति ॥ १२ ॥

दण्डलक्षणम्

दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।
पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् ॥ १३ ॥

अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।
नासादघ्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा बिभृयाद्यतिः ॥ १४ ॥

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वथा तु विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥ १५ ॥

दण्डलक्षणमाह- दण्डमिति ॥ १३-१५ ॥

कमण्डलुपरिग्रहः

जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं माते मा मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्येति
कमण्डलुं परिगृह्य योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा यथासुखं विहरेत् ॥ १६ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज ॥ १७ ॥

कमण्डलुं च परिगृह्य देशिकमुखात् प्रणवमहावाक्योपदेशं लब्ध्वा
स्वाश्रमाचारपरो भूत्वा संशयादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं वेदान्तश्रवणं

कृत्वाथ योगपट्टाभिषिक्तो मुनिः गुर्वनुज्ञया यथासुखमाप्रारब्धं विहरेदित्याह- जगदिति। ततस्तेन धर्मादिकर्तव्याकर्तव्यबुद्धिस्त्याज्येत्याह- त्यजेति॥ १६-१७॥

संन्यासिनां चातुर्विध्यम्

वैराग्यसंयासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसंन्यासी कर्मसंन्यासी चेति चातुर्विध्यमुपागतः॥ १८॥

संन्यासः कतिविध इत्यत आह- वैराग्येति॥ १८॥

वैराग्यसंन्यासी

तद्यथेति। दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः स वराग्यसंन्यासी॥ १९॥

दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य इहामुत्रार्थभोगतृष्णाविरतिमेत्य॥ १९॥

ज्ञानसंन्यासी

शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपञ्चोपरतो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां च त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रवृत्तिं सर्वां हेयां मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी॥ २०॥

ज्ञानवैराग्यसंन्यासी

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां
स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स
ज्ञानवैराग्यसंन्यासी ॥ २१ ॥

कर्मसंन्यासी

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य
वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ॥ २२
॥

षड्विधसंन्यासः

संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसतुरीया-

కుటీచకః

కుటీచకః శిఖాయజ్ఞోపవీతీ దణ్డకమణ్డలుధరః కౌపీనశాటీకన్థా-
पिठरखनित्रशिवयादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः
श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ॥ २४ ॥

बहूदकः

बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत् सर्वसमो
मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी ॥ २५॥

हंसः

हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधार्यसंक्लृप्तमाधूकरान्नाशी
कौपीनखण्डतुण्डधारी ॥ २६ ॥

परमहंसः

परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्र्येककौपीन-
భస్మోద్ధులనపరః సర్వత్యాగీ ॥ ౨౭ ॥

తురీయాతీతః

తురీయాతీతో గోముఖవృత్త్యా ఫలాహారీ అన్నాహారీ చేద్ గృహత్రయే
దేహమాత్రావశిష్టో దిగమ్బరః కుణపవచ్ఛరీరవృత్తికః ॥ ౨౮ ॥

అవధూతః

అవధూతస్త్వనియమః పతితాభిశస్తవర్జనపూర్వకం
సర్వవర్ణేష్వజగరవృత్త్యాహారపరః స్వరూపానుసంధానపరః ॥ ౨౯ ॥

వైరాగ్యసంన్యాసీ ఇత్యారభ్య స్వరూపానుసన్ధానపరః ఇత్యన్తం ప్రాయశో
నారదపరివ్రాజకోపనిషది వ్యాఖ్యాతమ్ ॥ ౧౯-౨౯ ॥

ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యభావనా

జగత్ తావదిదం నాహం సవృక్షతృణపర్వతమ్ |
యద్ బాహ్యం జడమత్యన్తం తత్ స్యాం కథమహం విభుః |
కాలేనాల్పేన విలయీ దేహో నాహమచేతనః || ౩౦ ||

జడయా కర్ణశష్కుల్యా కల్ప్యమానక్షణస్థయా |
శూన్యాకృతిః శూన్యభవః శబ్దో నాహమచేతనః || ౩౧ ||

త్వచా క్షణవినాశిన్యా ప్రాప్యోఽప్రాప్యోఽయమన్యథా |
చిత్ప్రసాదోపలబ్ధాత్మా స్పర్శో నాహమచేతనః || ౩౨ ||

లబ్ధాత్మా జిహ్వయా తుచ్ఛో లోలయా లోలసత్తయా |
స్వల్పస్పన్దో ద్రవ్యనిష్ఠో రసో నాహమచేతనః || ౩౩ ||

దృశ్యదర్శనయోర్లీనం క్షయి క్షణవినాశినోః |
కేవలే ద్రష్టరి క్షీణం రూపం నాహమచేతనః || ౩౪ ||

నాసయా గన్ధజడయా క్షయిణ్యా పరికల్పితః |
పేలవోఽనియతాకారో గన్ధో నాహమచేతనః || ౩౫ ||

నిర్మమోఽమననః శాన్తో గతపఞ్చేన్ద్రియభ్రమః |
శుద్ధచేతన ఏవాహం కలాకలనవర్జితః || ౩౬ ||

చైత్యవర్జితచిన్మాత్రమహమేషోఽవభాసకః।
సబాహ్యాభ్యన్తరే వ్యాపీ నిష్కలోఽహం నిరఞ్జనః।
నిర్వికల్పచిదాభాస ఏక ఏవాస్మి సర్వగః॥ ౩౭॥

మయైవ చేతనేనేమే సర్వే ఘటపటాదయః।
సూర్యాన్తా అవభాస్యన్తే దీపేనేవాత్మతేజసా॥ ౩౮॥

మయైవైతాః స్ఫురన్తీహ విచిత్రేన్ద్రియపఙ్క్తయః।
తేజసాన్తఃప్రకాశేన యథాగ్నికణపఙ్క్తయః॥ ౩౯॥

అనన్తానన్దసంభోగా పరోపశమశాలినీ।
శుద్ధేయం చిన్మయీం దృష్టిర్జయత్యఖిలదృష్టిషు॥ ౪౦॥

సర్వభావాన్తరస్థాయ చేత్యముక్తచిదాత్మనే।
ప్రత్యక్చైతన్యరూపాయ మహ్యమేవ నమో నమః॥ ౪౧॥

కుటీచకాదేః స్వరూపానుసంధానవృత్తిః కేనోపాయేన జాయతే? ఇత్యత్ర
సంశయా-దిపఞ్చదోషశాన్త్యన్తమీశాద్యష్టోత్తరశతవేదాన్తశ్రవణం
కృత్వా శ్రుతార్థ-

మననతోఽనుసంధానాఖ్యనిదిధ్యాసనవృత్తిరుదేత్తిత్యాహ- జగదితి।
జగత్రపవిభక్తదేహః శబ్దాదయోః వా త్వమసీత్యత ఆహ- కాలేనేతి। లోలసత్తయా
లోలమనోవిశిష్టయా। క్షయిణ్యా క్షయశీలయా। అచేతనః
స్వాతిరిక్తేన్ద్రియేన్ద్రియార్థవైరల్యాత్। చిన్మయదృష్టావుదితాయాం

ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యం భవతీత్యాహ- సర్వేతి। పూర్వార్ధస్తత్పదార్థః।
ఉత్తరార్ధప్రవిభక్తద్వాదశాక్షరస్త్వంపదార్థః। తదుపరి
విద్యమానాక్షరచతుష్టయం తు అసిపదార్థః నమస్త్వైక్యం ప్రవదేత్ ఇతి శ్రుతేః॥

చితిశక్తిః తత్స్ఫూర్తిశ్చ

విచిత్రాః శక్తయః స్వచ్ఛాః సమా యా నిర్వికారయా।
చితా క్రియన్తే సమయా కలాకలనముక్తయా॥ ४२॥

కాలత్రయముపేక్షిత్ర్యా హీనాయాశ్చేత్యబన్ధనైః।
చితశ్చేత్యముపేక్షిత్ర్యాః సమత్రైవావశిష్యతే॥ ४3॥

సా హి వాచామగగ్యత్వాదసత్తామివ శాశ్వతీమ్।
నైరాత్మ్యసిద్ధాన్తదశాముపయాతేవ శిష్యతే॥ ४४॥

ఈహానీహామయైరన్తర్యా చిదావలితా మలైః।
సా చిన్నోత్పతితుం శక్తా పాశబద్ధేవ పక్షిణీ॥ ४५॥

ఇచ్ఛాద్వేషముత్థేన ద్వన్ద్వమోహేన జన్తవః।
ధరావివరమగ్నానాం కీటానాం సమతాం గతాః॥ ४६॥

చిద్వికల్పితం సర్వం చిదేవేత్యాహ- విచిత్రా ఇతి। ఉక్తవిశేషణవిశిష్టయా చితా
యతః పృథివ్యాదిపఞ్చభూతభౌతికగతాః కాఠిన్యాదినానావిచిత్రశక్తయో
వర్తన్తే సమా యాః స్వాత్మశక్తిమయాః క్రియన్తే తత్ సృష్ట్వా। సచ్చ త్యచ్చాభవత్ ఇతి
శ్రుతేః। చిద్వికల్పితకాఠిన్యాదిశక్తయశ్చిదేవేత్యర్థః।

కాలత్రయకలనాకలితవిచిత్ర-శక్తీనాం విషమరూపాణాం చేత్యత్వేన

విద్యమానత్వాత్ విచిత్రశక్తి హేతుశ్చిదపి విషమా భవితుమర్హతీత్యత ఆహ- కాలేతి। కాలత్రయావచ్ఛిన్ననానావై-

निष्प्रति-योगिकमवशिष्यत इत्यर्थः। विषमवागगम्यचितः समता कुत इत्यत

आह- सा हीति। यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुत्यनुरोधेन

यस्याश्चितेर्वाचामगम्यत्वात् या हि पुनश्चित् स्वाज्ञदशायां देहाद्यतिरेकेण

शाश्वतीमसत्तामापन्नेव दृष्टा या हि च पुनः

स्वज्ञस्वाज्ञदृष्टिविकल्पितसप्रतियोगिकात्मानात्म-कलना

यस्मान्निर्गतापह्नवतां गता स निरात्मा तद्भावो नैरात्म्यम्।

इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि।

यस्य प्रपञ्चभानं न ब्रह्माकारमपीह न॥

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया स्थितिरेव नैरात्म्य-

స్వరూపశూన్యతాముపయాతేవ। న హి పరమార్థదృష్టేస్తథా భవితుమర్హతి

ఇవశబ్దద్వయస్య పరమార్థదృష్ట్యనుకూలత్వాత్। ఏవం ద్యోత్యతే

హీవశబ్దద్వయతః। స్వాజ్ఞాదిదృష్టిమోహే సత్యసతి నిష్ప్రతియోగికం

చిన్మాత్రమవశిష్యత ఇత్యత్ర-

స్వాజ్ఞస్వజ్ఞదశాయాం యదేకరూపతయా స్థితమ్।

తద్ధి నైరాత్మ్యసిద్ధాన్తసత్తాసామాన్యముచ్యతే॥

ఇతి స్మృతేః। ఏవం నిష్ప్రతియోగికచిన్మాత్రమబుద్ధ్వా యే స్వాతిరిక్తేహానీహాది-

भवन्तीत्याह- ईहेति। निर्विशेषतया सा चित् नोत्पतितुं शक्त येषामेवं ते॥

४२-४६॥

अभेदानुभवः

आत्मनेऽस्तु नमस्तुभ्यमविच्छिन्नचिदात्मने।
परामृष्टोऽस्मि बुद्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम्॥ ४७॥

उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि नमोऽस्तु ते।

तुभ्यं मह्यमनन्ताय तुभ्यं मह्यं चिदात्मने॥ ४८॥

नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च।
तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति।
शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ४९॥

सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चाप्तबन्धुवत्।
शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः॥ ५०॥

न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न मे भोगविसर्जने।
यदायति तदायातु यत् प्रयाति प्रयातु तत्॥ ५१॥

मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते।
भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः॥ ५२॥

निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कं निरीहितम्।
केवलस्पन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः॥ ५३॥

तृष्णारज्जुगणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात्।
न जाने क्व गतोड्डीय निरहंकारपक्षिणी॥ ५४॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते॥ ५५॥

योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया।
साक्षिवत् पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते॥ ५६॥

येन सम्यक् परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता।
चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते॥ ५७॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम्।

स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते॥ ५८॥

भृष्टबीजोपमा भ्यूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता।
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना॥ ५९॥

पावनी परमोदारा शुद्धसत्वानुपातिनी।
आत्मध्यानमयी नित्या सुषुप्तिस्थेव तिष्ठति॥ ६०॥

चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक् चेतनमुच्यते।
निर्मनस्कस्वभावत्वान्न तत्र कलनामलम्॥ ६१॥

सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमार्थिकी।
सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्न्नु यत्र मनः क्षतम्॥ ६२॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि।
निरस्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम्॥ ६३॥

मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन् परम्।
आशापाशानलं छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम्॥ ६४॥

अशुभाशुभसंकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः।
नष्टेष्टानिष्टकलनः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम्॥ ६५॥

आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ।
वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरोऽस्म्यहम्॥ ६६॥

निर्मलायां निराशायां स्वसंवित्तौ स्थितोऽस्म्यहम्।
ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः॥ ६७॥

कदान्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः।
कदोपशान्तमननो धरणीधरकोटरे॥ ६८॥

समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना।

निरंशध्यानविश्रान्तमूकस्य मम मस्तके।

कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनपत्रिणः ॥ ६९ ॥

संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम्।

विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम्॥ ७० ॥

पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाम्यहम्।

निर्वाणोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्सितः ॥ ७१ ॥

स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता।

आनन्दितोपशमता सदा प्रमुदितोदिता।

पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता सदेकता ॥ ७२ ॥

इत्येवं चिन्तयन् भिक्षुः स्वरूपस्थितिमञ्जसा।

निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह ॥ ७३ ॥

यत एवमविद्वांसो हीयन्ते अतः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति बोधेन निर्विकल्पकब्रह्माहमस्मीत्याह- आत्मन इति। एवं प्रत्यक्परचिदैक्यं ब्रह्म भवामीति परामृष्टोऽस्मि। एवं प्रत्यगभेदेन य आस्ते सोऽयं स्वाज्ञलोकवत् तिष्ठन्नपीति। यज्ज्ञानेन मुनिर्लिप्तो भवति सोऽयमात्मा ब्रह्माहमस्मीति ज्ञातुं सुलभः। स कुत्रासनमर्हतीत्यत्र- शरीरेति। एवमात्मानं जानतो न मे भोगस्थितौ वाञ्छा। कालकर्मसंयोगवशात् यदायाति तदायातु। एवं मनसा। पुरा स्वाज्ञदशायां स्वातिरिक्तं स्वरूपं शून्यमपि सत्यवदात्मनि प्रतिभातम् इदानीं स्वज्ञदशायां तत् क्व गतम्? విచార్యమాణపురానుభూతస్వాతిరిక్తం నిర్భావమ్ అవస్తుత్వాత్। నిరహంకారం

దేహాభావాత్ । నిర్మనస్కం అమనస్కత్వాత్ । నిరీహితమ్ ఈహనీయస్య మృగ్యత్వాత్ । తథాపి స్వాతిరిక్తభ్రమః సత్యవత్ కేవలస్వస్థశుద్ధాత్మన్యేవ తిష్ఠతి మే రిపుః । స్థిత ఇతి భూతార్థే వర్తమానప్రయోగః ఛాన్దసః । ఇదానీం శ్రుత్యాచార్య-

ప్రసాదతో నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రజ్ఞానే జాతేఽథ స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రాన్తి-
यस्याः स्वातिरिक्तभ्रान्तेः सेयं निरहंकारपक्षिणी क्व गता? अहमेक एवावशिष्य इत्यर्थः । यस्यैवं देहादावहंभावो नोदेति तज्जीवितं सफलमित्याह- यस्येति । शीतलया बुद्ध्या स्वातिरिक्ततापशून्यया । रागादौ सति धियस्तथात्वं कुत इत्यत्र- रागेति । चित्तस्यान्ते चित्तावसाने ब्रह्मणि । स्वातिरिक्तवृत्त्यनुद्भूतिरेव तन्मोक्ष इत्याह- ग्राह्येति । सर्वप्राणिनां वासनाविशिष्टत्वेन ग्राह्यादिशान्तिः कुत इत्यत्र शुद्धवासनावज्जीवन्मुक्तदृष्ट्या तच्छन्तिरुदेतीत्याह- भृष्टेति । ग्राह्यादिकलनासंभवं मन्यमाना शुद्धा भवति । यत्र चित्तं न संभवति तदेव चेतनमित्याह- चेतनमिति । यस्यां चिति असत्यं मनोन्मनीभावं भजति सा सन्मात्ररूपिणीत्याह- सेति । मानसतानवे देहादिव्यापृतौ सत्यसति संविन्मात्रोऽस्मीत्याह- प्रलपन्निति । निरस्तस्वातिरिक्त-मननानन्दः विषयजातं उत्सृज्य । किंच- निर्मलायामिति । तार्णं तृणरचितम् । अचिन्मात्रापह्नवसिद्धचिन्मात्रस्य निष्प्रतियोगितैव स्वच्छतादिस्वमात्रमवशिष्यत इति ज्ञानान्निर्विकल्पब्रह्मैव भवतीत्याह- स्वच्छतेति । भिक्षुः स्वरूपस्थितिमञ्जसा प्राप्य । एवं सर्ववेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनप्रभवसम्यग्ज्ञानाप्तिसमकालमेव स्वातिरिक्तविकल्पापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पात्मना विद्वानवशिष्यत इति सर्ववेदान्तसिद्धन्तसंग्रहोऽर्थः ॥ ४७-७३ ॥

आतुरसंन्यासः संन्यासिनां प्राप्यस्थानानि च

आतुरो जीवति चेत् क्रमसंन्यासः कर्तव्यः। न शूद्रस्त्रीपतितोदक्या-
సంన్యాసమేకలోకః। ఆతురకుటీచకయోర్భూర్లోకభువర్లోకౌ। బహూదకస్య
స్వర్గలోకః। హంసస్య తపోలోకః। పరమహంసస్య సత్యలోకః।
తురీయాతీతావధూతయోః స్వాత్మన్యేవ కైవల్యం స్వరూపానుసంధానేన
భ్రమరకీటన్యాయవత్॥ ౭౪॥

ఆతురో యది జీవతి తదా తేన కిం కార్యమిత్యత్రాహ- ఆతుర ఇతి। క్రమసంన్యాస-
कुटीचकादि-षण्णां समानमेव। तुरीयातीतादेः अयं विशेष इत्याह- न
यतेरिति। यस्मादेवं तस्मात्। कुटीचकत्वादिसंन्यासभेदानुरोधेन
तत्तज्ज्ञानानुरोधेन च तत्तत्प्राप्यलोकभेदोऽपि युज्यत इत्याह- आतुरेति।
मुनिः ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः॥ ७४॥

संन्यासिभिः स्वरूपानुसंधानं विना नान्यत् किमपि कार्यम्

स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुङ्कुमभारव-
విద్యాదూరః। న పరివ్రాట్ నామసంకీర్తనపరః। యద్యత్ కర్మ కరోతి
తత్తత్ఫలమనుభవతి। ఏరణ్డతైలఫేనవత్ సర్వం పరిత్యజేత్। న దేవతాప్రసాద-

यत एवमतः स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यासैः
तत्तत्सिद्धान्तानुरूपं फलमेति न परमार्थफलं स्पृशति अधीत्य गौतमीं
विद्यां सार्गालीं योनिमाप्नुयात् इत्यादिकुत्सितजन्मश्रवणात्। अतः
शास्त्रान्तराभ्यासस्तु उष्ट्रकुङ्कुमभारवत् व्यर्थः। यथा चर्मकारो

विद्यादूरस्तथाऽयं परमार्थविद्यातत्फलविरलो भवतीत्यर्थः।

एतन्नामाहमाश्रमान्तर इति परिव्राट् नामसंकीर्तनपर इत्यत्र

नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम्।
वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः॥

इति श्रुतेः। न ह्यस्य वाक्यस्य भगवन्नामनिषेधोऽर्थो भवितुमर्हति। तथा च श्रुतिस्मृती भवतः-

एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत्।
दद्यान्नारायणेत्येवं प्रतिवाक्यं सदा यति॥

इति

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते॥

इति च। किंच भगवन्नामस्मृतिविरतौ प्रत्यवायश्रवणाच्च

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद् भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात्।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात्॥

इति। भगवन्नाम्नः प्रत्यगभिन्नब्रह्मार्थत्वात् यतिभिर्विशेषतः सदानु-

రాశబ్దస్త్వీశవాచీ స్యాన్మశబ్దో జీవవాచకః।

తయోరైక్యం పరం బ్రహ్మ రామ ఇత్యభిధీయతే ||

ఇత్యాదిశ్రుతేః

స్వాన్యశ్రయపహ్నవాత్ సిద్ధా యా ముక్తిశ్రీర్విజృమ్భతే |
తద్రూపతో రాజమానం మహః శ్రీరామ ఈరితమ్ ||

ఇతి నామార్థవివేకోక్తేశ్చ | ఇత్థంభూతబ్రహ్మనిష్ఠాం వినా యద్యత్ కర్మ కరోతి
తత్తత్ఫలమనుభవతి ఏరణ్డతైల ఫేనవత్ | అతః సర్వం పరిత్యజేత్ |
ఇహాముత్రభోగ-సాధనేచ్ఛయాత్యుగ్రం తపః కృత్వా తదనుకూలేన న
దేవతాప్రసాదగ్రహణం కార్యమిత్యర్థః |
నిష్కామబుద్ధ్యానుష్ఠితతపసోఽనన్తఫలత్వాత్ న బాహ్య-దేవార్చనం కుర్యాత్ |
యత్ ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మబాహ్యమ్ ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ యత్ర నావాహ్యతే
తద్బాహ్యదేవార్చనమ్ | తత్ కదాపి న కుర్యాత్ సోఽహంభావేన పూజయేత్ ఇతి శ్రుతేః || ౭౫ ||

తేషాం చర్యాదికమ్

స్వవ్యతిరిక్తం సర్వం త్యక్త్వా మధుకరవృత్త్యాహారమాహరన్ కృశో భూత్వా
మేదోవృద్ధిమకుర్వన్ విహరేత్ | మాధూకరేణ కరపాత్రేణాస్యపాత్రేణ వా కాలం
నయేత్ || ౭౬ ||

ఆత్మసంమితమాహారమాహరేదాత్మవాన్ యతిః |
ఆహారస్య చ భాగౌ ద్వౌ తృతీయముదకస్య చ ||

వాయోః సంచరణార్థాయ చతుర్థమవశేషయేత్ || ౭౭ ||

భైక్షేణ వర్తయేన్నిత్యం నైకాన్నాశీ భవేత్ క్వచిత్ ।
నిరీక్షన్తే త్వనుద్విగ్నాస్తద్గృహం యత్నతో వ్రజేత్ ॥ ౭౮ ॥

పఞ్చసప్తగృహాణాం తు భిక్షామిచ్ఛేత్ క్రియావతామ్ ।
గోదోహమాత్రమాకాఙ్క్షేన్నిష్క్రాన్తో న పునర్వ్రజేత్ ॥ ౭౯ ॥

భక్తాద్వరశోఽపవాస ఉపవాసాదయాచితః ।
అయాచితాద్వరం భైక్షం తస్మాద్భైక్షేణ వర్తయేత్ ॥ ౮౦ ॥

నైవ సవ్యాపసవ్యేన భిక్షాకాలే విశేద్ గృహాన్ ।
నాతిక్రామేద్ గృహం మోహాద్యత్ర దోషో న విద్యతే ॥ ౮౧ ॥

శ్రోత్రియాన్నం న భిక్షేత శ్రద్ధాభక్తిబహిష్కృతమ్ ।
వ్రాత్యస్యాపి గృహే భిక్షేచ్ఛ్రద్ధాభక్తిపురస్కృతే ॥ ౮౨ ॥

మాధూకరమసంక్లృప్తం ప్రాక్ప్రణీతమయాచితమ్ ।
తాత్కాలికం చోపపన్నం భైక్షం పఞ్చవిధం స్మృతమ్ ॥ ౮౩ ॥

మనఃసంకల్పరహితాంస్త్రీన్ గృహాన్ పఞ్చ సప్త వా ।
మధుమక్షికవత్ కృత్వా మాధూకరమితి స్మృతమ్ ॥ ౮౪ ॥

ప్రాతఃకాలే చ పూర్వేద్యుర్యద్భక్తైః ప్రార్థితం ముహుః ।
తద్భైక్షం ప్రాక్ప్రణీతం స్యాత్ స్థితిం కుర్యాత్ తథాపి చ ॥ ౮౫ ॥

భిక్షాటనసముద్యోగాద్యేన కేన నిమన్త్రితమ్ ।
అయాచితం తు తద్భైక్షం భోక్తవ్యం చ ముముక్షుభిః ॥ ౮౬ ॥

ఉపస్థానేన యత్ ప్రోక్తం భిక్షార్థం బ్రాహ్మణేన తత్ ।
తాత్కాలికమితి ఖ్యాతం భోక్తవ్యం యతిభిస్తదా ॥ ౮౭ ॥

సిద్ధమన్నం యదా నీతం బ్రాహ్మణేన మఠం ప్రతి ।
ఉపపన్నమితి ప్రాహుర్మునయో మోక్షకాఙ్క్షిణః ॥ ౮౮ ॥

చరేన్మాధూకరం భైక్షం యతిర్మ్లేచ్ఛకులాదపి ।
ఏకాన్నం న తు భుఞ్జీత బృహస్పతిసమాదపి ।
యాచితాయాచితాభ్యాం చ భిక్షాభ్యాం కల్పయేత్ స్థితిమ్ ॥ ౮౯ ॥

న వాయుః స్పర్శదోషేణ నాగ్నిర్దహనకర్మణా ।
నాపో మూత్రపురీషాభ్యాం నాన్నదోషేణ మస్కరీ ॥ ౯౦ ॥

విధూమే సన్నముసలే వ్యఙ్గారే భుక్తవజ్జనే ।
కాలేఽపరాహ్ణే భూయిష్ఠే భిక్షాచరణమాచరేత్ ॥ ౯౧ ॥

అభిశస్తం చ పతితం పాషణ్డం దేవపూజకమ్ ।
వర్జయిత్వా చరేద్ భైక్షం సర్వవర్ణేషు చాపది ॥ ౯౨ ॥

ఘృతం శ్వమూత్రసదృశం మధు స్యాత్ సురయా సమమ్ ।
తైలం సూకరమూత్రం స్యాత్ సూపం లశునసంమితమ్ ॥ ౯౩ ॥

మాషాపూపాది గోమాంసం క్షీరం మూత్రసమం భవేత్।
తస్మాత్ సర్వప్రయత్నేన ఘృతాదీన్ వర్జయేద్యతిః॥ ౯౪॥

ఘృతసూపాదిసంయుక్తమన్నం నాద్యాత్ కదాచన।
పాణిపాత్రశ్చరన్ యోగీ నాసకృద్ భైక్షమాచరేత్॥ ౯౫॥

ఆస్యేన తు యదాహారం గోవన్మృగయతే మునిః।
తదా సమః స్యాత్ సర్వేషు సోఽమృతత్వాయ కల్పతే॥ ౯౬॥

మాధూకరేణేత్యుక్తార్థం శ్రుతిరేవ వ్యాకరోతి- ఆత్మేతి। భిక్షానియమమాహ-

स्मृत्युक्तसंस्काररहितो व्रात्यः। भिक्षां पञ्चधा विभज्य तत्रैकेन स्थितिं नयेदित्याह- माधूकरमिति। तत्र माधूकरलक्षणमाह- मन इति। प्राक्प्रनीतलक्षणमाह- प्रातरिति। अयाचितलक्षणमाह- भिक्षेति। तात्कालिक-लक्षणमाह- उपस्थानेनेति। उपपन्नलक्षणमाह- सिद्धमिति। एकान्नापेक्षया भिन्नजातिमाधुकरं श्रेष्ठमेवेत्याह- चरेदिति। यतीनामन्नदोषो नास्तीत्यत्रोपपत्तिमाह- नेति। भिक्षाविधिः ग्रामैकरात्राटनयतिविशयः। यतिरिदं मे स्यादिति इच्छापूर्वकं गृतादीन्नाश्नीयादित्याह- घृतमिति। करोदरपात्रलक्षणमाह- पाणीति॥ ७६-९६॥

यतीनां वर्ज्यानि

आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव

क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गमिव
मित्राह्लदकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं
चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं
श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नम्। न
देवतार्चनम्। प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत्॥ ९७॥

मन्त्रोक्तार्थं ब्राह्मणोऽप्यनुवदति- आज्यमिति। ब्रह्मातिरेकाणाज्यादिकं
नास्ति ब्रह्मैव सर्वमिति सर्वात्मभावारूढो मुनिः जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः॥
९७॥

षट् यतिपातकानि पातित्ये दोषनिरूपणं च

आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंचयः।
दिवा स्वापो वृथालापो यतीनां पातकानि षट्॥ ९८॥

वर्षाभ्योऽन्यत्र यत् स्थानमासनं तदुदाहृतम्।
उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापीह संग्रहः॥ ९९॥

यतेः संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते।
गृहीतस्य तु दण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः॥ १००॥

कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः।
शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः॥ १०१॥

शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसंग्रह ईरितः।

विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥ १०२ ॥

विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवा स्वाप उच्यते ।
आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षावार्तां विना तथा ।
अनुग्रहं परिप्रश्नं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ॥ १०३ ॥

एकान्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम् ।
ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ॥ १०४ ॥

कत्थनं कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिश्च क्रयविक्रयम् ।
क्रिया कर्मविवादश्च गुरुशास्त्रविलङ्घनम् ॥ १०५ ॥

संधिश्च विग्रहो यानं मञ्चकं शुक्लवस्त्रकम् ।
शुक्रोत्सर्गो दिवा स्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसम् ॥ १०६ ॥

विषं चैवायुधं बीजं हिंसां तैक्ष्ण्यं च मैथुनम् ।
त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ॥ १०७ ॥

गोत्रादि चरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ।
प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः ॥ १०८ ॥

सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वान् स्त्रीषु न विश्वसेत् ।
सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम् ॥ १०९ ॥

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम्।
षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत्॥ ११०॥

नैवाददीत पाथेयं यतिः किंचिदनापदि।
पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदन्नं न लभ्यते॥ १११॥

नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथे वसेत्।
परार्थं न प्रतिग्राह्यं न दद्याच्च कथंचन॥ ११२॥

दैन्यभावात्तु बूतानां सौभगाय यतिश्चरेत्।
पक्वं वा यदि वापक्वं याचमानो व्रजेदधः॥ ११३॥

अन्नदानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां प्रतिग्रही।
आविकं वानाविकं वा तथा पटुपटानपि॥ ११४॥

प्रतिगृह्य यतिश्चैतान् पतत्येव न संशयः।
अद्वैतं नावमाश्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात्॥ ११५॥

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कायदण्डे त्वभोजनम्।
मानसे तु कृते दण्डे प्राणायामो विधीयते॥ ११६॥

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥ ११७॥

रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते।

भूमिः शययास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥ ११८ ॥

प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुयाद्यतिः ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः ॥ ११९ ॥

प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मार्जारी चैव वानरी ।
ज्ञानाभ्यासवतामोतुर्वानरी भाक्तमेव च ॥ १२० ॥

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ १२१ ॥

सर्वेषामेव पापानां संघाते समुपस्थिते ।
तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् ॥ १२२ ॥

यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् ।
तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥ १२३ ॥

इत्युपनिषत् ।

मुनेरपीदमासनादिषट्कं बन्धकं भवतीत्याह- आसनमिति ।
स्वकृतसूत्रार्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे- वर्षाभ्य इति । एकान्नादि-
జ్యోతిశ్చ ద్రైవజ్ఞత్వమ్ । ఏతత్ సర్వమ్ । త్యక్తమ్ ఏకాన్నాది నిషిద్ధాచరణమ్ । కదాపి
స్త్రియం వీక్ష్య తయా సహ రహసి న సంవదేదిత్యత్రోపపత్తిమాహ- సుజీర్ణోఽపీతి ।
కేదారభృత్యబీజసువర్ణవిషాయుధపరిగ్రహం కదాపి న కార్యమిత్యాహ-

స్థావరమితి। అనాపది పాథేయం న గ్రాహ్యమిత్యాహ- నైవేతి।
పునర్యతేర్థ్వేయోపాదేయావాహ- నీరుజశ్చేత్యాది। ఆవసథే సంసారిగృహే।
ధార్ష్ట్యభావం విహాయ యస్తిష్ఠతి స్వస్మిన్ దీనోఽయం సాధురిత్యనుకమ్పా భక్తిః
శ్రద్ధా వా భూతానాం యథా భవేత్ తథా దైన్యభావాత్ సాధుభావాత్
యతిర్భూతానాం సౌభగాయ శ్రేయసే చరేత్। కదాప్యుద్వేజనం న కుర్యాదిత్యర్థః।
యద్వా భూతానాం దైన్యభావాత్ తేషామార్తత్వమవగమ్య తచ్ఛ్రేయసే
యతిశ్చరేదిత్యర్థః। కదాపి స్వదేహధారణమాత్రేతరప్రతిగ్రహం దానం వా న
కుర్యాదిత్యాహ- పక్వమితి। ద్వైతనదీమద్వైతనౌకయా తీర్త్వా
తత్పారబ్రహ్మభావమేత్య జీవన్ముక్తో భవేదిత్యాహ- అద్వైతమితి।
వాఙ్మనఃకాయవృత్తౌ సత్యాం జీవన్ముక్తతా కుత ఇత్యత్ర తన్నిగ్రహోపాయామాహ-
कर्मणेति।

यस्मादेवं तस्मात्। यतीनां दुःखाभावमाह- रथ्यायामिति।
निरग्नेरप्यग्निहोत्रित्वमाह- प्रपञ्चमिति।
परापरब्रह्मविषयकप्रवृत्तिः द्विधा भिद्यत इत्याह- प्रवृत्तिरिति।
ज्ञानाभ्यासवतां निर्विशेषब्रह्म-मात्रज्ञानिनाम्।
ज्ञानसमकालस्वभावापत्तिदृष्टान्तोऽयम्- ओतुः बिडालः तस्य
क्षणध्यानमात्रतो लक्ष्यग्रासत्वात्। अपरब्रह्मविषया प्रवृत्तिस्तु वानरी
भाक्तमेव च मर्कटमुष्टिन्यायेन क्रमेण कार्यसाधिका भवतीत्यर्थः।
विद्वान् जडवल्लोक आचरेदित्याह- नेति। पापराशौ सति विद्वत्ता कुत इत्यत्र
प्रणवनिष्ठाग्निना पापकुलपर्वते भस्मावशेषितेऽथ विद्वान् भूत्वा
ब्रह्ममात्रपर्यवसन्नो भवतीति शास्त्रमुपसंहरति - सर्वेषामिति।
अर्थानुसंधानपूर्वकं तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेत्। तस्य

द्वादशभिर्मासैः चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा परं ब्रह्म

स्वावशेषधिया प्रकाशत इति। द्वादशसहस्रप्रणवजपतश्चित्तशुद्धिरुदेति।

ततः श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धज्ञानं भवति। निर्विशेषसम्यग्ज्ञान-

సంన్యాసోపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥ ౯౦-౧౨౩॥

ఇతి ద్వితీయోఽధ్యాయః।

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

సంన్యాసోపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితా బ్రహ్మగోచరా।

సంన్యాసోపనిషద్వ్యాఖ్యాగ్రన్థస్తు ద్విశతం స్మృతః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే

పఞ్చషష్టిసంఖ్యాపూరకం సంన్యాసోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణమ్॥